

*Voici ce que je pense avoir observé :
les hommes ont beaucoup de mal à faire confiance à un univers
qui serait tout ancien ou tout neuf et jeune,
tout traditionnel ou tout moderne.*

Thomas Mann, voorwoord bij:
Frans Masereel, *Mon Livre d'heures*, 1927

*En fait, il n'y a pas de problème social qui ne soit à replacer dans
son cadre géographique, c'est-à-dire à étaler dans l'espace, à confronter
avec cette espace; pas de réalité sociale qui n'occupe une place
sur la terre, celle-ci et non pas celle-là, et c'est déjà tout un problème.*

Fernand Braudel, *L'Histoire, Mesure du Monde*, [1945].

*Come writers and critics
Who prophecies with your pen
And keep your eyes wide
The chance won't come again
And don't speak too soon
For the wheel's still in spin*

Bob Dylan, *The times they are a-changin'*, 1964.

Joris Verschueren

PLAATS VOOR DE HOMO LUDENS!

Vlaamse Provo's als nieuwe sociale beweging
in een ruimtelijk wereld-systeem-analytisch
perspectief

**Scriptie voorgelegd
tot het behalen van het de graad van
Licentiaat in de Geschiedenis**

Academiejaar 2002-2003

**Promotor: Prof. Dr. Gita Deneckere
Commissarissen: Conny Devolder
Dr. Stephan Vanfraechem**

Inhoud

INHOUD	3
INLEIDING	7
HET FENOMEEN PROVO	7
STANDORTGEBUNDENHEIT	8
DIT WERK	10
<i>Totstandkoming</i>	10
<i>Hypothese</i>	12
<i>Opbouw</i>	12
<i>Verantwoording</i>	14
Methodologie	14
Bronnen	15
Relevantie	17
DANK!	20
REALITEIT, HANDELEN EN STRUCTUUR	21
PROBLEMATISCHE WETENSCHAP	21
<i>Historiografie, postmodernisme en kritisch realisme</i>	21
<i>Structuren (en, bijgevolg, handelingen)</i>	24
Actoren	26
Reflexiviteit en taal	26
WERELD-SYSTEEM-ANALYSE	28
Ontologische vaagheid	28
<i>Ontologisch holisme</i>	29
De paradox van de onhandelbare structuren	29
<i>Hegemonie als agency</i>	31
<i>Wereld-systeem-analyse en ideologie</i>	32
Sluit wereld-systeem-analyse zichzelf uit?	33
BESLUIT	34
WERELD-SYSTEEM-ANALYSE, SCHALEN EN MACHT	35
INLEIDING	35
GRONDBEGINSELEN	36
<i>Het wereld-systeem is een historisch systeem</i>	36
<i>Het wereld-systeem is een ruimtelijk systeem</i>	37
<i>Het wereld-systeem is een kapitalistisch systeem</i>	39
<i>Het wereld-systeem is een inter-staten-systeem</i>	39
Sterke en zwakke staten	41
Hegemonie	42
TIJDSNIVEAUS, SCHALEN EN MACHT	44
<i>Het wereld-systeem is een gelaagd systeem</i>	44
Tijdsniveaus	44
Periferie en kern als niet-territoriale ruimtes of schalen	44
<i>Schalen, agency en macht</i>	46

Thinkin' is free	47
Verzet neemt ruimte	48
Besluit	49
WIJ LEVEN IN EEN DREMPELTijd	51
INLEIDING	51
DRIE TENDENZEN	52
ARRIGHI	53
AMERIKAANSE EEUW	54
ZENIT VAN HET INTERSTATENSYSTEEM	56
EINDE VAN HET SYSTEEM	57
NIEUWE SOCIALE BEWEGINGEN	63
INLEIDING	63
WERELD-SYSTEEM-ANALYSE	63
<i>Twee handen op een buik?</i>	63
<i>Anti-systeembewegingen</i>	65
Nieuwe sociale bewegingen?	65
<i>Van oud naar nieuw</i>	67
Immanuel Wallerstein: falen door succes	67
Frank en Fuentes: falen en enggeestigheid	69
ANDERE THEORETICI	71
ANDERE THEORETICI	72
<i>Afbakeningen</i>	72
Omschrijven in plaats van definiëren	72
Relatie met de overheid	73
Ideologie	74
Bewegingsopbouw	76
Klassebasis	77
NIEUWE SOCIALE BEWEGINGS-THEORETICI	79
<i>De post-industriële maatschappij</i>	79
<i>Een identitaire benadering</i>	82
Publieke ruimte	82
Identiteiten	84
BESLUIT	86
REPRISE	89
INLEIDING	89
TERUGBLIK	89
DE PRAKTIJK	90
<i>Mobiliseringstheorieën</i>	91
Resource mobilization theory	91
Political opportunity structure	93
<i>Identiteitsconstructie</i>	95
Inleiding	95
Individuele en collectieve identiteiten	95
Netwerken	96
DIT ONDERZOEK	99

NETWERKEN EN HUN RUIMTE	101
INLEIDING	101
WIE HEEFT DEEL AAN HET NETWERK ?	102
Antwerpen	103
Brussel	104
Gent	105
WELKE RUIMTES?	108
<i>Een stedelijke sociale beweging?</i>	108
<i>Cafés en slaappleatsen</i>	110
Antwerpen	110
Brussel	113
Gent	115
OPBOUW VAN HET NETWERK	118
<i>Mondeling</i>	118
<i>Post</i>	122
<i>Tijdschriften</i>	123
BESLUIT	125
IDEOLOGIE	129
INLEIDING	129
AMSTERDAM: GRONDSLAGEN VAN HET PROVOCISME	129
<i>Anarchisme</i>	130
<i>Creativiteit</i>	133
<i>Anti-consumentisme</i>	133
<i>Failliet van het socialisme</i>	134
VLAANDEREN	135
MARCUSE	139
VOORLOPIG BESLUIT	141
IDENTITEIT	143
<i>Bouwstenen</i>	143
Literatuur	144
I asked Bobby Dylan / I asked the Beatles	145
Politiek engagement	148
<i>Thema's</i>	149
For them that must obey authority / that they do not respect in any degree	149
Censuur	153
The eve of destruction	153
Lucy in the Sky with Diamonds	154
Seksualiteit en relaties	157
Counting the cars on the New Jersey turnpike	160
BESLUIT	161

EVOLUTIE VAN HET NETWERK	163
INLEIDING	163
<i>Ideologische explicitering</i>	163
<i>Eigen ruimtes</i>	167
Gent	167
Antwerpen	169
Brussel	169
<i>Free Press</i>	170
BESLUIT	172
BESLUIT	175
INLEIDING	175
HET THEORETISCH PROBLEEM WERELD-SYSTEEM-ANALYSE	175
Ontologie	175
Macht en sociale bewegingen als geschaalde fenomenen	176
20 ^e eeuw	177
Besluit	177
VLAAMSE PROVO'S ALS NIEUWE SOCIALE BEWEGING ...	178
Definitie	178
Provo	179
Besluit	183
... IN EEN RUIMTELIJK WERELD-SYSTEEM-ANALYTISCH PERSPECTIEF	184
SLOT	186
BIBLIOGRAFIE	187
BRONNEN	187
Bibliografische werken	187
Interviews	187
Archieven	187
Uitgegeven materiaal	188
LITERATUUR	188

Inleiding

Beste lezer, het werk dat u nu leest is aangevat tijdens de mobilisaties rondom het Belgische voorzitterschap van de Europese Unie. Het werd afgewerkt ten tijde van de 33^e Gentse Feesten bij Sint-Jacobs. Hier had ook kunnen staan, “de zomer van 2001” en “de zomer van 2003”, maar de twee feiten zijn nakomelingen van Provo – een beetje symboliek past wel in een eerste zin.

De verscheidenheid van de termini typeert Provo ten (blote) voeten uit. Enerzijds protestbeweging, anderzijds cultureel fenomeen, maar steeds ludiek. Hierdoor is Provo zowel voor de tijdgenoot als voor de latere onderzoeker steeds een moeilijk te grijpen verzetje geweest. Een beweging die 36 jaar na haar ontstaan en opheffing nog doorleeft verdient echter elke poging om haar te begrijpen.

Het lijkt me dan ook gepast, beste lezer, deze inleiding te beginnen met een korte schets van de beweging die onder de loep zal worden genomen. Opdat u nog beter zou weten wat u te verwachten hebt, en omdat de wetenschappelijkheid het vereist, zal ik vervolgens iets vertellen over de ogen waarmee Provo in deze thesis wordt bekeken. Tot slot komt het wetenschappelijk perspectief van deze verhandeling aan bod: de totstandkoming van het werk, de methode, de relevantie – niets zal u worden onthouden.

Het fenomeen provo

Provo ontstond uit de *magiese* reactie tussen anarchistisch geïnspireerde actiegroepen, belichaamd door Roel van Duijn en Rob Stolk, en bizarre figuren die deelnamen aan anti-tabaks-happenings bij het Amsterdamse standbeeld het Lieverdje met als “hogepriester” Jasper Grootveld. Deze versmelting van politiek en ludiek-artistiek anti-consumentisme verenigde als beweging vanaf juni 1965 anarchisten, beatniks, drop-outs, nozems, bejaarden, ... rond het blad Provo.

Het project achter dit “jongerenblad” was het anarchisme nieuw leven in te blazen. Dit kon volgens van Duijn, Provo-ideoloog *numero uno*, het best gebeuren door “het gezag” te dwingen zijn “fasciestiese” kern bloot te geven. Het verzet van Provo tegen een almachtig systeem werd echter van bij het begin als een desperate poging afgeschilderd. De actie moest dan maar op zich gewaardeerd worden, niet om haar doel.

De actiemiddelen die Provo inzette om het gezag te provoceren waren bijgevolg steeds humoristische speldeprikken. En inderdaad, het gezag reageerde onwennig en furieus op de ludieke provocaties – met als meest hallucinante voorbeeld de hardhandige arrestatie van Koosje Koster omdat zij krenten uitdeelde.

De “splinterbom” Provo in het “tamme” Nederland kreeg dan ook van bij het begin enorme media-aandacht, aandacht die door Provo ook daadwerkelijk werd opgezocht. De feestelijke voorbereidingen van het huwelijk tussen prinses Beatrix en prins Claus waren evenzovele aanleidingen voor provocaties. De aandacht voor Provo steeg tot een hoogtepunt op 10 maart 1966, toen

verschillende rookbommen (onder andere door Provo's) langs het parcours van de huwelijkskoets ontploften.

De internationale aandacht voor het fenomeen en de actieve "eksport van de provolutie" door Nederlandse Provo's zorgden ervoor dat Provo al gauw in binnen- en buitenland navolging kreeg. Reeds in het najaar van 1965 werd in Antwerpen geprovoceerd, kort daarop volgde Brussel en in februari 1966 werd ook in Gent een Provo-kern boven de doopvont gehouden¹. Ook in de kleinere steden Aalst, Brugge, Dendermonde, Lokeren en Mechelen kreeg Provo naamgenoten, hoewel deze initiatieven bijzonder beperkt bleven.

De media-aandacht die het succes van Provo betekende, leidde uiteindelijk ook tot de opheffing van de beweging op 15 mei 1967 in het Amsterdamse vondelpark. De full-time Provo's kregen het gevoel publiek bezit te zijn. Het speelse imago van de ongrijpbare beweging bereikte na twee jaar zijn limiet en keerde zich tegen haar.

Standortgebundenheit

De wetenschappelijkheid gebiedt mij mijzelf als auteur te situeren ten opzichte van mijn onderzoeksobject. De wereldvisie van een auteur is immers bepalend voor de keuze van het onderwerp, maar eveneens voor wat wel en niet wordt opgemerkt. We moeten de beperkende werking van een 'bril' onder ogen zien, hoezeer volledigheid ook betracht wordt. Zelfs in een vergelijkend onderzoek geldt de auteur immers als ultieme contrastklasse.

Wanneer ik het onderzoek tussen de protesten in het najaar van 2001 en de Gentse Feesten van 2003 situeer, onthult dit veel over mijn persoon. Nu ik uit mijn onderzoek weet dat het Trefpunt op St-Jacobs nauw verbonden is met Provo, is mijn sympathie alleen maar gegroeid. De verwijzing naar een linkse mobilisatiegolf is in dit kader nog een stuk veelzeggender.

Andersglobalistisch engagement vormde de achtergrond bij mijn keuze voor een onderzoek naar anti-systemisch protest. Ook de keuze voor een wereld-systemisch perspectief kan vanuit mijn politieke voorkeur worden verklaard. De keuze voor wereld-systeem-analyse is niet toevallig, maar ingegeven door een marxistische achtergrond. Wereld-systeem-analyse lijkt de marxistische analyse te verfijnen. Mijn persoonlijke affiniteit met het marxisme als analyse vind verder in deze thesis ook haar weerslag in mijn materialistische wereldvisie, die mee aan de basis ligt van het analysekader voor nieuwe sociale bewegingen dat ik zal schetsen.

Van bij het begin van dit onderzoek – en eigenlijk al sinds mijn inschrijving voor de eerste kandidatuur – speelde de vervelende wens om ge-engageerde geschiedschrijving te produceren. Inderdaad, een "vervelende wens", omdat bijdragen tot maatschappelijke verandering nooit een evidente opgave is. Omdat maatschappelijke verandering noodzakelijk een actueel gegeven is, lijkt

---

¹ In alle onderzoeken die aan de Vlaamse Provo's zijn gewijd, wordt de fout herhaald het ontstaan van deze groepen in het late voorjaar van 1966 te situeren. Zij vindt haar oorsprong wellicht bij C. Vassart & A. Racine, Provos et provotariat : un an de recherche participante en milieu provo, Bruxelles, CEDJ, 1968, p 10: "*Il faudra attendre l'année 1966, et plus précisément les mois de mai, juin et juillet, pour assister à l'extension du phénomène dans notre pays.*"

dit voor wie het *verleden* beschrijft en interpreteert op het eerste zicht nog moeilijker. Bovendien wordt in postmoderne tijden de vraag naar de mogelijkheid tot engagement, en tot ge-engageerde wetenschap in het bijzonder, alleen maar prangender – maar laat ik niet op de tekst vooruitlopen, dit probleem wordt in het eerste hoofdstuk uitgebreid besproken.

Wanneer maatschappelijk en wetenschappelijk engagement kan worden begrepen als bijdragen tot sociale verandering, en sociale verandering vooral wordt bewerkstelligd door sociale bewegingen, moet ge-engageerde wetenschap bijdragen tot het succes van deze sociale bewegingen. “*Quel peut être le rôle des chercheurs là-dedans? Celui de travailler à une invention collective des structures collectives d’invention qui feront naître un nouveau mouvement social, c’est-à-dire des nouveaux contenus, des nouveaux buts et des nouveaux moyens internationaux d’action.*”² Dit ambitieus project van Pierre Bourdieu is in deze thesis in twee pijlers nagestreefd, de eerste al vanzelfsprekender dan de tweede.

Door te kiezen voor een onderzoek naar sociale bewegingen hoop ik het inzicht in dynamieken van sociale bewegingen te versterken. De studie van historische bewegingen kan inzicht bieden in de rol, de ontstaansvoorwaarden en de mogelijkheden van sociale bewegingen. Bovendien moet een dergelijk onderzoek licht werpen op het hoe en waarom van de mobilisatiekracht van een beweging. Deze wens is alleen maar versterkt door mijn eigen participatie in een protestgolf, die ik vanzelfsprekend wil uitbreiden.

Een historisch onderzoek heeft als waarde de mogelijkheid van alternatieven aan te tonen. Het bestaan van een onderzoek naar sociale bewegingen op zich betekent reeds dat het mogelijk is geweest historische alternatieven na te streven. Een onderzoek naar het verleden toont *altijd* de mogelijkheid van het andere. Aandacht voor het verleden staat engagement dus niet in de weg, integendeel.

Door te kiezen voor een onderzoek dat vertrekt van wereld-systeem-analyse hoop ik bij te dragen tot de versterking van (de reputatie van) een analysekader. De mogelijkheden voor sociale bewegingen om het wereld-systeem te veranderen hangen immers evenzeer af van “*la capacité à produire la meilleure analyse des événements comme des solutions de rechange.*”³

Laat dit pleidooi voor geëngageerde geschiedschrijving echter niet begrepen worden als een pleidooi voor slordige geschiedschrijving, noch als pleidooi voor de terugkeer naar een exalterende historiografie. Beide staan immers eerlijkheid in de weg, een eerlijkheid die de voorwaarde is voor de geloofwaardigheid van historisch werk. Wanneer deze geloofwaardigheid niet meer wordt nagestreefd, wordt de deur opengezet voor postmodern relativisme – “dat is *jouw* waarheid”. Het spreekt voor zich dat elk maatschappelijk engagement dit relativisme kan missen als de pest.

Ge-engageerde geschiedschrijving streeft dus noodzakelijk naar waarachtigheid. Dit waarachtigheidsstreven mag niet verward worden met een naïeve visie op objectiviteit, waarbij de onderzoeker de eigen persoonlijkheid zou wegcijferen. Webers waardevrijheidspostulaat leidt in het beste geval tot leugenachtigheid,

---

² P. Bourdieu, "Pour un savoir engagé", *Le Monde Diplomatique*, Février 2002 / 3C.

³ I. Wallerstein, "De Bandung à Seattle: 'C'était quoi, le tiers-monde?'", *Le Monde diplomatique*, Août 2000 / 19D.

in het slechtste geval tot bevestiging van de maatschappelijke status quo. Verder in dit werk zal worden aangetoond hoe nauw dit objectiviteitsstreven verbonden is met de kapitalistische ideologie van het wereld-systeem.

Wanneer we erkennen dat onbetrokken wetenschap berust op een illusie, vereist het waarachtigheidsstreven dat de onderzoeker zijn of haar persoonlijk standpunt ten opzichte van het onderwerp verduidelijkt. Vanuit mijn persoonlijke progressieve ideologie is het onvermijdelijk dat ik sympathie heb opgevat voor Provo. Deze sympathie is alleen maar gegroeid doorheen mijn onderzoek waaruit bleek dat Provo's een bijzonder creatieve invulling gaven aan hun eigen progressiviteit. Hun pogingen het starre wereldbeeld van de jaren vijftig en zestig om te gooien met ludieke acties spraken en spreken enorm tot mijn verbeelding. Op ideologisch vlak heeft hun nadruk op individuele vrijheid mij onmiskenbaar beïnvloed, waardoor ik mij meer verwant ben gaan voelen met libertaire stromingen binnen het marxisme. De Provo's die ik heb geïnterviewd bleken daarenboven stevast bijzonder interessante en vriendelijke gesprekspartners, wat mijn waardering voor hun acties nog meer heeft doen toenemen.

Met deze positiebepaling wil ik mij geenszins vrijpleiten van de waarachtigheidseis, integendeel. Mijn waardering voor Provo heeft mij immers alleen maar meer overtuigd van de nood aan engagement in dit werk.

Dit werk

Totstandkoming

Bij de voorstelling van deze verhandeling wil ik herhalen dat zij tot stand is gekomen tussen de andersglobalistische mobilisaties in de nazomer van 2001 en de zomer van 2003. Zoals elk wetenschappelijk werk is zij niet het resultaat van rechtlijnige arbeid, maar de uitkomst van een proces. Hoewel eerst de resultaten van het theoretische onderzoek worden voorgesteld, en dan pas de empirie, zijn de twee onderzoeken tegelijk gevoerd. Zo is bijvoorbeeld de netwerkanalyse aangevat vooralleer de theoretische onderbouwing van deze analyse was afgerond, waarbij de resultaten van het empirisch onderzoek de theoretische onderbouwing hebben beïnvloed. Een licentiaatsthesis is dan ook het resultaat van een leerproces; je bedenkt wat, je probeert het, je schaaft het bij en ploetert verder.

Bij de aanvang waren twee zaken duidelijk. Mijn thesis zou over nieuwe sociale bewegingen in de jaren zestig handelen, om de redenen die hierboven zijn geschetst en omdat de jaren zestig mij al lang genoeg boeiden om aan te nemen dat dat ook in de volgende twee jaar zo zou blijven.

Ten tweede zou ik in mijn thesis vertrekken van een theoretisch kader, omdat ik weiger geschiedenis als een louter ideografische wetenschap te beschouwen. Vanuit de theorie stap je naar de feiten, waarna de theorie wordt getoetst. Het spreekt voor zich dat de theorie natuurlijk eerst op interne deugdelijkheid moet kunnen worden getoetst – op deze grond kiest men zijn theorie.

Als algemeen theoretisch kader scheen wereld-systeem-analyse mij het meest geschikt. De keuze voor deze analyse moet in nauw verband worden gezien met mijn wens geschiedenis te laten bijdragen tot een beter (theoretisch) begrip van de werkelijkheid, en omgekeerd, om historische feiten vanuit een breder kader te duiden.

In de twee jaar die volgden zijn deze twee uitgangsidealen alleen maar verder verfijnd, waarbij op het ene moment “de thesis” als een onhandelbaar brok ondefinieerbare materie tegenover me stond en op het andere moment enorme vreugde te putten viel uit het vinden van een grappig pamflet, of beter, uit het plots zien opengaan van een onvermoede invalshoek. Deze twee jaar zijn, nogmaals, niet te beschouwen als een rechtlijnig proces maar als een intellectueel parcours waarbij steeds nieuwe paden worden ingeslagen en oude als onbevredigend moeten worden verlaten. Bij het schrijven leidde dit onvermijdelijk tot de frustratie dat niet alle omwegen in het denken aan bod konden komen. Daar komt bij dat het resultaat van langzaam getob uiteindelijk vaak in een enkele zin is samen te vatten, waardoor de schriftelijke neerslag beperkt lijkt in verhouding tot het werk dat eraan is voorafgegaan.

Maar geen geweeklaag, waar “nieuwe sociale bewegingen” al snel verfijnd kon worden tot “Provo”, stelde het zoeken naar een bevredigend analysekader de nodige intellectuele uitdagingen. Het zoeken naar een theorie heeft mij bijzonder geboeid – gelukkig was er Gita Deneckere om mij af en toe op het belang van de bronnen te wijzen – en bijzonder bevredigd. Het was het begin van een intellectueel proces dat nog lang niet be-eindigd is, maar dat in deze thesis toch een voorlopig beslag heeft gevonden. Dit proces heeft mij er onder andere toe gebracht heeft afstand te nemen van de “orthodoxe” Wallersteiniaanse interpretatie van wereld-systeem-analyse en heeft mijn interesse gewekt voor geografie – zo zie je maar dat achter de evolutie van een thesis ook een persoonlijke evolutie steekt.

Naarmate ik verder ging in het onderzoek naar een geschikte theorie raakte ik steeds meer gefrustreerd in de afwezigheid van de verbinding van micro- en macro-factoren. Theorieën omtrent (nieuwe) sociale bewegingen situeren zich ofwel op een structureel niveau waar de intenties van de actoren niet in rekening kunnen worden gebracht, ofwel op een welhaast persoonlijk niveau waar structurele factoren uit het blikveld vallen. Ergens tussenin (maar meer aanleunend bij het micro-niveau) kan je de mobilisatietheorieën terugvinden die sociale bewegingen economistisch benaderen, en ideologie noch systemische factoren in de analyse betrekken.

Bij de nadere omschrijving van mijn onderzoek stelde ik mij dus tot doel systemische factoren, individuele intenties en ideologie met elkaar in verbinding te brengen. De vraag of dit mogelijk blijkt vanuit wereld-systeem-analyse en de theorievorming rond (nieuwe) sociale bewegingen geeft aanleiding tot het onderzoeken van de ontologische premissen van wereld-systeem-analyse en de zwakheden en sterktes van verschillende theorieën over nieuwe sociale bewegingen. Dit onderzoek beslaat enkele hoofdstukken, waarin

de hieronder geschetste onderzoekspunten worden verfijnd. Deze verfijning vindt haar neerslag in het hoofdstuk “Reprise”.

Hypothese

Als werkhypothese wordt aangenomen dat Provo past in de definitie en theorievorming over nieuwe sociale bewegingen. Als nieuwe sociale beweging zou Provo passen in de door wereld-systeem-analyse geschetste transitie van het huidige wereld-systeem, dat volgens Immanuel Wallerstein en Giovanni Arrighi op z'n laatste benen loopt, naar een nog niet te voorspellen volgend wereld-systeem. Kenmerkend voor wereld-systemen is echter dat zij ontstaan in en voortbouwen op het voorafgaande wereld-systeem. Dit leidt tot de suggestie dat het groeiend belang van netwerken, ook in nieuwe sociale bewegingen, indicatief kan zijn voor de “network society” waarheen wij evolueren. Hierdoor kan Provo in de longue durée van het wereld-systeem worden geplaatst, en wordt dus onderzocht of Provo de tentatieve voorspelling van een netwerkgebaseerde maatschappij bevestigt.

Een van de zichtbaarste trends in het wereld-systeem is het “kleiner worden van de wereld”. We kunnen veronderstellen dat Provo als nieuwe sociale beweging in de kern voordeel heeft gehaald uit de toegenomen mobiliteit in de jaren zestig en er zelfs een gevolg van is. Nieuwe sociale bewegingen kunnen immers worden voorgesteld als reacties op systemische wijzigingen.

Een van de belangrijkste kenmerken van de twintigste eeuw is de consumptivistische ideologie waarmee de VS-hegemonie gepaard gaat. Gesuggereerd wordt dat het individualisme dat in deze ideologie besloten ligt – uiteindelijk kleedt men “het zelf” aan met allerlei hebbingetjes – zijn subversieve pendant vindt wanneer Provo de nadruk legt op zelfcreatie tegen de consumptiemaatschappij in. Als negatie zou Provo dus als een deel van deze consumptiemaatschappij moet worden beschouwd. Daarom moet Provo niet louter als politieke beweging, maar ook als onderdeel van de opkomende jongerencultuur worden beschouwd.

De poging Provo als nieuwe sociale beweging te analyseren op een micro-niveau vanuit wereld-systeem-analytisch perspectief wordt opgevat als een kwaliteitstest voor de analyse.

Opbouw

Zoals gezegd wordt eerst en vooral gezocht naar een theoretisch kader. Dit theoretisch onderzoek valt uiteen in twee delen: een eerste, waar wereld-systeem-analyse op haar kwaliteit wordt getoetst en meermaals te licht zal blijken en een tweede, waar de theorievorming over sociale bewegingen aan bod komt.

In het eerste hoofdstuk “*Realiteit, handelen en structuur*” wordt wereld-systeem-analyses assumptie dat de werkelijkheid bestaat en een structureel gegeven is (niet zo evident in postmoderne tijden) bevraagd. Ook de wereld-systeem-analytische benadering van structuren, handelen en ideologie wordt geproblematiseerd en uiteindelijk vervangen door de recente visie op handelen en structuur als interdependente gegevens.

In het tweede hoofdstuk “*Wereld-systeem-analyse, schalen en macht*” worden de basis-ideeën van wereld-systeem-analyse voorgesteld en geradicaliseerd. Haar ruimte-conceptualisering wordt verbonden met de theorievorming rond schalingsprocessen. Ik kom tot de verbinding van wereld-systeem-analyse met een benadering van ideologie als maatschappelijk fenomeen door macht te spatialiseren.

Hoofdstuk drie behandelt de belangrijkste systemische kenmerken van de twintigste eeuw, waarbij kort wordt naagegaan of zij in de Belgische context terug te vinden zijn.

Vertrekkende van de wereld-systeem-analytische definitie van nieuwe sociale bewegingen kom ik in hoofdstuk vier, via de combinatie met *new social movements theory* en algemenere werken over nieuwe sociale bewegingen tot een nieuwe definitie. In de definitie wordt aandacht besteed aan de ruimtelijkheid en maatschappelijke positie van de netwerken waarop deze bewegingen blijken te rusten.

De nieuwe definitie wordt in het vijfde hoofdstuk geoperationaliseerd middels een omwegje langs de theorie met betrekking tot netwerken en identiteitscreatie. Aan het einde van dit hoofdstuk dat de brug vormt tussen het theoretische en het empirische deel worden de onderzoeksvragen geherformuleerd aan de hand van de eerder geformuleerde ruimtelijke benadering van macht.

Het empirisch deel vangt aan met een analyse van de netwerken waaruit Provo voortkwam, van de ruimtelijkheid van de lokale Provo-netwerken en van de wijze waarop het netwerk internationaal werd uitgebouwd.

Vervolgens wordt in het hoofdstuk “*Ideologie*” nagegaan in hoeverre dit transnationale netwerk als een eengemaakte ideologische ruimte kan worden beschouwd, waarna het hoofdstuk “*Identiteit*” de grondstoffen die Provo’s bij hun identiteitscreatie betrokken tracht te achterhalen. Hier wordt aangetoond hoe sterk Provo paste in de opkomende jongerencultuur van de jaren zestig nadat eerder de politieke lijn van de beweging is nagegaan.

In hoofdstuk acht keren we terug naar de netwerken van Provo. De analyse van hun evolutie versterkt de suggestie dat het vooraf bestaan van netwerken een fundamentele voorwaarde is voor bewegingsopbouw. Hier wordt ook aangetoond dat Provo meer deed dan plaats innemen maar dat de beweging ook daadwerkelijk ruimtes creëerde.

Verantwoording

Methodologie

De verbinding van deelnemers- en systeemperspectief als uitdrukking van mijn overtuiging dat protest zowel het gevolg is van (geconstrueerde) wereldbeelden als van systemische factoren is er gekomen na lezing van wereld-systeem-analytische werken, waaronder Giovanni Arrighi's "Long Twentieth Century", het door Terence Hopkins en Immanuel Wallerstein geredigeerde boek "The age of transition", en het gemeenschappelijke werk van Arrighi, Wallerstein, Andre Gunder Frank en Samir Amin, "Transforming the revolution"⁴. De krachtlijnen van deze boeken worden in verband gebracht met de door de toenmalige actoren geopperde redenen voor het bestaan van Provo en met de resultaten van de kwalitatieve interviews.

Vermits het werk bestaat uit twee grote delen, moet de methodologie voor de vorming van de theorie en de analyse apart voorgesteld worden.

De werkwijze bij het zoeken naar een bruikbare theorie ligt voor de hand. Dit eerste deel is gebaseerd op literatuur die, weliswaar in interactie met het empirisch onderzoek, steeds meer tot een geïntegreerd geheel is gebracht.

De belangrijkste auteurs binnen wereld-systeem-analyse, Wallerstein en Arrighi, wijzen op de nood aan een multidisciplinaire sociale wetenschap, die inzichten uit sociologie, historiografie, politicologie en economie. In zijn boek "Unthinking Social Sciences" roept Immanuel Wallerstein op om af te stappen van de 19^e-eeuwse opsplitsing van de sociale werkelijkheid in drie verschillende velden. De "holy trinity of politics/economics/society-culture" heeft volgens hem haar waarde verloren en staat een zinvolle, unidisciplinaire maatschappijwetenschap in de weg⁵.

In deze roep om multidisciplinariteit vinden we een weerklank van de veel eerdere pogingen in de Annales om te komen tot een interdisciplinaire historiografie – Fernand Braudel is niet toevallig hun beider lichtend voorbeeld. Bij het creëren van een werkbare theorie heb ik er dan ook naar gestreefd gehoor te geven aan de oproep van deze drie auteurs door in verschillende wetenschappelijke domeinen de mooiste vruchten te gaan plukken. Dit streven werd niet uitsluitend via literatuur in praktijk gebracht, maar ook door het volgen van keuzevakken uit de opleidingen sociologie en geografie.

Multidisciplinariteit heeft als belangrijkste nadeel dat de uiteindelijk gevolgde methode niet onder een noemer te vatten valt. Daarom kan ik slechts aangeven uit welke tradities ik heb geput. De voor- en nadelen van specifieke theorieën zullen, zoals aangegeven, in de volgende hoofdstukken worden uiteengezet.

---

⁴ S. Amin, G. Arrighi, A.G. Frank, e.a. (Red.), Transforming the revolution: social movements and the world-system, New York, Monthly Review Press, 1990, p 248.

G. Arrighi, The long twentieth century: money, power and the origins of our times., London, Verso, 2000², 400p.

T.K. Hopkins & I. Wallerstein (Red.), The age of transition: trajectory of the world-system, 1945-2025, London, Zed Books, 1998, 278 p.

⁵ I. Wallerstein, Unthinking social science: the limits of nineteenth-century paradigms, Cambridge, Polity press, 1991, 265. geciteerd in: P. Sztompka, The sociology of social change, Oxford, Blackwell, 1994², p 190.

Vooreerst is er de enorme hoeveelheid theoretische literatuur over nieuwe sociale bewegingen uit de sociologische en politicologische traditie. Ook op het onderzoek naar de rol en dynamieken van netwerken dat in de laatste decennia exponentieel is toegenomen heb ik mij kunnen inspireren. De onoverzichtelijke veelheid aan *case-studies* die de theorievorming in deze disciplines vergezellen laten echter amper ruimte voor individuele actoren.

Deze leemte wordt mijns inziens voldoende gecompenseerd door mijn eigen achtergrond als historicus, een discipline waarin vanouds aandacht wordt besteed aan het individu. Psychologiserende benaderingen van sociaal protest heb ik wegens hun al te persoonsgerichte aanpak zeer beperkt geïntegreerd. Slechts in de uitwijdingen over de rol van identiteit in sociale bewegingen komen zij zijdelings aan bod.

Een andere bijzonder goede buur van de geschiedschrijving, naast de sociologie, die de laatste jaren jammer genoeg wat wordt verwaarloosd is de geografie. Braudels teksten over de complementariteit van geografie en historiografie hebben een bijzonder diepe indruk op mij gemaakt. De fascinatie die hij heeft gewekt is fundamenteel in de totstandkoming van deze thesis. De aandacht voor de plaats die het Provo-netwerk inneemt, de conceptualisering van macht als een geschaald gegeven of de integratie van ideologie en systemische factoren in een ruimtelijk model waren er nooit gekomen zonder zijn invloed. Multidisciplinariteit dus, maar met een boontje voor geografie.

Bronnen

Ook voor het bronnenonderzoek is de werkwijze voor de hand liggend. Hoe multidisciplinair ook, elk geschiedkundig onderzoek heeft nood aan historische kritiek. De combinatie van verschillende bronnen blijft de basis voor het scheppen van een beeld van Provo. Naast archiefmateriaal zijn kwalitatieve interviews en contemporaine literatuur en tijdschriften als bronnen gebruikt. De Provo-netwerken zijn in kaart gebracht op basis van deze literatuur, tijdschriften en interviews, maar vooral door het meticulous napluizen van enveloppes, pamfletten en andere documenten waarop eventueel een naam en adres terug te vinden zouden zijn⁶. Een prosopografie bleek omwille van de onafbakenbaarheid van het netwerk en de ongestructureerdheid van de beweging onmogelijk, en uiteindelijk ook onnodig.

Het onderzoek beperkt zich tot de Provo-groepen in Gent, Antwerpen en Brussel, vooral wegens de afwezigheid van bronnen over de groepen in de kleinere steden. Deze groepen zullen bovendien veelal *spin-offs* van een centralere groep blijken.

Er is geen Nederlands archiefmateriaal verwerkt, hoewel er Belgische brieven aan de Amsterdamse Provo's bewaard zijn. Evenmin is onderzocht of en hoe de Vlaamse of Nederlandse Provo's in de pers zijn gekomen. De enkele

---

⁶ Vgl. "We hebben bijvoorbeeld daarnet gezien dat de theorievorming rond nieuwe sociale bewegingen de nadruk legt op de rol die voorafbestaande netwerken spelen bij de recruitering van de participanten. Op basis van archiefmateriaal zal het meestal onmogelijk zijn die netwerken te reconstrueren, tenzij men beschikt over lijsten met bijvoorbeeld woonplaats, arbeidsplaats en dergelijke gegevens."

M. Hooghe, "And Never the Twain Shall Meet? Deel 1: De theorievorming rond oude en nieuwe sociale bewegingen (proefdruk)", Brood & Rozen. Tijdschrift voor de Geschiedenis van Sociale Bewegingen, 1998, 4, s.p.

krantenknipsels die door Provo's zelf in hun archief zijn opgeslagen, zijn dan ook als archiefstuk opgenomen in de bibliografie.

In het AMSAB zijn de archieven van de prominente Vlaamse Provo's Koen Calliauw en Herman J. Claeys bewaard. Hoewel de laatste duidelijk een "bewaarder" is, zijn beide archieven zeer dispaaraat. De evenstijl van de archiefvormers en opeenvolgende inbeslagnames door de politie zijn verantwoordelijk voor de onvolledigheid van en de wanorde in deze archieven. In deze bestanden zijn brieven, pamfletten en vooral documentatie bewaard. Net zoals het archief van Armand Sermon bevatten zij meer stukken uit de periode net na Provo dan eigenlijke Provo-documenten. Bij Herman J. Claeys vinden we dan ook bijzonder veel documentatie over Free Press, een onderwerp dat in het laatste hoofdstuk aan bod zal komen als een van de opvolgers van Provo, maar eigenlijk een zelfstandig onderzoek waard is – een onderzoek dat bovendien nog niet is gevoerd.

De archieven van deze Provo's konden aangevuld worden met het archief van Jan van der Borgt en het zogenaamde "Los archief" van de Antwerpse AMSAB-collectie, maar weerom werd vooral de situatie na Provo gedocumenteerd. De UG bewaart het archief van Taalminnend StudentenGenootschap 't Zal wel gaan, een studentenvereniging waaruit de Gentse Provo-groep groeide en herbergt daarenboven net geen tweeduizend pamfletten van uiteenlopende studentenbewegingen. Dit archief bleek meer dan aanvullend voor het in kaart brengen van het lokale Provo-netwerk. Ook latere mobilisaties konden aan de hand van deze pamfletten immers worden teruggevoerd op de restanten van het Provo-netwerk.

Om dezelfde redenen waarom een prosopografie is afgewezen, is bij de interviews gekozen voor een kwalitatieve aanpak. Het bleek onmogelijk een veelheid aan Provo's op te sporen en te interviewen.

Omdat ik mij – in samenspraak met mijn promotor – een tijdlang uitsluitend op de Gentse Provo-groep heb geconcentreerd, is uit deze groep het grootste aantal personen geïnterviewd. De uitgebreide interviews met Guido Van Meir, Mong Rosseel en Sieg Van De Cruys werden aangevuld door de verkennende gesprekken met Marc Lootens, Roland van Campenhout en Fabien Audooren. In Antwerpen heb ik een bijzonder lang en interessant interview gehad met Koen Calliauw dat mij in combinatie met zijn archief toeliet een beeld van deze groep te vormen.

Herman J. Claeys, zowat de belangrijkste figuur uit het Brusselse Provo-net, bleek bijzonder onwillig om nog over een afgesloten periode uit zijn leven te praten. Tijdens een gesprek op een anarchistische boekenbeurs vertelde hij na verloop van tijd toch meer dan verwacht, wat mij ook over de Brusselse groep uiteindelijk de nodige informatie opleverde.

De grotere gedocumenteerdheid van de Gentse groep werd nog versterkt toen in het AMSAB plots een aantal nummers van het Gentse Provo-blad eindelijk opdoken, terwijl voor de Antwerpse en Brusselse groepen slechts twee nummers vindbaar waren. De kwaliteit van Eindelijk vergrootte alleen maar het plezier.

Terwijl zowat alle prominente Amsterdamse Provo's hun hoogstpersoonlijke Provo-traktaten hebben gepubliceerd, heeft in België slechts Guido Van Meir een provotarisch boek geschreven, "De eerste Wonderboy Peperbak". Ondanks de schertsende en fictieve stijl, is het mogelijk tussen de regels autobiografische elementen op te sporen. Hiermee wordt slechts de informatie over de Gentse Provo-groep weerom uitgebreid.

Relevantie

Het onderzoek naar nieuwe sociale bewegingen is tot voor kort hoofdzakelijk uit sociologische en politicologische invalshoek gevoerd. De afhankelijkheid van toegankelijke bronnen schijnt een van de belangrijkste redenen te zijn voor de beperkte aandacht die de historiografie aan deze bewegingen heeft gewijd. Onder impuls van instituten als het AMSAB hebben ook een aantal historici sinds enkele jaren dit onderzoeksveld betreden.

Deze situatie leidde Marc Hooghe recentelijk tot de nogal ongelukkige voorstelling als zouden "*wij sociologen*" klaar zijn met de theorievorming rond het onderwerp waardoor nu "*een afgewerkt pakketje kan worden doorgegeven aan de historici.*"⁷ Het mag duidelijk zijn dat deze studie zich niet in een dergelijke taakverdeling laat inpassen.

Elders stelde Marc Hooghe terecht dat de wederzijdse blindheid tussen historici en sociologen, ertoe leidt dat "*ze vaak elk voor zich het warm water opnieuw dienen uit te vinden*"⁸. Tot op zekere hoogte gaat zijn stelling op voor deze verhandeling. Ik meen echter te mogen stellen dat de ruimtelijke invalshoek binnen dewelke wereld-systeem-analyse, een netwerkbenadering en aandacht voor individuele motivaties van de actoren worden gecombineerd, het water een graadje warmer maakt – de historicus als theoretische snelkookpan. Als ik bovendien tot een nieuwe definitie kom vergroot dit alleen maar – om in dezelfde metafoor te blijven – de druk op de ketel.

Het historisch onderzoek naar sociale bewegingen is jarenlang gedomineerd geweest door het onderzoek naar de socialistische arbeidersbeweging, veelal vanuit een eng marxistisch perspectief. Mede onder invloed van de *cultural turn* is hier in de sociale geschiedenis gaandeweg afstand van genomen. Sinds enkele jaren groeit onder andere de aandacht voor 'stille' vormen van protest⁹.

Veel van wat onder invloed van de Certeau als verzet en toeëigening wordt geïnterpreteerd, komt mijns inziens neer op accommodatie en de perceptie van de eigen onderdrukking matigen (Bourdieu's habitus).

Om deze reden blijft dit onderzoek in de traditie die door de sociologie is geopend, maar met duidelijke banden naar mentaliteitsgeschiedenis. Niet de mentaliteit van een gehele samenleving wordt onderzocht; een beperkte groeps cultuur wordt geduid vanuit de haar omgevende samenleving. Deze

---

⁷ M. Hooghe, "Oud en nieuw op het middenveld. Sociologische en historische perspectieven op nieuwe sociale bewegingen". Lezing te: ODIS-workshop, Historische en sociologische benaderingen van Nieuwe Sociale Bewegingen, Brussel, 22 XI 2002.

⁸ Hooghe, "And Never the Twain Shall Meet?", s.p.

⁹ G. Deneckere, "Sociale geschiedenis, het einde van de ideologie en de terugkeer van de bezieling. Een essay met de focus op het onderzoek naar collectieve actie in de jaren 1990", (2000), in: Jan Dumolyn (Red.). Aan de rand van het relativisme. Geschiedenis en engagement, Brussel, Imavo, 2003, pp 11-42.

samenleving wordt daarom, en omdat zij in andere werken reeds uitvoerig is beschreven, in grote mate als 'gegeven' verondersteld, hoewel zij in verband zal worden gebracht met systemische tendenzen¹⁰.

Het schokeffect dat Provo veroorzaakt heeft, vindt zijn weerslag in de uitgebreide literatuur die aan het fenomeen is gewijd, zowel door wetenschappers als door Provo's zelf. Bijna steeds wordt Provo vereenzelvigd met de Amsterdamse beweging, eventueel wordt aandacht besteed aan de Maastrichtse groep "Ontbijt op bed" en de Rotterdamse Provo's. Verschillende Belgische onderzoeken zijn uitsluitend aan de Nederlandse beweging gewijd¹¹.

Van deze onderzoeken naar de Nederlandse Provo-beweging is Virginia Mamadoub's "De stad in eigen hand" bijzonder interessant, omdat zij de provotarische ruimtebeleving in Amsterdam beschrijft¹². Haar onderzoek wijkt af van het mijne – of omgekeerd, natuurlijk – omdat zij Provo als een stedelijke sociale beweging beschouwd, een etiket dat op de Vlaamse groepen in het geheel niet van toepassing is.

Roel Van Duyn's hagiografische "Geschiedenis van de provotarische beweging" besteedt in het hoofdstuk "Eksport van de provolutie" kort aandacht aan de Vlaamse Provo's, maar beperkt zich vooral tot de reproductie van eigentijdse geschriften over de hier bestudeerde groepen¹³.

Aan de Vlaamse Provo's zijn reeds eerder twee onderzoeken gewijd. Het eerste dateert uit 1966 en is geschreven door twee *criminologen* die een jaar eerder reeds een onderzoek wijdden aan jeugdcriminaliteit¹⁴. U raadt het al: het boek is op het lachwekkende af verontrust door deze *probleemgroep*. Behalve enkele op twijfelachtige basis verzamelde statistische gegevens over Provo's kan de inhoud van dit boek als waardeloos worden afgedaan – tenzij men op zoek gaat naar het beeld van Provo bij de goegemeente.

Van recentere datum is Bart Coenens licentiaatsverhandeling, waarin met beduidend meer sympathie over de Provo's wordt geschreven¹⁵. Dit werk biedt inderdaad een voortreffelijk beeld van de Vlaamse Provobeweging, maar blijft in het beschrijvende steken. Het werk bevat daarenboven een aantal onjuistheden omdat de auteur slechts archiefmateriaal heeft verwerkt en geen Provo's heeft geïnterviewd. Grootse plannen die nooit zijn uitgevoerd worden soms voor waar aangenomen.

---

¹⁰ Voortreffelijk zijn: R. Goby, F. Vanhaecke & H. Gaus (Red.), De Fifties in België (Tentoonstellingscatalogus. ASLK-Gallerij, Brussel, 28/10/1988-15/01/1989), Brussel, Dienst Cultuur ASLK, (1988), 328 p.

M. Hooghe & A. Jooris (Red.), Golden Sixties. België in de jaren zestig 1958-1973, Brussel/Gent-Amsterdam, ASLK/Ludion, 1999, 207 p.

¹¹ K. Beekman, De provobeweging, Brussel, VUB (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), 1972, s.p.

Y. Frémion, Provo, la tornade blanche : Amsterdam 1965-1967, Bruxelles, Min. de la Culture française, 1982, (JEB-Cahiers, 2/82), 160 p.

¹² V. Mamadoub, De stad in eigen hand : provo's, kabouters en krakers als stedelijke sociale beweging, Amsterdam, SUA, 1992, 320 p.

¹³ R. van Duijn & C. Jaring, De geschiedenis van de provotarische beweging, 1965-1967, Amsterdam, Meulenhoff Nederland, 1985, 203-233.

¹⁴ Vassart & Racine, op. cit., 160 p.

¹⁵ B. Coenen, Provo in Vlaanderen, Brussel, VUB (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), 2001, 140 p. (geschiedenis)

Deze schoonheidsfoutjes niet te na gesproken, moet echter erkend worden dat deze thesis het beschikbare materiaal over Provo in een mooi verhaal schikt. Het is dan ook niet mijn bedoeling dit werk eens dunnetjes over te doen. Wat dit werk onderscheidt van Coenens thesis is het theoretische uitgangspunt, waardoor andere kenmerken van Provo kunnen worden blootgelegd. De ruimtelijke spreiding van Provo in Vlaanderen, de netwerkstructuur en de banden met de Nederlandse Provo's worden bij hem immers niet onderzocht. Ook in het kaderen van Provo zal ik verder gaan. Bart Coenen verwijst weliswaar naar de opkomende jeugdcultuur als omgeving van Provo, maar onderzoekt niet of en hoe zij Provo heeft beïnvloed, noch hoe de Provo's er zelf actief mee omgingen.

Een laatste werk dat aandacht besteedt aan de Vlaamse Provo's is het in juni 2003 gepubliceerde doctoraat van Niek Pas dat tegelijk met dit werk tot stand kwam. Zonder wederzijdse beïnvloeding overlappen beide elkaar. De uitgangspunten van beide onderzoeken zijn echter complementair. Omdat het boek in juni werd gepubliceerd, heb ik het nog net kunnen doorbladeren en enkele relevante verschillen opgemerkt.

Hij onderzoekt Provo in Nederland en beschouwt de Vlaamse Provo's als een randfenomeen, terwijl ze hier als volwaardige Provo's worden onderzocht¹⁶. Provo wordt niet zoals in deze thesis als reactie op systemische veranderingen maar als "samen jong zijn" bestudeerd. Hij legt de nadruk op de relatie tussen Provo als tegencultureel fenomeen en de buitenwereld. Zijn analyse van de Provo-groepen leidt niet tot een ruimtelijke voorstelling van het netwerk. Evenmin heeft hij oog voor de belangrijke rol die cafés speelden in de vormgeving van Provo. De continuïteit tussen Provo en andere bewegingen komt niet aan bod. Kortom, waar Niek Pas Provo als een afgebakend fenomeen bestudeert, wordt het hier vanuit perspectief op sociale bewegingen met aandacht voor continuïteit ruimtelijk gekaderd in een wereld-systemische transitie.

---

¹⁶ N. Pas, Imaazje! De verbeelding van Provo (1965-1967), Amsterdam, Wereldbibliotheek, 2003, p 20, pp 263-299.

Dank!

Voor we aan het grote werk beginnen, wil ik een aantal mensen bedanken die mij bij het opzetten, uitwerken en neerschrijven van deze thesis hebben geholpen en gesteund.

Mijn promotor Gita Deneckere verdient dank om het enthousiasme waarmee ze deze thesis heeft ontvangen en begeleid, ook en misschien vooral op momenten van vertwijfeling.

De medewerkers van het AMSAB zowel in Gent als in Antwerpen hebben mij het archiefwerk voor deze thesis met hun oneindige vriendelijkheid zo aangenaam mogelijk als maar mogelijk is gemaakt. Ik houd eraan Piet Creve persoonlijk te bedanken omdat hij bleef benadrukken hoe belangrijk netwerken wel zijn.

Het spreekt voor zich dat zonder de respondenten, deze thesis nooit iets geworden was. Ik bedank hen niet alleen voor hun medewerking, maar ook voor de sympathie waarmee ik steeds ontvangen werd. Bij het herbeluisteren van de interviews heb ik meer dan eens geglimlacht.

Zonder de professoren die de cursus wereld-systeem analyse inrichten, was deze thesis wellicht nooit geworden wat zij nu was. Vooral Eric Vanhaute, Jan Blommaert en Piet Saey, die mij (en anderen) een theoretisch kader voor analyse ontplooiden hebben mijn nieuwsgierigheid geprikkeld.

Bart Coenen stelde welwillend zijn thesis ter beschikking wat mij ettelijke reizen naar de VUB heeft bespaard – fijn.

Mijn ouders komt veel meer toe dan alleen een dankwoord binnen deze thesis – we regelen dat wel. Al jaren bieden zij de materiële en intellectuele voorwaarden (en blijven zij die bieden!) voor mijn studie en persoonlijke ontplooiing. Ik hoop dan ook dat zij van dit resultaat genieten.

Rest mij nog de bijzonder aangename taak mijn vrienden en vriendinnen te vermelden, zonder wie leven en werken een hel zou zijn. Met verschillende onder hen heb ik bijzonder stimulerende discussies gehad, maar hun belangrijkste bijdrage was eens *niet* over een thesis te praten. Het is onmogelijk hen allen te vernoemen, maar Jan-Frederik, Berber, Annemie en Eva mogen zeker niet ontbreken. Stijn heeft het voorblad ontworpen en verdient dank omdat hij me van m'n *horror vacui* afhielp. Bedankt.

Realiteit, handelen en structuur

Problematische wetenschap

De laatste decennia wordt wetenschap meer en meer in vraag gesteld, van binnenuit en van buitenaf. Het newtoniaanse idee dat wetenschap vooruitgang zou brengen wordt gecontesteerd, in de fysica zijn zekerheden op de helling gezet en in de menswetenschappen (waartoe ik de zogenaamd nomothetische en ideografische studies van de mens en zijn handelen reken) woeden onder invloed van het postmodernisme heftige epistemologische en ontologische debatten. Deze crisis wordt hier niet als nefast, maar als stimulerend doch problematisch beschouwd.

De crisis in de menswetenschappen is een duidelijk uitvloeisel van de opdeling van de wetenschap in zogenaamde harde en zachte wetenschap, of enerzijds wetenschap tout court, anderzijds de "letteren en wijsbegeerte", met tussenin de sociale wetenschappen (economie, sociologie, psychologie). Sinds de achttiende eeuw kreeg de eerste groep steeds meer de status van "model" voor alle onderzoek, wijsbegeerte werd als te speculatief afgedaan. In de geschiedwetenschap veruiterlijkte dit debat zich in de strijd tussen diegenen die van geschiedenis een sociale wetenschap willen maken, en anderzijds diegenen die geschiedenis expliciet in het vak van de "letteren" plaatsen.

Zoals gezegd, sinds enkele decennia wordt de ideologie die aan de harde wetenschap het primaat toekent steeds meer aan het wankelen gebracht. Grofweg kan men twee aanleidingen onderscheiden. In de fysica was hiervoor het onderzoek naar de "dissipatieve structuren" of systemen ver van het evenwicht dat komaf maakte met de idee van reversibiliteit en tijdloosheid van enorm belang. Anderzijds werd in de historiografie het debat geopend door Fernand Braudel, die de notie van "*durée*" inbracht in de al te ideografische geschiedschrijving. Sociale wetenschappen die nog vasthielden aan het nomothetisch ideaal werden eveneens door deze innovatie getroffen, vermits hun wetten slechts van toepassing waren op zodanig uitgerokken tijdsspannes (Braudel: "*Le temps des sages*") dat ze eveneens zinloos werden¹.

Historiografie, postmodernisme en kritisch realisme

Sindsdien is het debat over de aard van historiografie alleen maar heviger geworden. De voorstanders van een narratieve ideografische geschiedschrijving hebben inspiratie gezocht en gevonden bij postmoderne filosofen, taalwetenschappers en/of etnografen. De mogelijkheid tot kennis van de werkelijkheid is (terecht) geproblematiseerd, vanuit het besef dat het denken over deze werkelijkheid noodgedwongen via talige concepten en theorieën gebeurt.

De gelijktijdigheid van deze wetenschappelijke ontwikkelingen en de protesten die het voorwerp van dit eigenste onderzoek uitmaken is niet toevallig. Zeker

---

¹ I. Wallerstein, Le temps, la durée, et le tiers non-exclu: Réflexions sur Braudel et Prigogine Fernand Braudel Center, <http://fbc.binghamton.edu/iwtpsduree.htm>.
R. Lee, "Structures of Knowledge", in: Hopkins & Wallerstein (Red.), op. cit., pp 178-206.

in de vrouwen- en homobewegingen werd de heersende ideologie aangeklaagd. De band tussen voorstelling van de wereld en de werkelijke vormgeving van diezelfde wereld werd een veel centralere plaats toegekend dan voorheen in veeleer economische sociale strijd het geval was². Verder in dit deel wordt op deze identitaire aspecten van nieuwe sociale bewegingen dieper ingegaan en meer specifiek op de verhouding tussen wereld-systeem-analyse en nieuwe sociale bewegingen. Wat hier van belang is, is de wederzijdse beïnvloeding tussen wetenschap en sociale bewegingen.

Veel eerder dan er van nieuwe sociale bewegingen sprake was waren onder andere Gramsci (die tot de vroege jaren zeventig slechts ten dele bekend was) en Althusser natuurlijk reeds geïnteresseerd met de ideologische aspecten van de reproductie van arbeidsverhoudingen. Vanaf de jaren zestig komt het onderzoek naar cultureel conflict echter in een stroomversnelling, en wordt deze kritiek uit de overwegend marxistische hoek gehaald. Vanaf hier wordt de bijdrage van feministische auteurs die in wetenschappelijk onderzoek een verlengstuk van hun maatschappelijke engagementen leggen overweldigend. De banden met de vrouwenbeweging zijn en blijven overduidelijk, ook nu feministisch onderzoek is opgevolgd door gender-onderzoek (dat trouwens sterk heeft bijgedragen tot post-structuralistische en postmoderne sociale theorie)³.

Bovengenoemd epistemologisch problematiseren werd in verschillende gevallen overgeplaatst naar een ontologisch niveau. De idee van een onafhankelijk van het subject bestaande werkelijkheid werd door sommigen verworpen en vervangen door een talig geconstrueerde werkelijkheid. Talige kennis verwijst als onderdeel van de talige werkelijkheid slechts naar andere taalobjecten. Voor sommigen verdwijnt het onderscheid tussen taal en werkelijkheid volledig, voor anderen blijft een objectieve werkelijkheid bestaan die bestudeerd kan worden, maar deze arbeid levert slechts een taalconstructie op die niet naar de werkelijkheid maar naar andere taalconstructies verwijst⁴. Tegen deze in meer of mindere mate invloedrijke denkrichting kwam natuurlijk virulent verzet van meer empiristische of nomothetische historici. À la limite verdwijnt immers de zin van het historisch bedrijf als er buiten de historicus en zijn interpreterende activiteit geen werkelijkheid bestaat⁵ – hetgeen tot de bizarre situatie leidt waarin men historici, mensen bij wie men een zekere intellectuele consistentie zou veronderstellen, een theoretisch denksysteem dat hun eigen arbeid onmogelijk maakt ziet verdedigen, waarna zij overgaan tot de historiografische orde van de dag. Het verzet tegen deze postmodernistische tendens leverde tot op heden niet zeer veel op, en dit wellicht om twee redenen: ten eerste wegens de terechte epistemologische basis waarop de

---

² Bijvoorbeeld: *"Het is op zo een gezin dat men moet lijken, of althans zijn [!] best doen om erop te lijken. Men zegt dit op school, men zegt het in verhalen, in de TV-feuilletons, in de publiciteit voor kolen of tapijten, overal waar het mogelijk is toont men dit modelgezin ter imitatie. [...] Om dit verhoudingsschema te vereeuwigen wil men ons doen geloven dat het natuurlijk is"* s.a., Het rode boekje van de vrouw(en), Brugge, J. Sonnevile, 1972, p 10.

³ R.W. Connell, "Understanding Men: gender sociology and the new international research on masculinities". Lezing te: Clarck Lecture, Department of Sociology, University of Kansas, 19 IX 2000.

⁴ C. Lorenz, De constructie van het verleden. Een inleiding in de theorie van de geschiedenis, Amsterdam/Meppel, Boom, 1998⁵, pp 108 en 118.

⁵ Ibid, p 133.

postmoderne kritiek rust en ten tweede omdat disputen rond dit onderwerp veelal verzanden in dovemansgesprekken.

Als sociaal ge-engageerd persoon en wetenschapper wil ik mijzelf en mijn werk inschrijven (wat een metafoor) in dit debat. Wanneer alle over de werkelijkheid geproduceerde kennisanspraken evenwaardige vertogen zijn, verdwijnt immers elke mogelijkheid op deze werkelijkheid enige gerichte invloed uit te oefenen. Wie de werkelijkheid niet kent, kan ze niet veranderen.

Het mag al duidelijk zijn dat ik in weerwil van de *linguistic turn* overtuigd ben van een objectief bestaande werkelijkheid. Het bestaan van deze werkelijkheid impliceert dat uit de talige cirkelredenering van de postmoderne geschiedschrijving wordt getreden. Ten eerste omdat elk bewijs van deze realiteit dan niet meer als een zoveelste taalconstructie kan worden afgedaan, en ten tweede omdat het bestaan van een werkelijkheid de theorie die het tegendeel beweert falsifieert en dat deze theorie moet worden verworpen of geïncorporeerd in een omvattender theorie – rekening houdend met de vruchtbare kritiek op een naïef realisme die eruit voortspuit.

Een zeer zinvolle kritiek komt uit de hoek van het “Critical Realism”⁶. De grondlegger van deze denkstroming, Roy Bhaskar, beschouwt de *overstretch* van epistemologische problematiseringen naar het ontologische als “*epistemic fallacy*”. Ontologische problemen kunnen geen oplossing vinden op het epistemologisch vlak, noch kunnen epistemologische problemen opgelost worden aan de hand van ontologie – “*ontologic fallacy*”. Op basis van ontologie kunnen enkel concrete uitspraken worden gedaan, die kunnen worden getoetst⁷. Slechts op deze toetsing is epistemologie van toepassing.

De voorstelling van de wereld of de maatschappij als taal of tekst wordt door Bhaskar aangewezen als een specifieke vorm van epistemic fallacy, namelijk *linguistic fallacy*. Opvallend aan zijn kritiek is dat een zinvolle poging wordt gedaan de epistemologische kritiek die van de *linguistic turn* uitging – zonder echter alle eer aan deze *turn* te laten toekomen, Roy Bhaskar baseert zich in grote mate op Althusser⁸ – te integreren in een wetenschappelijke theorie die noch verzandt in ontologisch, noch in epistemologisch relativisme⁹. In hetgeen volgt heb ik mij dan ook meermaals laten inspireren door bijdragen uit deze denkstroming.

Het onbehagen dat door de *linguistic turn* beïnvloede ontologie bij wetenschappers opwekt is het gevolg van de intuïtie dat er een buitentalige

---

⁶ Dankzij Jan Dumolyn kwam deze stroming mij ter ore – een eerste maal tijdens zijn lezing J. Dumolyn, "Het kind en het badwater? Naar een post-positivistische synthese". Lezing te: Taal en Geschiedenis, Brussel, 24 I 2003. Een duidelijker inleiding geeft hij in: J. Dumolyn, "'Postmoderne' geschiedschrijving, kritisch-realisme en emancipatorische praxis", in: Jan Dumolyn (Red.). Aan de rand van het relativisme. Geschiedenis en engagement, Brussel, IMAVO, 2003, pp 43-77.

⁷ C. Hay, What Place for Ideas in the Structure-Agency Debate? Globalisation as a 'Process Without a Subject', http://www.raggedclaws.com/criticalrealism/archive/cshay_wpisad.html. (2001)

⁸ H. Puehretmayer, "Critical realism, Cultural Studies and Althusser on Ideology (preliminary remarks)". Lezing te: IACR Conference "Debating Realism(s)", Roskilde, 17-19 VIII 2001.

⁹ s.a., An interview with Roy Bashkar, http://www.raggedclaws.com/criticalrealism/archive/rbhaskar_rbi.html.

werkelijkheid bestaat. Op dit aanvoelen beroepen historici zich om de historische praktijk te handhaven tegen het niet toevallig door taalwetenschappers gelanceerde postmoderne denken. Deze overtuiging vloeit ongetwijfeld voort uit de algemeen-menselijke ervaring dat men met zijn omgeving kan interageren. Het bestaan van niet-talige toegang tot de werkelijkheid vormt de bewijsgrond voor het bestaan van een werkelijkheid die niet louter door taal is geconstitueerd.

De kennis waarop dit besef steunt is bovendien niet noodzakelijk talig. Niet-talige kennis is weliswaar vooral gericht op handelingen, de reflectie over de werkelijkheid verloopt noodzakelijk via talige concepten. De toetsing van niet-talige kennis (het vaststellen van succes) verloopt eventueel via een niet-talige toegang tot de werkelijkheid.

Succes wordt hier begrepen als het (doelbewust) beïnvloeden van de werkelijkheid door de mens. De impact op de werkelijkheid van de menselijke activiteit wordt het duidelijkst in een beschouwing van de materiële werkelijkheid.

Ook de sociale werkelijkheid wordt echter door de mens ge- en vervormd. De idee dat de sociale werkelijkheid geconstitueerd wordt door aggregaten van menselijke handelingen (óók taalhandelingen), die op hun beurt het menselijke handelen sturen, wint in de sociale theorie meer en meer veld¹⁰ (cfr. infra, waar ook uitgebreider wordt ingegaan op de rol van taal en ideologie in het structureren van de werkelijkheid). Wanneer handelen succesvol kan zijn, moeten we hieruit afleiden dat de werkelijkheid een zekere coherentie en een zekere voorspelbaarheid heeft – met andere woorden, dat er in de werkelijkheid structuren aanwezig zijn.

Structuren (en. bijgevolg. handelingen)

Met het poneren van “structuren in de werkelijkheid” opent men, open ik, een wetenschappelijke doos van Pandora. Hoe dwingend zijn deze structuren, hoe verhouden zij zich tot de handelingen en de handelingsvrijheid van individuen, waarom evolueren deze structuren, wat zijn de methodologische implicaties van hun bestaan, ... zijn slechts enkele vragen die opgeworpen worden in het *agency-structure* debat. Specifiek voor het opzet van deze thesis, waarin ik macro- en micro- benaderingen wil verenigen, botsen holisme en individualisme. Ontologisch holisme en individualisme corresponderen immers met holistische en individualistische methodologieën. De verschillende benaderingen van sociale bewegingen (*resource mobilization theory*, *political opportunity structure*, ... enerzijds, *new social movements theory*, ideologische of sociaal-psychologische theorieën anderzijds – cfr. infra), zijn hierdoor moeilijk te verenigen.

Een onderzoek naar structuren hoeft echter niet noodzakelijk een onderzoek naar individuele handelingen te beletten. Van groot belang hierin is de vraag hoe dit menselijk handelen zich tot de structuur verhoudt. Beiden veronderstellen elkaar. Zoals we hierboven hebben gezien, is handelen onmogelijk in een volledig ongestructureerde wereld (stel je voor, je wijst naar een vrachtwagen, een vleermuis komt aan je vinger hangen en juist op dat moment krijg je een gloeiende meteoriet in je oog – maar, bovenal, er had ook helemaal iets anders kunnen gebeuren). Omgekeerd zijn structuren (in de

---

¹⁰ Lorenz, op. cit., p 206

sociale werkelijkheid) voor hun reproductie afhankelijk van menselijk handelen. Slechts door de herhaling van handelingen in de tijd kunnen er structuren in de werkelijkheid zijn.

De nadruk op tijd voor het bestaan van structuren vinden we reeds bij Braudel: de evenementen zijn het stof van de geschiedenis, wat telt is het tijdsniveau van de "*longue durée*", waar de structuren, de gewoonten, de realiteiten "*que le temps use mal et véhicule très longuement*"¹¹ zich situeren. Het is volgens hem dan ook van belang in een analyse van de werkelijkheid onderscheid te maken tussen verschillende tijdsniveaus, om het onderscheid te zien tussen relevante en irrelevante feiten.

De combinatie van deze twee kenmerken van structuren in de werkelijkheid heeft aanleiding gegeven tot vernieuwingen in de sociale theorie. Theoretici als Anthony Giddens of Margaret Archer leggen de nadruk op de interdependentie tussen *agency* en *structure*. Structuren zijn slechts conglomeraten van intentionele en supra-intentionele gevolgen van menselijke handelingen. Het zijn dus niet meer de transcendente, gereïficeerde *krachten in de geschiedenis*, die het leven der mensen determineren.

Uit de dialectische relatie tussen handelingen en structuren kan worden afgeleid dat beide zeer nauw met elkaar verbonden zijn. Giddens vervangt de statische term structuren dan ook door structuratie om te wijzen op de procesmatige reproductie van sociale systemen door individuen¹².

Kritisch realist Colin Hay gaat nog verder. Waar Giddens *agency* en *structure* voorstelt als de twee zijden van eenzelfde geldstuk, pleit hij ervoor ze als de twee metalen die in de legering van de munt aanwezig zijn te beschouwen. De twee zijn zodanig met elkaar verweven dat het onmogelijk wordt het onderscheid te blijven maken. Als analytische categorie, abstractie van de werkelijkheid kunnen beide blijven gehanteerd worden – hoewel dit om problemen vragen zou zijn – maar in de werkelijkheid zelf kan Hay ze niet onderkennen.

Mijns inziens gaat deze theoreticus te ver, en schiet hij zelfs zijn doel (het oplossen van het agency-structure debat) voorbij. Uiteindelijk pleit hij immers voor een decentrerend van structuren die de onderzoeker moet leiden naar de individuele personen of krachten die deze structuren vormgeven – methodologisch (en ontologisch) individualisme dus¹³. Deze reductie is eens zo bizar als we weten dat andere kritisch realisten de werkelijkheid van structuren vooropstellen, vermits zij een kracht uitoefenen op de subjecten. Alles wat kracht uitoefent, en dus causaal kan optreden, wordt in deze denkstroming immers als "bestaand" gezien. Hay lijkt zichzelf dan ook tegen te spreken wanneer hij structuren supra-intentionele eigenschappen toekent.

De evidente nadruk op de dialectische relatie tussen handelend subject en structuur mag ons niet laten vergeten dat de evolutie van structuren een bijzonder traag verloop kent. Structuren zijn niet vast en onveranderlijk, maar evolueren welhaast onzichtbaar langzaam. De trage evolutie van tendensen in de werkelijkheid is een sturende kracht in het wereld-systeem. Hoewel

---

¹¹ F. Braudel, "La Longue Durée", (1958), in: Roselyne de Ayala & Paule Braudel (Red.). Les Ambitions de l'histoire, s.l., Éditions de Fallois, 1997,

¹² Sztompka, op. cit., pp 196-201.

¹³ Hay, art. cit., s.p.

structuren dus gedragen worden door menselijk handelen, zijn zij niet simpelweg te herleiden tot deze handelingen. Zij hebben een relatieve autonomie en worden gekenmerkt door eigenschappen die niet herleidbaar zijn op de delen.

Actoren

In de sociale wetenschap heeft deze nieuwe visie op structuren de nadruk zoals gezegd terug op de actor gelegd. In het voorgaande is overwegend aandacht besteed aan structuren en is de rol van agenten onderbelicht gebleven – een probleem dat vaker voorkomt in de literatuur rond deze thematiek, en dat ik hier wil omzeilen. Indien structuren voortvloeien uit het handelen van agenten, moeten onze assumpties over deze agenten evenzeer gespecificeerd worden.

Actoren, collectieve of individuele, zijn personen. Zij maken bewuste keuzes, waarbij zij gebruik maken van hun mogelijkheid tot reflexiviteit en doelmatig handelen. Hierin verschillen zij van structuren, die geen eigen keuze hebben. Structuren zijn, met een term van Margaret Archer, *inanimate*.

Wanneer mensen keuzes maken en doelmatig handelen, impliceert dit daarentegen dat zij intenties hebben. Deze intenties kunnen op verschillende niveaus liggen, en zijn soms specifiek op het structurele gericht.

Ver van mijn gedachten echter om hier een rational-actor-model op te bouwen, niet alle keuzes zijn geëxpliciteerd, keuzes zijn vaak routineus – hoewel ook routineuze keuzes veelal gebaseerd zijn op (veel) eerder gemaakte bewuste keuzes. Zelfs al zijn lang niet alle keuzes gepremediteerd, blijven het keuzes die de *Umwelt* beïnvloeden.

Hiermee is een fundamenteel punt in dit debat bereikt dat ook door Hay wordt aangeroerd: keuzes impliceren macht, de macht om structuren vorm te geven.

*“We must then differentiate between what might be termed levels of structuration — with higher levels of structuration relating to structures over which given strategic actors (over a particular time horizon) can be said to have minimal impact. Such structural constraints (and the opportunities they imply) are shaped and reshaped by the actions of the (more) powerful (whether intentionally or unwittingly), setting the (external) context for the (relatively) powerless.”*¹⁴ De machtsverhouding tussen verschillende actoren is echter aan verandering onderhevig, en dit opnieuw door de acties van actoren. Machtsverwerving kan bijvoorbeeld via collectieve actie verlopen. Ook hier komt de rol van ideologie of Gramsci's hegemonie duidelijk naar voren: vooraleer machtsverwerving mogelijk is moet het defaitisme omtrent het besef dat anderen de context bepalen doorbroken worden. Men moet het idee krijgen dat machtsverwerving mogelijk is.

Reflexiviteit en taal

Mensen worden zich steeds meer bewust van hun eigen impact op het verloop van de geschiedenis – wat tegelijk meer aanleiding geeft tot onzekerheid (*risk society*) – waardoor ze bewuster meer invloed uitoefenen op dit verloop. Met deze visie hangt een sociaal constructivistische epistemologie samen. Deze evolutie wordt versterkt door Giddens' notie “reflexiviteit”. Brandpunt van het onderzoek wordt daarom meer en meer de conceptualisering van de

---

¹⁴ Ibid, s.p.

werkelijkheid door de actoren. De vraag hoe actoren zichzelf in de werkelijkheid situeren is inderdaad bijzonder relevant, omdat deze perceptie het handelen stuurt, en zo mee de structuren in de werkelijkheid bepaalt.

Nog verder van mij ligt echter de tweede assumptie in het rational-actor-model, volgens dewelke de actor zijn intenties tracht te realiseren door keuzes gebaseerd op maximale kennis. Reflexiviteit is lang niet oneindig en mensen kennen lang niet alle factoren die hun leven bepalen. Zoals gezegd zijn keuzes vaak niet expliciet, nog minder zijn keuzes bepaald op basis van volledig doorzicht¹⁵. De menselijke beschouwing van de werkelijkheid is immers steeds gemedieerd via taal, wereldbeeld en ideologie. Daarenboven wordt het mee gestuurd door de objectieve positie van een persoon in de gestructureerde werkelijkheid¹⁶. Dit wereldbeeld kan in meer of mindere mate toelaten de objectieve werkelijkheid adequaat in te schatten, waardoor handelingspatronen min of meer doelmatig en succesvol zijn. Bovendien is dit wereldbeeld sturend voor de bepaling van mogelijke keuzes. Gezien het feit dat dit wereldbeeld evolueert, is het onvermijdelijk dat mensen steevast foute keuzes maken in hun pogingen tot het beïnvloeden van de werkelijkheid.

Het onderzoek naar structuren is dus onvermijdelijk verbonden met een onderzoek naar de talige vormgeving van de werkelijkheid. Terecht wordt in de sociale geschiedenis dan ook afgestapt van de preoccupatie met de "onderbouw"¹⁷. De strijd om identitaire grondstoffen, de strijd om de beeldvorming over de werkelijkheid, met andere woorden de strijd om de hegemonie heeft als onderzoeksveld zijn relevantie herwonnen, mede onder invloed van de linguïstisch ge-inspireerde historiografie. Maar, ere wie ere toekomt, en het is dan ook niet toevallig dat ik de Gramscianse term "hegemonie" heb gebruikt, zij waren lang niet de eersten om het belang van dit veld te onderkennen.

De methodologische consequenties van deze inzichten stellen een einde aan het exclusiviteitsdebat tussen individualistische en collectivistische benaderingen. "Vandaar dat de meeste moderne sociale theoretici, zoals Jürgen Habermas, Pierre Bourdieu en Anthony Giddens, naar een systematische verbinding van het handelings- en systeem perspectief streven."¹⁸

De inzichten van linguïstisch ge-inspireerde sociale wetenschappers hoeven niet geheel overboord gegooid te worden in een onderzoek naar structuren in de objectieve werkelijkheid, al was het maar om de plaats van de onderzoeker te verduidelijken. De aandacht voor taal in de perceptie en vormgeving van de werkelijkheid mag er echter niet toe leiden dat de kenbaarheid van deze werkelijkheid verworpen wordt, of dat de sociale werkelijkheid uitsluitend als tekst zou worden voorgesteld. Sociale conflicten gaan misschien meer over de

---

¹⁵ "Thus far we have tended to assume that strategic actors have a fairly direct and unmediated access to the contours of the terrain they inhabit, such that they can effectively 'read off' the likely consequences of their action from their knowledge of the context in which they find themselves. This, however, is a most dubious premise, akin to the perfect information assumption much beloved of neoclassical economists and many rational choice theorists. Though convenient and parsimonious, it is unrealistic."

Ibid, s.p.

¹⁶ Voor een kritiek op en verfijning van Bourdieus opvattingen zie: M. Archer, Realism and the problem of mediation between structure and agency.

¹⁷ Deneckere, art. cit. pp 11-42.

¹⁸ Lorenz, op. cit., p 206.

vormgeving van de werkelijkheid, maar economische herverdeling is hier onlosmakelijk mee verbonden.

Laat mij dit pleidooi voor een geschiedschrijving die uitgaat van een kritisch realisme en het onderzoek naar structuren in de werkelijkheid vooropstelt zonder aan het belang van taal voorbij te willen gaan dan ook besluiten met een citaat van Ilya Prigogine. “*Le hasard pur est tout autant une négation de la réalité et de notre exigence de comprendre le monde que le déterminisme. Ce que nous avons cherché à construire est une voie étroite entre les deux conceptions qui mènent aussi bien à l’aliénation, celle d’un monde régi par des lois qui ne laissent aucune place à la nouveauté, et celle d’un monde absurde, acausal, où rien ne peut être ni prévu ni décrit en termes généraux.*”¹⁹

Wereld-systeem-analyse

In aansluiting op het voorgaande zal ik hier schijnbaar op het logisch verloop van dit werk vooruitlopen. Pas in het volgende hoofdstuk worden de fundamentele lijnen en opvattingen van wereld-systeem-analyse gepresenteerd, maar ik zal reeds hier de mogelijkheden die wereld-systeem-analyse biedt voor de verbinding van systeem- en deelnemersperspectief onderzoeken. Wanneer deze verbinding onmogelijk zou blijken, kan wereld-systeem-analyse geen geldig voorstel meer zijn als structureel uitgangspunt voor dit onderzoek.

Ontologische vaagheid

Deze alinea is noodzakelijk gebouwd op een “close reading” van Immanuel Wallersteins teksten. De grondlegger van wereld-systeem-analyse spit immers nergens zijn ontologische uitgangspunten ver uit – epistemologisch daarentegen zijn deze uitgangspunten net wel zeer ge-expliciteerd, hetgeen op zich een aanknopingspunt biedt. Verderop zal ik ingaan op de afwijkende punten in de benadering van Giovanni Arrighi, die beduidend meer theorie aan bod laat komen en zodoende meer ruimte laat voor het inpassen van ontologische bedenkingen.

Wallersteins ontologische vaagheid houdt ongetwijfeld verband met zijn onwil om wereld-systeem-analyse een theorie te noemen²⁰. Volgens hem staat de kritiek die wereld-systeem-analyse biedt niet ver genoeg om over te gaan tot de status van een theorie of nog minder die van een ideologisch systeem, en is het daarom onwenselijk om het geheel van teksten en commentaren te canoniseren in een theorie en zodoende te laten verstarren – consequent met haar eigen uitgangspunten moet wereld-systeem-analyse steeds zichzelf blijven bekritisieren²¹.

De nederigheid heeft echter een keerzijde. Zoals hierboven aangegeven blijft wereld-systeem-analyse op ontologisch vlak in gebreke, maar ook op andere punten komt kritiek. Een bijzonder interessant artikel van de hand van Göran

---

¹⁹ Prigogine, La fin des certitudes, Paris, Odile Jacob, 1996, p 222, geciteerd in: Wallerstein, Le temps, la durée..., s.p.

²⁰ I. Wallerstein, "The itinerary of world-system analysis or how to resist becoming a theory". Lezing te: Inhuldiging leerstoel Immanuel Wallerstein, Gent, 11-03-2002.

²¹ I. Wallerstein, The rise and future demise of world-systems analysis (Paper delivered at 91st annual meeting of the American Sociological Association, New York, Aug. 16, 1996), <http://fbc.binghamton.edu/iwwsa-r&.htm>.

Therborn belicht deze kwestie, en ook Piet Saey behandelt de onvolkomenheden van wereld-systeem-analyse, zij het op een meer waarderende manier. Die laatste beschouwt wereld-systeem-analyse immers als een “onvolkomen politieke filosofie”, die er wel in slaagt een coherente wereldvisie te bieden en mensen toelaat hun positie in een veranderende wereld te bepalen, maar geen oplossing biedt voor de blootgelegde contradicties in de samenleving²². De eerstgenoemde auteur gaat een heel eind verder in zijn kritiek: *“The three volumes, so far, of The Modern World-System are mainly historical narratives with a bare minimum of systematic theoretical argumentation. [...] I hope it is not too late to theorize in a serious way about world-systems, and about other social systems. Before that, it seems too difficult for the movement of world-systems analysts to ‘lay ... claims to formulating the central questions of the enterprise [of social science].”*²³ De auteur eist dus dat wereld-systeem-analyse haar uitgangspunten, vooral met betrekking tot tijd- en ruimte-concepten, verder uitwerkt en zo in zekere zin toch zou overgaan tot de status van theorie. Pas in het volgende hoofdstuk zal de ruimte-opvatting van wereld-systeem-analyse geproblematiseerd en geradicaliseerd worden. Hier zal ik slechts de tijdsopvatting van wereld-systeem-analyse bespreken, omdat deze zoals gezegd het nauwst samenhangt met structuur-vraagstukken. Verder zal ik andere aspecten uit Therborns kritiek aan bod laten komen, wanneer het gaat over de overwaardering voor systemen die door Wallerstein aan de dag wordt gelegd.

Ontologisch holisme

De paradox van de onhandelbare structuren

Met die laatste zin is een tipje van de sluier opgelicht. De structurele benadering in wereld-systeem-analyse, die kan getypeerd worden als ontologisch holisme, is vanzelfsprekend gekoppeld aan een epistemologisch holisme. Het was van bij de oprichting van het Fernand Braudel Center de bedoeling systemen en hun structuren te onderzoeken²⁴. Dit vindt zijn gevolg in de keuze van het studie-object, het wereld-systeem als geheel en de tendensen die daarin werkzaam zijn.

Aan deze tendensen wordt een quasi-autonoom verloop toegeschreven. De structuren in het wereld-systeem veranderen door de inherente kwaliteiten van dit systeem – de geografische uitbreiding, de verdergaande commodificatie of verdieping van het systeem, kernvorming en (semi-)periferisering lijken slechts functies van de ontwikkeling van het kapitalistische wereld-systeem. *“Zoals alle historische systemen vanaf hun bestaansmoment werd het bestuurd door middel van bestaande regels, die men kan expliciteren en die worden weerspiegeld in cyclische ritmes en eeuwenoude trends.”* Deze trends lopen op een bepaald moment tegen grenzen aan zodat het systeem in crisis komt *“en doorheen een chaotische periode gaat waarin het tracht een*

---

²² P. Saey, "Sociale identiteit, culturele strijd en wereld-systeemanalyse", in: Studiegroep Taal en Wereldbeeld (Red.). Ruimte voor het verhaal van de andere. Over het in- en uitsluitend vermogen van het denken en het discours. Mechelen en Berchem, CIMIC vzw en Uitgeverij EPO, 2002, p 81.

²³ G. Therborn, "Time, Space and their Knowledge", Journal of World-Systems Research (Special issue: Festschrift for Immanuel Wallerstein - Part I), VI, 2000, 2 (summer/fall), p 280, 282.

²⁴ s.a., Report on an intellectual project: the Fernand Braudel Center, 1976-1991, Fernand Braudel Center, <http://fbc.binghamton.edu/fbcintel.htm>.

nieuwe en verschillende orde te stabiliseren, dat wil zeggen de overgang te maken van één systeem naar een ander."²⁵(cfr. infra)

Is deze voorstelling van zaken slechts het gevolg van een zeer ongelukkige formulering, of is er werkelijk geen enkele ruimte voor agenten om het wereld-systeem bij te sturen? Bestuurt, vormt en hervormt het systeem zichzelf? Dit probleem wordt eens zo schrijnend wanneer we weten dat wereld-systeem-analisten vanuit een duidelijk engagement vertrekken om het wereld-systeem te wijzigen en aan sociale bewegingen duidelijk steun willen verlenen, sociale bewegingen die toch een typevoorbeeld van agency zijn²⁶.

Een voor dit probleem cruciale opmerking kunnen we vinden in Wallersteins artikel "De Bandung à Seattle: 'C'était quoi, le tiers monde?'" uit 2000, waar Wallerstein het heeft over de nabijheid van de finale crisis van het systeem en de strijd om de nieuwe wereldorde die hieruit zal voortvloeien.

"Le système capitaliste peut être comparé à une voiture [qui subit trois contraintes]. Ainsi, si le véhicule descend la côte [de Kondratiev], ce n'est certainement pas en ligne droite. Pis: ses freins ne sont pas fiables.

*[...] Filant la métaphore de la voiture endommagée, nous pourrions penser que, dans ces conditions, un automobiliste raisonnable roulerait lentement. Hélas, l'économie capitaliste n'a pas de conducteur prudent. Aucun individu, aucun groupe ne peut prendre seul les décisions qui s'imposent. Celles-ci sont le fait d'un grand nombre d'acteurs, chacun agissant indépendamment et selon ses intérêts immédiats. [...]"*²⁷

Hier lijkt het alsof Wallerstein neigt naar een conceptualisering van structuren als conglomeraten van intentionele en supra-intentionele gevolgen van menselijk handelen, die een autonome dynamiek krijgen omdat ze een conglomeraat zijn, doordat de handelingspatronen van mensen slechts traag wijzigen en bovenal ongecoördineerd en veelal "fout" ge-inspireerd zijn.

Ook Wallersteins tijdsvisie lijkt in overeenstemming te brengen met de hierboven geschetste dialectische relatie tussen agency en structure. "[M]ijn chronosofie is gebaseerd op de vooronderstelling van het bestaan van een tijdspijl."²⁸ Het verloop van het wereld-systeem is onomkeerbaar, het tijdsverloop is lineair, waardoor vooruitgang mogelijk maar niet noodzakelijk is. Elders, in de tekst "Report on an intellectual project: the Fernand Braudel Center, 1976-1991", waar een evaluatie van 25 jaar wereld-systeem-analyse wordt gemaakt en de uitgangspunten herbevestigd worden, staat bovendien te lezen dat "Every event creates part of the context of future events."²⁹ Gecombineerd bieden deze twee zinnen schijnbaar een opening naar Margaret Archers visie, waarin het tijdsverloop zo een prominente plaats heeft en acties inspelen op bestaande structuren, eventueel met een veranderende uitkomst.

Dit ene zinnetje lijkt daarenboven de mogelijkheid te bieden het evenement te integreren in wereld-systeem-analyses structurele benadering. Deze intuïtie

---

²⁵ I. Wallerstein, "Intellectuelen in een overgangstijdperk", in: Jan Dumolyn (Red.). Aan de rand van het relativisme. Geschiedenis en engagement. Brussel, IMAVO, 2003, p 121.

²⁶ Voor de verwevenheid van wereld-systeem-analyse met (nieuwe) sociale bewegingen, zie volgend hoofdstuk.

²⁷ Wallerstein, "C'était quoi, le tiers-monde?" /19 D-E. (mijn nadruk)

²⁸ Wallerstein, "Intellectuelen in een overgangstijdperk", p 121.

Deze visie op tijd is typerend voor progressieve intellectuelen en bij uitbreiding voor de moderniteit. Ze is tegengesteld aan de postmoderne visie op tijd waar vooruitgang onmogelijk wordt. Zie: Therborn, art. cit., p 270.

²⁹ s.a., Report .... s.p.

moet echter onmiddellijk (en jammer genoeg) op twee vlakken worden tegengesproken.

Wanneer elke gebeurtenis de structurele context voor volgende gebeurtenissen bepaalt, betekent dit ook dat elke gebeurtenis bepaald wordt door haar structurele context. Uiteindelijk verdwijnt hier dus de mogelijkheid van de agent om creatief in te werken op deze keten van gebeurtenissen. Therborn formuleert een gelijkaardige kritiek op Wallerstein, waarbij contingentie verdwijnt uit de (ondergetheoretiseerde) systemische benadering. Volgens hem leidt het niet maken van dit onderscheid tot de onmogelijkheid het onderscheid te maken tussen systemische strubbelingen en systemische crisis³⁰. Hieraan moet toegevoegd worden dat “vrij” handelende subjecten en hun impact op de systemische tendensen hierdoor noodgedwongen buiten de blik van wereld-systeem-analisten moeten vallen en dus in feite als onbestaand worden beschouwd.

De kritiek van Therborn blijkt gerechtvaardigd als we het vervolg van Wallersteins tekst over de toekomstige crisis van het wereld-systeem onder de loep nemen: *“S’ouvrira ainsi une période de grande confusion politique. [...] Du coup, l’action politique n’aura que peu de moyens pour modifier en profondeur les réalités du moment. En revanche, l’issue de la transition étant invisible, les fluctuations devenant presque folles, toute mobilisation, si minime soit-elle, aura d’énormes conséquences. Nous abordons un de ces rares moments de l’histoire où le libre-arbitre peut réellement entrer en jeu.”*³¹

De rol van de actor wordt dus beperkt tot fases van systemische crisis. Afhankelijk van de conjunctuur is er al dan niet mogelijkheid om het verloop van het systeem te beïnvloeden. In de lange fases van stabiliteit die het wereld-systeem kenmerken zijn de handelingen van de actor schier irrelevant. Sociale bewegingen kunnen het wereld-systeem een ander aanschijn, maar geen andere vorm geven. Dit is eens zo paradoxaal indien men weet dat sociale bewegingen ook door wereld-systeem-analyse als de belangrijkste sociale actoren worden erkend, die ageren op het snijpunt van agency en structure.

Hegemonie als agency

Giovanni Arrighi laat beduidend meer ruimte voor agency. Meer dan Wallerstein gaat hij er immers van uit dat het wereldsysteem een onstabiel en flexibel systeem is, dat permanent aan verandering onderhevig is. Ook hij fundeert zijn visie met Braudels *longue durée* – Braudel, waarvan hij zich tot doel stelt de enorme hoeveelheid aan bedenkingen te systematiseren.

*“[T]he starting point of our investigation has been Fernand Braudel’s contention that the essential feature of historical capitalism over its *longue durée* – that is, over its entire lifetime – has been the “flexibility” and “eclecticism” of capital rather than the concrete forms assumed by the latter at different places and different times.”*³² De instabiliteit van

---

³⁰ “Discussions of the future prospects of world capitalism, and of any other social system, may profit from a distinction which Wallerstein has always refrained from making, one between system and contingency, but which Marx and many others have used. The outcome of a historical system would depend both on the dynamics of the system and on exogenous contingencies.”

Therborn, art. cit., p 282.

³¹ Wallerstein, “C’était quoi, le tiers-monde?” 19 / E.

³² Arrighi, Op. cit., p 4. (nadruk in het origineel)

het systeem vertaalt zich in permanente crisis, en dus in een grotere rol voor agency.

Deze nadruk op agency houdt wellicht verband met Arrighi's onderzoek naar hegemonie, en mechanismen van hegemonie. Iemand moet deze hegemonie uitoefenen en moet hierbij belang hebben. Meer dan bij Wallerstein vinden we bij Arrighi dan ook aandacht voor de handelingen van vorsten en handelshuizen.

Arrighi onderscheidt naast permanente instabiliteit ook, zoals Wallerstein, fases van systemische chaos. Deze zijn echter ingebed in het verloop van het wereldsysteem, en kondigt niet noodzakelijk het einde van *the modern world system* aan³³.

*"It is a situation that arises because conflict escalates beyond the threshold within which it calls forth countervailing tendencies, or because a new set of rules and behaviour is imposed on, or grows from within, an older set of rules without displacing it, or because of a combination of these two circumstances. As systemic chaos increases, the demand for "order" – the old order, a new order, any order! – tends to become more and more general among rulers, or among subjects, or both. Whichever group of states is in a position to satisfy this system-wide demand for order is thus presented with the opportunity of becoming world hegemonic."*³⁴

Ook bij Arrighi zien we dat een fase van systemische chaos een vergrote mogelijkheid biedt voor succesvol handelen. Een fundamenteel verschil met Wallersteins versie van wereldsysteem-analyse is echter dat bij Arrighi sociale bewegingen en sociaal protest de aanleiding van systemische chaos kunnen zijn³⁵. Hiermee omzeilt hij de paradox waar Wallerstein met open ogen intuïmeelt, en laat hij opnieuw duidelijk meer ruimte voor gerichte handelingen.

Wereld-systeem-analyse en ideologie

Ondanks de blootgelegde inconsistenties en zwakheden op ontologisch niveau en ondanks het al te rigide methodologisch holisme lijkt het relevant verder te gaan in dit onderzoek en de vraag te stellen welke rol wereldsysteem-analyse aan ideologie, taal en cultuur toekent. Ik beperk mij hier tot Wallersteins visie op ideologie, vermits in het volgende hoofdstuk, bij bespreking van Arrighi's en Taylors cruciale hegemonieconcept de rol van ideologie uitgebreider aan bod zal komen. Hier volstaat het te vermelden dat Arrighi overduidelijk aandacht heeft voor ideologie, zij het vooral vanuit een top-down-perspectief: vertrekkend van Gramsci onderzoekt hij hoe een dominante staat zijn hegemonie ideologisch legitimeert. Het spreekt voor zich dat de gramsciaanse idee van een "tegenhegemonie" makkelijk in te voeren is, hoewel zij bij hem in het geheel niet aan bod komt.

---

³³ i.t.t. Wallerstein schrijft Arrighi "world system" zonder liggend streepje. Hij geeft hiervoor geen reden op. Ik houd mij bij de door Wallerstein voorgestelde en op Braudels "économie-monde" gebaseerde spelling, wat in het Nederlands aanleiding geeft tot "wereld-systeem". Voor verdere uitleg over het beruchte "hyphen": Wallerstein, "The itinerary ..."

³⁴ Arrighi, Op. cit., p 30.

³⁵ "As in the early seventeenth century, systemic chaos was the result of the intrusion of social conflict into the power struggles of rulers."

Ibid, p 52.

Sluit wereld-systeem-analyse zichzelf uit?

Ook Wallerstein blijkt Gramsci te kennen, maar hij verwijst er slechts naar in een artikel over de rol van intellectuelen – waarbij hij hem bekritiseert – en nooit in de context van anti-systemisch protest³⁶. Desondanks heeft hij oog voor het belang van ideologie om het wereld-systeem te onderbouwen.

Cruciaal in het “modernisme” was het geloof in vooruitgang, de idee van welvaartsconvergentie op lange termijn. Niet toevallig beschouwt wereld-systeem-analyse zich als een noodzakelijke kritiek op het ontwikkelingsdenken, dat als universalistische ideologie deze belofte onderbouwt. Omwille van haar universalisme heeft deze ideologie uitsluitingsmechanismen nodig, teneinde de tegengestelde werkelijkheid te blijven incorporeren. Racisme en seksisme zijn de structureel noodzakelijke negaties van universalistisch denken, die als systeembevestigende verklaring voor de “achterlijkheid” van maatschappelijke groepen in het leven worden geroepen³⁷.

Ook (intellectueel) nationalisme wordt als belemmering op de perceptie van deze ongelijke werkelijkheid naar voren geschoven. Wallerstein ontmaskert zelfs Newtoniaanse wetenschap als een verlengstuk van verhullende universalistische ideologieën. Deze stelling wordt verder uitgewerkt door Robert Lee. *“Political leaders and institutional policy-makers in the core, and eventually throughout the world, presumed a close relationship between science, technological progress and economic/military security.”*³⁸ Onmiddellijk voegt deze auteur er echter aan toe dat deze ideeën doorheen de twintigste eeuw op verzet stootten, onder andere vanuit sociale bewegingen, hetgeen uiteindelijk tot de ommeslag in de loop van de jaren zestig leidde.

Binnen de structuralistische benadering van wereld-systeem-analyse is dus duidelijk ruimte voor ideologie. Meer zelfs, in de hierboven reeds aangehaalde tekst over de finale crisis van het wereld-systeem benadrukt Wallerstein het belang van een adequate analyse van deze crisis – hetgeen uiteindelijk de zin van zijn levenswerk is. *“L’issue dépendra de la capacité de mobilisation de chaque camp, mais aussi, dans une large mesure, de la capacité à produire la meilleure analyse des événements comme des solutions de rechange. Nous nous trouvons à un carrefour où il importe d’unifier connaissances, imagination et praxis.”* De correcte analyse is de voorwaarde om zinvol in te spelen op de omgeving en de structuren in de werkelijkheid, *“si nous ne voulons pas constater d’ici un siècle, que plus ça change plus c’est la même chose.”*³⁹ Maar, uiteindelijk is dit slechts een herhaling van de hierboven reeds geschetste paradox. Ook buiten de fase van systemische crisis kent Wallerstein belang toe aan ideologie. Bijvoorbeeld uit de zin, *“One of the secular shifts in the world-system has been the increased collective ability to measure convergence/polarization of the world welfare effectively.”*, blijkt hoezeer Wallerstein de perceptie van de ongelijke werkelijkheid als cruciaal naar voor schuift voor protest tegen het bestaande systeem⁴⁰. Anderzijds blijft hij vasthouden aan de idee dat pas in de eindfase

---

³⁶ Wallerstein, "Intellectuelen in een overgangstijdperk", pp 104-128.

³⁷ "Het racisme/seksisme legt uit dat niet iedereen even hard kan werken." Saey, "Sociale identiteit, culturele strijd en wereld-systeem-analyse", p 84.

Hopkins & Wallerstein, art. cit., p 6.

³⁸ Lee, art. cit., p 179.

³⁹ Wallerstein, "C'était quoi, le tiers-monde?" 19E.

⁴⁰ Hopkins & Wallerstein, art. cit. p 6.

van het kapitalistische wereld-systeem de rol van “*grilles de lecture*” van werkelijk belang wordt.

Dit bewijst nog maar eens de onmogelijkheid van een puur structuralistische benadering van de sociale werkelijkheid. Eens men aan het onderzoek van dominantiemechanismen toekomt moet het bestaan van agency en de macht de structuren te veranderen of ten minste bij te sturen worden erkend. Structuren kunnen dus onmogelijk een autonoom verloop hebben.

Besluit

Vertrekkende van de ontologische vaststelling dat de werkelijkheid gestructureerd is, is in dit hoofdstuk onderzocht hoe “agency” en “structure” zich tot elkaar verhouden. Eens gebleken is dat beide elkaar veronderstellen kan men overgaan tot de verbinding van actor- en systeemperspectief, een benadering waarin zowel ruimte is voor talige vormgeving van de werkelijkheid als voor niet-talige factoren die de ruimte van de actor omschrijven. Hierbij mag men niet zover gaan de tegenstelling tussen handeling en structuur op te heffen, vermits structuren een relatieve autonomie hebben, maar *inanimate* zijn, en actoren ondanks hun capaciteit beredeneerd in te spelen op hun omgeving steeds slechts in beperkte mate structuren kunnen beïnvloeden.

Wereld-systeem-analyse werpt adequaat licht op de dragende structuren van het kapitalistische wereld-systeem, zoals in het volgende hoofdstuk verder zal aangetoond worden, maar moet op ontologisch niveau duidelijk verfijnd, om niet te zeggen omgeworpen worden. Uit mijn onderzoek is immers gebleken dat Immanuel Wallerstein niet aansluit bij de adequatere sociale theorie waar de interdependentie tussen handelingen en structuur wordt geponeerd maar dat hij onuitgesproken vasthoudt aan een achterhaald, welhaast Althusseriaans idee omtrent de dwingende kracht van structuren.

Dit leidt tot de paradoxale situatie waarin wereld-systeem-analisten aandacht hebben voor collectieve actie en ideologieën, terwijl deze als consequentie van het ontologisch structuralisme geen rol te spelen hebben buiten periodes van systemische crisis. Dit is onlosmakelijk verbonden met de stabiliteit die Immanuel Wallerstein toekent aan het wereld-systeem. Zijn oude confrater Arrighi laat door zijn veel mobielere voorstelling van het kapitalisme in de geest van Braudel beduidend meer ruimte voor menselijk handelen.

Slechts door het aanvaarden van een minder rigide visie op structuren kan overgegaan worden tot het consequent verbinden van het zeer relevante systeemperspectief dat wereld-systeem-analyse biedt met micro-benaderingen van sociale bewegingen. De hierboven aangetoonde paradox moet dan ook niet louter als punt van kritiek maar ook als opportuniteit worden gezien. De aandacht die wereld-systeem-analyse heeft voor agency geeft immers aanleiding om een andere visie op structuren aan te nemen. Het bestaan van deze paradox toont daarenboven aan dat de hier voorgestelde combinatie van de “interdependentie-benadering” met wereld-systeem-analyse geenszins afbreuk doet aan de grondslagen van de analyse, maar ze integendeel verfijnt. De ontologische stroomlijning die aldus bereikt wordt kan de kritiek een stap dichter bij de status van theorie brengen.

Wereld-systeem-analyse, schalen en macht

Inleiding

Uit het vorige hoofdstuk is gebleken dat wereld-systeem-analyse als structurele benadering van de werkelijkheid mits een ontologische aanpassing kan worden weerhouden. Daarom zal ik in dit hoofdstuk de grondslagen van en invloeden op wereld-systeem-analyse onderzoeken. Hiermee samenhangend zullen ook de basisstellingen van wereld-systeem-analyse voorgesteld worden. Van bij het begin moet duidelijk zijn dat wereld-systeem-analyse geen theorie is, maar een denkstroming die de evolutie van het kapitalisme als wereld-systeem van het prille begin tot heden, en van een Europees tot een globaal systeem onderzoekt. Het a-theoretische aspect van wereld-systeem-analyse komt misschien nog het duidelijkst tot uiting in de interne diversiteit en de tegenspraak tussen verschillende analisten – voortdurende zelfkritiek ligt volledig in de lijn van deze school.

De initiële ambitie van wereld-systeem-analyse is immers een kritiek te zijn op bestaande “alomvattende” theorieën, en vanuit deze kritiek andere en betere lezingen van de werkelijkheid te produceren. In haar blik is wereld-systeem-analyse steeds holistisch en structureel gericht geweest. Een derde belangrijk kenmerk van wereld-systeem-analyse is de uitgesproken multidisciplinaire aanpak die steeds opnieuw wordt beleden.

Na die korte schets zal ik in dit hoofdstuk een aantal analytische, welhaast ontologische categorieën binnen wereld-systeem-analyse uitwerken en radicaliseren. In de benadering van de werkelijkheid als een gelaagd tijd-ruimte-systeem moet immers onderscheid gemaakt worden tussen verschillende *schalen*. Deze inbreiding vormt de bodem voor een gediversifieerde en netwerkmatige voorstelling van macht en dus van tegenmacht. Wanneer ik deze ideeën pas hier uiteenzet, is dit vooral wegens de noodzakelijke algemene inleiding op wereld-systeem-analyse en omdat in het vorige hoofdstuk slechts de verhouding tussen agency en structure werd aangekaart.

Volgend op deze algemene uiteenzetting wordt een wereld-systeem-analytische benadering van (in hoofdzaak) de jaren zestig van de twintigste eeuw gegeven, vooral gebaseerd op Giovanni Arrighi's “Long Twentieth Century” en het door Terence Hopkins en Immanuel Wallerstein geredigeerde “The age of transition”. Hieraan koppel ik een voorstelling van België in de jaren zestig.

Bij het schetsen van de grondbeginselen van wereld-systeem-analyse zal ik steeds de Wallersteiniaanse visie vooropstellen, en die nadien vaak contrasteren met de visie van Giovanni Arrighi. Deze laatste is geen lid meer van het Fernand Braudel Center, maar houdt vast aan de methodologische uitgangspunten van wereld-systeem-analyse. Vaak zal blijken dat Arrighi's visie een stuk hanteerbaarder en genuanceerder is dan de “orthodoxie”. Wanneer hij op de tweede plaats besproken wordt, moet dit niet als een denigrerende

behandeling worden beschouwd, integendeel. Het denken van Arrighi lijkt mij echter duidelijker tot zijn recht te komen na de uiteenzetting van de minder gedetailleerde ideeën van Immanuel Wallerstein.

Grondbeginselen

Het wereld-systeem is een historisch systeem

Immanuel Wallerstein en wereld-systeem-analyse zijn enorm schatplichtig aan Fernand Braudel⁴¹. Het is dan ook geen toeval dat het studiecentrum van wereld-systeem-analyse het “Fernand Braudel Center for the Study of Economies, Historical Systems, and Civilizations” heet.

Volgens wereld-systeem-analisten moet elke studie van de huidige kapitalistische wereld het kapitalistisch systeem als geheel bestuderen, dus vanaf het ontstaan van dit systeem in de 15^e eeuw tot op heden. De periodisering (de 15^e-16^e eeuw als ontstaansmoment) is aan Braudel ontleend, maar ook de idee dat inzicht in dit systeem slechts kan komen eens men het over een langere periode bestudeert⁴².

Zoals eerder reeds aangestipt is de idee over structuren ontleend aan Braudel: structuren zijn niet vast en onveranderlijk, maar evolueren in de tijd. Deze evolutie bevindt zich op het tijdsniveau van de *longue durée*. Dit impliceert een gelaagde tijdsopvatting, met een evenementieel en een quasi onzichtbaar traag veranderend niveau. Daarenboven zien zowel Wallerstein als Arrighi versnellingsfasen in de evolutie van het wereld-systeem.

Een derde constructie die van Braudel afkomstig is zijn de “lange eeuwen”. Wallersteins levenswerk, “The modern world-system” is verdeeld in volumes die telkens een lange eeuw omvatten. Aan elke lange eeuw is een fase van het wereld-systeem verbonden; ontstaan (lange 16^e eeuw), consolidatie (17^e-18^e eeuw), herstructurering op globale schaal (lange 19^e eeuw) en inbreiding (20^e eeuw). Terence Hopkins koppelde aan deze lange eeuwen reeds de suggestie van opeenvolgende hegemonieën, in navolging van Braudel. Deze idee is op magistrale wijze uitgewerkt door Giovanni Arrighi, die een opeenvolging schetst van de Hollandse, Britse en VS-hegemonie⁴³.

Aan elke hegemonische periode/lange eeuw is bij Arrighi een accumulatieregime verbonden. Dit slaat op de systemische organisatie van het kapitalisme. Elk van deze regimes doorloopt een cyclus van opbouw, consolidatie, succes, crisis, verval. De periodes van verval en opbouw vallen respectievelijk samen met de periodes van opbouw en verval van andere accumulatieregimes en andere hegemonieën.

Elke accumulatiecyclus kent twee crisissen. De eerste, een signaalcrisis (1560, 1740, 1870, 1973), sluit de periode van kapitaalsaccumulatie door investering in materiële productie af, en vormt het begin van de periode van verval, waarin kapitaalsaccumulatie hoofdzakelijk financieel geschiedt. Kapitaal wordt zo

---

⁴¹ Wallerstein, “The itinerary ...”

⁴² F. Braudel, *La dynamique du capitalisme*, Paris, Les éditions Arthaud, 2000 (1985), (Collection Champs), 121 p.

Wallerstein, *Le temps, la durée...*, s.p.

⁴³ Arrighi, Op. cit., 400 p.

mobiel mogelijk gehouden en geaccumuleerd via speculatie en geldhandel. Ook aan deze fase komt een einde, met een veel zwaardere crisis dan de signaalcrisis. Elke finale crisis (1640, 1790, 1929, ?) luidt een periode van systemische chaos in.

In zekere zin legt Arrighi het patroon dat Wallerstein voor het gehele verloop van het wereld-systeem reserveert op aan de kortere periodes in ditzelfde moderne wereld-systeem. Zoals eerder reeds is aangegeven heeft Arrighi veel meer oog voor de fluctuaties in het wereld-systeem, wat natuurlijk in nauw verband staat met de fijnmaziger periodisering.

Omwille van zijn veranderlijkheid is het moderne wereld-systeem, en alle voorgaande wereld-systemen, een historisch systeem. *“One [assumption on which we operate] is that there is no structure that is not historical. In order to understand a structure one must not only know its genesis and its context; one must also assume that its form and its substance are constantly evolving.”* Zoals elk historisch systeem heeft ook dit systeem een begin-, en bovenal, een eindpunt.

Zoals in het vorige hoofdstuk reeds is aangetoond leggen de structuren die het wereld-systeem dragen een kader op aan de evenementen in het wereld-systeem. *“The second assumption is that no sequence of events in time is structureless, that is, fortuitous. Every event occurs within existing structures, and is affected by its constraints.”*

⁴⁴

De studie van de structuren in het wereld-systeem moet toelaten het historisch verloop van dit en andere wereld-systemen te vatten, teneinde bij te dragen tot de vorming van een rechtvaardiger wereld-systeem. *“Of course, there are ruptures in structures which represent fundamental change. But such ruptures too are explicable in terms of the state of the structures.”*⁴⁵ Een van Wallersteins belangrijkste thema's is de stelling dat het wereld-systeem op dit moment in crisis is. Hiervoor baseert hij zich op de analyse van de structuren in het wereld-systeem, waaruit zou blijken dat de contradicties binnen het wereld-systeem zodanig prangend worden dat het systeem niet lang meer te leven heeft.

Het wereld-systeem is een ruimtelijk systeem

Behalve op het vlak van structureel-historisch onderzoek, heeft Braudel Immanuel Wallerstein c.s. ook beïnvloed waar het gaat over de ruimtelijke typering van het wereld-systeem. De term *world-system(s)* is een wat manke vertaling van Braudels omschrijving van de mediterrane wereld als *économie-monde*. Braudel zelf ontleende ze aan de Duitse historiografie die het woord *Weltwirtschaft* introduceerde. *“[C] est le mot que j'aime: “Das Mittelmeer ist eine Weltwirtschaft.” Si vous traduisez par World Economy, si vous traduisez par économie mondiale, ça ne marche pas: l'économie mondiale, c'est l'économie de toute la sphère, du globe entier. La seule traduction que j'aie proposée, c'est “économie-monde”. La Méditerranée est une Weltwirtschaft, c'est-à-dire qu'elle constitue une économie, étant un monde à elle seule, une partie de la surface du globe.”*⁴⁶

---

⁴⁴ s.a., *Report...*, s.p.

⁴⁵ Ibid.

⁴⁶ F. Braudel, "L'expansion européenne et la longue durée", (conférence, 1975), in: Paule Braudel & Roselyne de Ayala (Red.). *Les ambitions de l'histoire*, s.l., Éditions de Fallois, 1997, p 474.

Een wereld-systeem is een economisch op zichzelf staande ruimte. Deze ruimte hoeft niet noodzakelijk de globe te omvatten; er kunnen verschillende wereld-systemen naast elkaar bestaan. Van belang is dat deze wereld aaneengesloten wordt door eenzelfde economisch systeem. Een wereld-systeem is dus een economisch systeem dat een wereld afbakt.

Binnen deze wereld bestaan verschillende zones, elk met hun eigen rol in het systeem: de kern, de semi-periferie en de periferie. Op dit moment is het moderne wereld-systeem uitgebreid tot een globaal systeem, waar het in aanvang slechts een Europees systeem was⁴⁷. De uitbreiding van het kapitalisme over de gehele globe vormt een van de fundamentele onderzoekspunten van wereld-systeem-analyse.

Van belang is dat wereld-systeem-analyse van bij haar ontstaan het gehele wereld-systeem met zijn verschillende zones als eenheid van analyse heeft aangenomen. Hiermee brak zij doorheen het op dat moment in economisch, sociologisch en cultureel onderzoek overheersende "intellectueel nationalisme".

Dit nationalisme was vooral in economisch denken overweldigend aanwezig. Het ontwikkelingsdenken, met als invloedrijkste protagonist Walt Rostow, berustte op de idee dat elk land ter wereld dezelfde glorieuze evolutie als de VS kon doormaken. Wie in de wereld uit de boot viel, had niet goed geprobeerd. Immanuel Wallersteins eigen ervaringen in Afrika stelden hem diep teleur; de ongeldigheid van dit paradigma werd hem steeds duidelijker⁴⁸.

Tegen de idee "ontwikkeling in een land", die we ook in het marxisme terugvinden, kwam reeds eerder in de jaren zestig protest vanuit de dependencia-school. Het onderontwikkelingsdenken nam de verhouding tussen het Zuiden en het Noorden als uitgangspunt om de lamentabele situatie in de Derde Wereld te verklaren. De focus van deze onderzoekers lag echter geheel op het Zuiden, dat volgens hen te eeuwig en dage in een afhankelijkheidspositie zou blijven.

In wereld-systeem-analyse werden de verhoudingen in het systeem als studieobject overgenomen, maar de focus verschoof naar het systeem als geheel. Daarenboven worden deze verhoudingen bij wereld-systeem-analyse (in navolging van Braudel) veel minder statisch opgevat. De internationale arbeidsverdeling tussen kern en periferie is veranderlijk, regio's of landen kunnen in de kern worden opgenomen, of kunnen naar de periferie worden gedreven.

---

⁴⁷ Hierin verschillen Immanuel Wallerstein en Fernand Braudel van mening. Braudel gelooft immers dat de huidige wereld een aaneenschakeling is van wereld-systemen: "*L'économie mondiale actuelle serait la somme, plus ou moins bien faite et plus ou moins soudée de ces économies-mondes. Spécificité spatiale de l'économie!*" F. Braudel, "L'histoire, mesure du monde", (1944, inédit), in: *Ibid.*, p 91 Ook: "*Nos points de vue, pour l'essentiel, sont identiques, même si, pour Immanuel Wallerstein, il n'y a d'autre économie-monde que celle de l'Europe, [...] tandis que pour moi, [...] le monde a été divisé en zones économiques plus ou moins centralisés, plus ou moins cohérentes, c'est-à-dire en plusieurs économies-mondes qui coexistent.*"

Braudel, *La dynamique du capitalisme*, p 87.

⁴⁸ E. Vanhaute, "Immanuel Wallerstein, een bio-bibliografische schets", in: Jan Dumolyn (Red.). *Aan de rand van het relativisme. Geschiedenis en engagement*, Brussel, Imavo, 2003, p 90.

Het wereld-systeem is een kapitalistisch systeem

De studie van het wereld-systeem is in eerste plaats economisch. In dit element uit zich het duidelijkst de marxistische inspiratie in wereld-systeem-analyse. Ondanks de kritiek op de marxistische “nationale” analyse, neemt wereld-systeem-analyse verschillende elementen van dit model over. Het verloop van het moderne wereld-systeem valt volgens wereld-systeem-analyse te herleiden tot de geschiedenis van het kapitalisme, met zijn tendenzen en inherente contradicties. Anders gezegd is de geschiedenis van het wereld-systeem de geschiedenis van een systeem waarin de mogelijkheden tot kapitaalsaccumulatie worden geschapen en herschapen.

De zoektocht naar goedkope arbeid is een constante in het wereld-systeem, en één van de belangrijkste *drives* voor de geografische expansie van het systeem. Het is tegelijk de basis van de verdeling in kern, semi-periferie en periferie. De periferie is steeds de leverancier geweest van goedkope, gedwongen arbeid. Arbeid in de kern daarentegen is hoogbetaald, en wordt uitgevoerd door hoogopgeleiden. De hoge levensstandaard in de kern kan niet zonder de uitbuiting in de periferie. In de semi-periferie bevinden zich staten die, hoewel zij in functie van de kern produceren, toch een behoorlijke levensstandaard aan hun inwoners kunnen garanderen. De semi-periferie kan beschouwd worden als een soort transit-zone waar afzakkertjes uit de kern en stijgers uit de periferie zich bevinden. Deze indeling gaat eveneens terug op Braudel, die met de hem kenmerkende grootspraak de levensomstandigheden in deze zones schetste. *“Toute économie-monde se partage en zones successives. Le cœur, c’est à dire la région qui s’étend autour du centre [...] Puis viennent des zones intermédiaires, à l’autour du pivot central. Enfin, très larges, des marges qui, dans la division du travail qui caractérise l’économie-monde, se trouvent subordonnées et dépendantes, plus que participantes. Dans ces zones périphériques, la vie des hommes évoque souvent le Purgatoire, ou même l’enfer.”*⁴⁹ Wanneer het kapitalisme nood heeft aan deze verschillende zones – en tot op heden is het tegendeel niet bewezen – betekent dit dat de economische groei van landen als Brazilië of China geen goed voorteken voor de rest van de wereld is, maar slechts een bewijs van de flexibiliteit van het wereld-systeem. Deze opgang naar de semi-periferie kan niet als legitimatie voor de ontwikkelingsmodellen van het IMF kan gelden, en nog minder als een bewijs van het “trickle-down”-effect.

Het wereld-systeem is een inter-staten-systeem

Het moderne wereld-systeem is een inter-staten-systeem. Staatsvorming en kapitalisme zijn twee essentiële kenmerken van het moderne wereld-systeem. Tot zover zijn wereld-systeem-analisten het met elkaar eens. Wallerstein en Arrighi, hoeveel belang zij ook toekennen aan staten, verschillen echter van mening over de rol van staten in het ontstaan van het kapitalisme.

Zonder de staatsvorming zou het kapitalisme volgens Immanuel Wallerstein nooit tot een wereld-systeem zijn uitgegroeid. *“De kapitalistische wereldeconomie heeft zich kunnen doorzetten doordat de ruimte waarin de economische activiteiten zich*

---

⁴⁹ Braudel, *La dynamique du capitalisme*, pp 86-87.

ontplooiën (de wereldmarkt) groter is dan de politieke gemeenschappen in die ruimte. Zonder dat onderscheid, geen kapitalistisch systeem.” Als staat en economie zoals in een wereldrijk samenvallen, onttrekt de bureaucratische staat teveel middelen aan de kapitalist. *“Bovendien moet de kapitalist een zekere onafhankelijkheid ten opzichte van de staat kunnen bewaren en die onafhankelijkheid hangt af van de macht die hij kan ontfemen aan grotere actieruimte.”*⁵⁰

Staten zijn bovendien nodig om aan kapitalistische ondernemingen monopolies te verzekeren – monopolies, waar bedrijven meer belang bij hebben dan bij competitie. *“Een van mijn centrale ideeën is dat kapitalisten onmogelijk zonder de staat kunnen. Het idee dat zij tegen de staat zouden ageren is fictie, propaganda. Kapitalisten kunnen enkel écht groot geld verdienen in een quasi-monopoliesituatie, en die kan je enkel realiseren met de steun van de staat. [...] Een verzwakte staat is, dat moet duidelijk zijn, in het voordeel van geen enkele kapitalist.”*⁵¹ Omwille van het belang dat kapitalisten hebben bij de verdeling van de wereld in aparte, ondereen wedijverende jurisdicties, zouden zij dan ook de moderne staatsvorming (die via oorlogen gebeurde) hebben ondersteund.

Giovanni Arrighi, heeft zoals vaker een genuanceerdere visie dan Wallerstein. Ook hij wijst op het samengaan van de ontwikkeling van het kapitalisme en van de staten, maar stelt in tegenstelling tot Wallerstein dat kapitalisten niet noodzakelijk belang hebben bij elkaar betwistende staten. Slechts in zoverre de eigen activiteiten niet door de conflicten tussen staten worden geschaad, kunnen zij hier voordeel uit halen⁵². Fundamenteel is dus de nood aan stabiliteit, niet aan staten – monopolies kunnen evenzeer gezien worden als een onderdeel van die stabiliteit. Door zijn sterkere Braudeliaanse bijnvloeding ziet Arrighi dat ook zonder staten, kapitalistische agencies een monopoliepositie kunnen verwerven. Om een of andere vreemde reden verschuilt Wallerstein zich achter een orthodoxe interpretatie van Smiths vrije markt, zonder in te gaan op de dog-eat-dog realiteit van het kapitalisme. *“Op een echte vrije markt, met veelvuldig kopen en verkopen en met perfecte informatie, maakt niemand noemenswaardige winst.”*⁵³ Een echt vrije markt (d.w.z.: vrij van dwang en onevenwichten) kan niet bestaan; kapitaalsaccumulatie zal steeds aanleiding geven tot monopolies en machtsconcentraties.

De nood aan diezelfde stabiliteit vertaalt zich volgens Arrighi in het moderne wereld-systeem in de nood aan staten die ruimtes controleren. De middelen voor deze controle moeten staten aan kapitalistische *agencies* onttrekken, dus zullen zij trachten zoveel mogelijk kapitaal binnen hun jurisdictie te brengen. Dit geeft aanleiding tot de steun die kapitaal van deze staten krijgt. Het kapitalisme als wereld-systeem is steeds gesteund geweest door de hegemonische staat, die dit propageerde als “het beste van alle systemen”, en de ruimte voor dit kapitalisme, de “*space-of-places*”, creëerde, schikte en herschikte.

Tegelijk echter hebben kapitalistische *agencies* nood aan niet-gecontroleerde ruimtes: *“a non-territorial, functional space, which has grown within the modern system of*

---

⁵⁰ P. Saey, “De geografie van de wereldgeschiedenis in 20 000 letters”, in: Piet Saey (Red.), *Reader Wereld-Systeem-Analyse*, Gent, 2001, p 66.

⁵¹ G. Goris & J. Vandaele, “Immanuel Wallerstein: Je verandert de wereld niet door verkiezingen te winnen”, *MO**, I, 2003, 3, p 26.

⁵² Arrighi, Op. cit., p 32.

⁵³ G. Poppe, “Voorbij de globalisering. Een interview met Immanuel Wallerstein”, *Noord-Zuid Cahier*, 2001, juni, p 34.

rule, but constitutes an institutional negation of that system's exclusive territoriality." Slechts in deze *space-of-flows* kunnen grote winsten gemaakt worden. Deze ruimte wordt vooral gevormd of geconstitueerd door "*non-territorial networks of capital accumulation.*"⁵⁴

Opnieuw wordt hier de invloed van Braudel duidelijk: deze *space-of-flows* is niets meer dan Braudels *contre-marché*. "*[J]e dirais volontiers, pour accentuer la difference, le contre-marché. Ne cherche-t-il pas, en effet, à se débarrasser des règles du marché traditionnel, souvent paralysantes à l'excès? [...] Ainsi, de longues chaînes marchandes se tendent entre production et consommation, et c'est assurément leur efficacité qui les à imposées, en particulier pour le ravitaillement des grandes villes, et qui à incité les autorités à fermer les yeux, pour le moins à relâcher leur contrôle. Or, plus ces chaînes s'allongent, plus elles échappent aux règles et aux contrôles habituels, plus le processus capitaliste émerge clairement.*"⁵⁵

Dus, ook bij Arrighi zijn staten belangrijk, maar hij benadrukt de ambivalente verhouding tussen staat en kapitaal. "*And yet, historically, capitalism as a world system of accumulation and rule has developed simultaneously in both spaces. In the space-of-places it triumphed by becoming identified with particular states. In the space-of-flows, in contrast, it triumphed by not becoming identified with any particular state by constructing world-encompassing, non-territorial business organizations.*"⁵⁶

Sterke en zwakke staten

Zowel Arrighi en Wallerstein zien staten dus als een onvervreemdbaar kenmerk van het moderne wereld-systeem, zij het met een verschillende functie in het ontstaan van datzelfde wereld-systeem. Tussen de verschillende staten moet een onderscheid gemaakt worden. Hier zal ik een rudimentaire schets maken van de tegenstelling kern-periferie, die onder de hoofding "Hegemonie" verder zal worden uitgediept aan de hand van Arrighi's "Long twentieth century" en Peter Taylors "The way the modern world works"⁵⁷.

De globale arbeidsverdeling resulteert in het onderscheid tussen sterke en zwakke staten, tussen "democratische" en dictatoriale staten. De staten in de kern, die min of meer democratisch zijn, kunnen anti-systemisch verzet kanaliseren, staten in de periferie moeten dit met geweld onderdrukken. "*Deze ruimtelijke structuur is noodzakelijk, want precies daardoor is de toeïgening van een aanzienlijk meerproduct mogelijk (met nadruk op aanzienlijk). [...] Sterke staten zijn staten die zonder repressie uit te oefenen, gezag hebben bij de eigen bevolking en die, onder meer daardoor, vooraan staan in de machts hiërarchie van de politieke wereldconstellatie. Zwakke staten zijn staten die geen gezag hebben bij de eigen bevolking of dat gezag enkel kunnen uitoefenen door middel van repressie. Zij staan onderaan de machts hiërarchie van het interstatelijk systeem. Semi-perifere staten kunnen beide zijn of ook nog zwakke staten met gezag door repressie en machtig in de politieke wereldconstellatie [bvb. China]. Door deze machtsverdeling kunnen de sterke staten van de kern ervoor zorgen dat de zwakke staten instaan voor de goedkope arbeid die nodig is om de winstvorming in de kernlanden te waarborgen.*"⁵⁸

---

⁵⁴ Arrighi, Op. cit., p 80.

⁵⁵ Braudel, La dynamique du capitalisme, pp 56-58.

⁵⁶ Arrighi, Op. cit., p 84. Nadruk in het origineel.

⁵⁷ P. Taylor, The way the modern world works. World hegemony to world impasse. Chichester, John Wiley and Sons, 1996, 276 p.

⁵⁸ Saey, "De geografie van de wereldgeschiedenis", p 66.

In de sterke staten, waar gezag wordt uitgeoefend zonder repressie is ideologie het machtigste wapen voor de instandhouding van het kapitalistische wereld-systeem. Hegemonie kan hier het makkelijkst gevestigd worden, via materiële welvaart. Deze luxueuze situatie wist Braudel even bloemrijk te schetsen als de onheilen van de periferie: *“La splendeur, la richesse, le bonheur de vivre, se rassemblent au centre de l’économie-monde, en son cœur. C’est là que le soleil de l’histoire fait briller les plus vives couleurs, là que se manifestent les hauts prix, les hauts salaires, la banque, les marchandises “royales”, les industries profitables, les agricultures capitalistes.”* Aan deze beschrijving koppelt hij onmiddellijk de politieke situatie in de kernlanden: *“Les libertés s’y logent, qui ne sont pas entièrement des mythes et pas entièrement des réalités.”*⁵⁹ Zonder op het misleidende aspect van deze vrijheden te wijzen, geeft Braudel reeds aan dat zij slechts relatief zijn. In de twintigste eeuw is de kapitalistische ideologie niet toevallig op haar hoogtepunt tijdens de twee decennia na de tweede wereldoorlog: *“The revival of pro-capitalist ideas in the 1950s had a clear material basis in the very considerable success of capitalism itself. A ‘golden age’ appeared to have dawned [...]”*⁶⁰

Hegemonie

Zoals in het vorige hoofdstuk reeds is aangestipt, gebruikt Giovanni Arrighi hegemonie als een analytische categorie voor verhoudingen tussen staten, net zoals hij Marx’ kapitaalformule als beschrijving van het handelen van de individuele kapitalist transposeert naar het gehele systeem⁶¹.

De hegemonische staat is per definitie een centrumstaat, die de politieke ordening van de soevereine staten in het wereld-systeem kan bepalen in functie van de noden van het wereld-systeem. Met andere woorden, de hegemon slaagt erin zichzelf in periodes van systemische chaos op te werpen als de bringer van de alom gevraagde orde, *“by reconstituting the world system on new and enlarged foundations thereby restoring some measure of inter-state cooperation.”*⁶² Om deze reden is de hegemon meer dan een dominante staat, hij leidt het staten-systeem.

De hegemon verleent zodoende (indirecte) steun aan kapitalistische *agencies*, en kan door de eigen hegemonische positie kapitaal aantrekken. Dit kapitaal is van bijzonder belang voor de hegemonische staat, omdat op deze wijze welvaart en vooral legitimiteit wordt gecreëerd. Het verworven kapitaal geeft aan de hegemonische staat natuurlijk directe interventiemogelijkheden, maar belangrijker is de ideologische uitstraling die dit kapitaal hem verleent.

Zoals gezegd baseert Arrighi zich in zijn hegemonieconcept op Gramsci, hetgeen hem ertoe leidt macht dubbelzijdig te definiëren. Enerzijds is er dwang (*“coercion, domination”*), via geweld, politiek enz, maar anderzijds moet een hegemonie ideologisch geschraagd zijn (berusten op *“intellectual and moral leadership.”*). Arrighi voegt dit onderscheid toe aan Braudels visie, die reeds veel eerder de centraliteit van een hegemon in een wereld-systeem benadrukte. *“Une économie-monde accepte toujours un pôle, un centre, représenté par une ville dominante, jadis un État-ville, aujourd’hui une capitale, entendez une capitale économique (aux États-*

⁵⁹ Braudel, *La dynamique du capitalisme*, pp 94-95.

⁶⁰ D. Sassoon, *One hundred years of socialism: the West European left in the twentieth century*, London, Fontana Press, 1997, p 190.

⁶¹ Arrighi, Op. cit., pp 27-30, p 5.

⁶² Ibid, p 30.

Unis, New York, non pas Washington).⁶³ Voor Braudel is het centrum van het wereld-systeem dus een louter economisch centrum, terwijl bij Arrighi de hegemon evenzeer bekleed is met politieke macht. Daarenboven zal “*hegemony be understood as the additional power that accrues to a dominant group by virtue of its capacity to place all the issues around which conflict ranges on ‘universal’ plane.*” Om deze stelling te verduidelijken citeert Arrighi Gramsci: “[T]he development and expansion of the particular group are conceived of, and represented, as being the motor force of a universal expansion, a development of all the ‘national’ energies.”⁶⁴ Het belang van een deelgroep wordt dus voorgesteld als het algemeen belang, het belang van één staat wordt voorgesteld als het belang van het gehele statensysteem. De hegemon fungeert als modelstaat en als bewijs voor de welvaart die het door hem verdedigde systeem levert – in de hier bestudeerde periode respectievelijk Rostows ontwikkelingsdenken en *the American Dream*.

De politieke macht van de hegemon is dus niet louter diplomatiek opgebouwd, maar wordt ook ideologisch gestut. De Britse geograaf Peter Taylor heeft zich verdiept in de ideologische onderbouwing van de opeenvolgende hegemonieën in het wereld-systeem⁶⁵. Taylor onderzoekt de legitimeringen die in elke accumulatiecyclus wordt gegeven aan de nieuwe interstatelijke verhouding, zowel in het kernland als naar buiten uit. Zeer cynisch beschrijft hij hoe elke hegemon de legitimerende idealen die hij de wereld voorhoudt zelf met de voeten treedt. Daarenboven toont hij aan dat met elk accumulatieregime een “rolmodel van de moderniteit” wordt naar voren geschoven waaraan zoveel mogelijk individuen zich dienen te conformeren, wil het systeem rendabel blijven. Was dit model in de 19^e eeuw de Britse industrieel of voordien de koopman-ondernemer, komt in de 20^e eeuw een ware ommekeer: de consumerende directe producent wordt het typevoorbeeld van de moderne mens. De relevantie van deze ommekeer zal verder in het onderzoek naar provo blijken.

---

⁶³ Braudel, *La dynamique du capitalisme*, pp 85-86.

⁶⁴ Arrighi, *Op. cit.*, p 28. Citaat: A. Gramsci, *Selections from the prison notebooks*, New York, International Publishers, 1971, pp 181-182.

⁶⁵ Taylor, *op. cit.*, 276 p.

Tijdsniveaus, schalen en macht

Wereld-systeem-analyse biedt in weerwil van de hierboven aangeklaagde ontologische zwakheid die zich vooral veruitwendigde in de vaagheid rond een aantal basisconcepten en de quasi Althusseriaans-structuralistische benadering van de werkelijkheid toch een aantal eenduidige analytische categorieën die alle nauw in verband staan met een gelaagde opvatting van de werkelijkheid. Weerom, deze hulpmiddelen zijn niet al te gespecificeerd door Immanuel Wallerstein, maar wel verder uitgewerkt door andere wereld-systeem-analisten. In feite stel ik mij hier in bescheiden mate tot doel deze theoretische concepten, zoals de reeds geciteerde Göran Therborn eist, verder uit te werken.

Het wereld-systeem is een gelaagd systeem

Zowel de tijds- als de ruimteconceptualisering van wereld-systeem-analyse omvatten verschillende lagen; tijdsniveau's en schalen. Indien men deze concepten radicaliseert, kan hieraan ook een gelaagde opvatting van macht en anti-systemische krachten worden gekoppeld.

Tijdsniveaus

In het vorige hoofdstuk zijn de verschillende tijdsniveau's die wereld-systeem-analyse leent van Braudel reeds aan bod gekomen. In zijn reeds geciteerde artikel "Le temps, la durée, et le tiers non-exclu" drukt Immanuel Wallerstein duidelijk zijn voorkeur voor het niveau van de durée uit⁶⁶. Het is het tijdsniveau van de traag evoluerende structuren, tussen de schier onveranderlijke omgevingsomstandigheden (met misschien als duidelijkste voorbeeld de geografische omstandigheden waarbinnen een historie zich afspeelt: "*La géohistoire est ainsi riche de permanences, d'immobilités, disons de répétitions. Elle est l'histoire qui ne bouge pas ou qui bouge assez peu.*"⁶⁷) en de flitsende evenementen die o zo moeilijk te wegen zijn. Mede dankzij deze gelaagde tijdsopvatting is het mogelijk vanuit wereld-systeem-analyse een onderzoek te voeren dat voorbij het structurele reikt, ondanks de aangeklaagde minachting voor agency en contingentie. Bij Immanuel Wallerstein wordt het evententiële immers pas relevant in tijden van systemische chaos (m.a.w. het wereld-systeem zelf geeft aanleiding tot versnellingen), maar de erkenning van dit tijdsniveau biedt ons voldoende aanknopingsmogelijkheden.

Periferie en kern als niet-territoriale ruimtes of schalen

De verhouding tussen tijd en structuur is in het vorige hoofdstuk reeds voldoende besproken, laat ons overgaan tot het problematiseren van de ruimtelijkheid van het wereld-systeem. De kapitalistische kapitaalsaccumulatie leidt tot een "*geografische structurering in perifere gebieden of heteronome lageloonstreken en*

---

⁶⁶ Wallerstein, *Le temps, la durée...*, s.p.

⁶⁷ Braudel, "L'histoire, mesure du monde", p 60.

*kerngebieden of loci van autonome technologische ontwikkeling.*⁶⁸ We mogen echter niet de fout maken te geloven dat deze gebieden monolithische blokken zijn – net zoals de 11.11.11.-kalender aantoont dat de derde wereld meer is dan een vat vol armoede en miserie, moeten wij oog hebben voor de interne verschillen in de kern of de periferie.

Binnenin de kern vinden immers overduidelijk periferiseringsprocessen plaats, bestaan hoogopgeleide en hoogbetaalde arbeid nog steeds naast extreme uitbuiting, heeft het systeem van hoge lonen de zeer nabije goedkope welvaartsproductie nodig. Denken we maar aan de honderden of duizenden broodjesdragers, loopjongens, koffiemeisjes die op het moment van de veelherinnerde aanslagen op de Twin Towers evenzeer slachtoffer werden, maar wiens verdwijning absoluut onopgemerkt voorbijging – hoewel ze noodzakelijk waren in deze micro-wereld, bestonden ze niet. Dichter bij huis hebben we het voorbeeld van de Belgische fruitteelt, die niet zou kunnen overleven zonder de jaarlijkse inzet tegen een hongerloos van duizenden asielzoekers.

Anderzijds mogen we evenmin blind zijn voor de autochtone welvarenden in de (semi-)periferie, die dichters staan bij hun statusgenoten in de kern dan bij hun landgenoten, en wiens bestaan bovendien een sterk hegemonisch instrument is voor de universalistische ideologie van het kapitalisme – wie faalt, heeft niet genoeg zijn best gedaan en zou beter een voorbeeld nemen aan ...

De erkenning van heterogeniteit gaat verder dan *“Die Arbeiter haben kein Vaterland.”*⁶⁹ Zij betekent dat kern en periferie geen louter geografische eenheden zijn, maar ook als vormen van “virtuele nabijheid” kunnen worden beschouwd. Dit is de aanleiding voor een geschaalde ruimte-opvatting. Er moet worden afgestapt van de simpele hiërarchie “globaal, continentaal, nationaal, regionaal, lokaal, (geïnterioriseerd)”⁷⁰. Elk van deze categorieën wekt immers de schijn van eenheid en volledigheid⁷¹. “Een multinational is een globaal opererend bedrijf”; ja, maar het dringt niet (in dezelfde mate) door tot elk willekeurig punt op deze globe, het omvat slechts een beperkt aantal plaatsen die elk evenzeer behoren tot andere, regionale, lokale, schalen. *“[I]t is in the dynamic relationship between levels of analysis and spatial scales that processes such as globalisation must be sought.”*⁷²

Schalen kunnen dus beschouwd worden als analytische categorieën om een ordening aan te brengen in of op een gelokaliseerd blijvende ruimtes. Schalen verenigen virtueel nabije plaatsen die in een groter of kleiner geheel hun functie vinden. De globale schaal omvat meer plaatsen dan een dorpsruimte, maar penetreert niet noodzakelijk in dezelfde mate dezelfde plaatsen. Eenzelfde plaats wordt dus op verschillende wijze opgenomen in verschillende ruimtes.

---

⁶⁸ P. Saey, "Schalen". Lezing te: Inleiding tot de wereld-systeem-analyse, Gent, 27-11-2001.

⁶⁹ K. Marx, Manifest der Kommunistischen Partei, Trier, Karl-Marx-Haus, 1998 (1848, *facsimile*), p 14.

⁷⁰ Piet Saey komt de eer toe mij over deze fenomenen aan het denken te hebben gezet. In verschillende passages baseer ik mij dan ook op door hem verkondigde inzichten. Ook Jan Blommaert heeft in de cursus “Grondige studie van vraagstukken uit wereld-systeem-analyse” bijgedragen tot mijn uitwerking van deze ideeën m.b.t. deze materie.

⁷¹ R.A. Beauregard, "Theorizing the global-local connection", in: P.L. Knox & Peter Taylor (Red.). World cities in a world-system, Cambridge, Cambridge University Press, s.d., pp 232-284.

⁷² Hay, art. cit., s.p.

Giovanni Arrighi maakt het duidelijkst gebruik van een gediversifieerde ruimte-opvatting, wanneer hij de *space-of-flows* introduceert. De goederenstroom heeft natuurlijk een materiële aard, en wordt daadwerkelijk, tastbaar langs verschillende plaatsen vervoerd, maar in feite behoort hij tot een ruimte met een ander statuut. De plaatsen waarlangs de goederenstroom passeert behoren dan ook zowel tot de *space-of-places* als de *space-of-flows*. Dit zijn echter de enige twee schalen die hij onderscheidt, de eerste statelijk, de andere boven-staatelijk en aan de controle van politieke overheden onttrokken.

De exclusief statelijke omschrijving van controle en dus macht beschouwt hij, als een cruciaal onderscheid tussen moderniteit en middeleeuwen. “ *Different juridical instances were geographically interwoven and stratified, and plural allegiances, asymmetrical suzerainties and anomalous enclaves abounded*”. In addition, ruling elites were extremely mobile across the space of these overlapping political jurisdictions.”⁷³ De schaal waarop elites opereerde was dus (nog) niet omschreven door staten.

Schalen, agency en macht

Hiermee is een cruciaal punt aangeroerd, namelijk de verhouding tussen schalen en macht. Om deze reden is er wel degelijk een zekere hiërarchisering van schalen mogelijk, hoewel voor elke ruimte steeds de vraag gesteld moet worden in hoeverre de macht die in een bepaalde schaal is gelokaliseerd een bepalende invloed kan uitoefenen. De opvatting van Arrighi als zou de staat heden ten dage de centrale “*container of power*” zijn, moet duidelijk worden genuanceerd. Macht is op veel meer schalen dan deze georganiseerd, zoals we zullen zien⁷⁴.

Hierboven is reeds de interne diversiteit van kern en periferie aangehaald. In elk van deze zones zijn verschillende meer of minder machtige groepen aanwezig, van elk van deze groepen opereren de leden op dezelfde schaal. De periferie of de kern hoeven dus niet als geografisch aaneengesloten blokken voorgesteld te worden. Kern en periferie kunnen als territoriaal overlappende netwerken van machtige en machteloze ruimtes worden beschouwd.

*“Dominante groepen en hun organisaties trachten gedomineerden te controleren door hen te verwijzen naar schalen die zij kunnen overzien en manipuleren. Gedomineerden proberen zich te bevrijden uit de hen opgelegde schaal door macht en organisatie op andere schalen.”*⁷⁵

Onmiddellijk wordt duidelijk dat de grenzen van (structuren bij invloedende) agency mede bepaald worden door de toegang tot machtsposities op bepaalde schalen⁷⁶. Omgekeerd rijst dan ook de vraag tot welke schalen agenten toegang hebben, en vanuit welke ruimtes zij hun macht uitoefenen, hetgeen

---

⁷³ Arrighi, Op. cit., p 31.

⁷⁴ Vgl. “*The material effects of power are everywhere. Or, maybe, one of power’s most pervasive effects is that it seems to be everywhere – for better or for worse. It matters that power seems to be everywhere, but wherever we look, power is open to gaps, tears, inconsistencies, [...]*” S. Pile, “Introduction. Opposition, political identities and spaces of resistance”, in: Steve Pile & Michael Keith (Red.). Geographies of resistance. London, Routledge, 1997, p 27.

Binnen het moderne wereld-systeem is de schaal van de staat weliswaar veelal centraal geweest in georganiseerde machtsconflicten. Bovendien heerste de idee dat via de staatsmacht overgegaan kon worden tot globale machtsveranderingen (internationalistisch socialisme was in eerste plaats nationaal georganiseerd).

⁷⁵ Saey, “Schalen”.

⁷⁶ Hay, art. cit., s.p.

onmiddellijk mee het statuut van die ruimtes zal bepalen⁷⁷. Hieraan gekoppeld is de vraag tot welke ruimtes de macht van agenten doordringt, en, ook voor machteloze agenten, tot welke ruimte zij toegang hebben. Samengevat: macht moet gespatialiseerd worden.

Voor een onderzoek naar sociale bewegingen is dit cruciaal, vermits protest steeds ingaat tegen de bestaande macht en machtsverhoudingen, en contestantanten zich dus trachten te onttrekken aan de hegemonische macht. Het bestaan van niet of onvolledig gecontroleerde ruimtes is dus een voorwaarde voor sociaal protest.

Thinkin' is free

Cruciaal in deze bedenkingen over vrijplaatsen is het bestaan van *inner spaces*⁷⁸. In het voorgaande hoofdstuk is reeds ingegaan op het belang van taal, werkelijkheidsconceptualisering en ideologie voor de mogelijkheden tot agency en verzet. Niet toevallig trachten dominante groepen dan ook door te dringen tot het denken van de gedomineerden, trachten zij deze schaal te controleren. Zeer ver hoeft in deze context niet worden ingegaan op de machtsmechanismen die zij hiertoe ontplooiën, het volstaat om te verwijzen naar Foucaults verhandelingen over het panopticon, en de controle die een agent zal opleggen aan zijn eigen interne ruimte.

Een tweede belangrijk auteur in deze context is natuurlijk Frantz Fanon die op magistrale wijze de mentale kolonisatie beschrijft die moet worden opgeheven in de onafhankelijkheidsstrijd. Wellicht mede omwille van de aard van de dekolonisatie, komt zeer duidelijk de ruimtelijkheid van het verzet aan bod. "*Il ne suffit pas au colon de limiter physiquement, c'est à dire à l'aide de sa police et sa gendarmerie, l'espace du colonisé.*" "*L'immobilité à laquelle est condamné le colonisé ne peut être remise en question que si le colonisé décide de mettre un terme à l'histoire de la colonisation. [...] La première chose que le colonisé apprend, c'est de rester à sa place, à ne pas dépasser les limites. [...] Or, au plus profond de lui-même, le colonisé ne reconnaît aucune instance. Il est inférieur, mais non convaincu de son infériorité. Il attend patiemment que le colon relâche sa vigilance pour lui sauter dessus.*"⁷⁹ Fanon legt overduidelijk de link bloot tussen geografische en culturele ruimte; men wordt in sloppenwijken verbannen, hetgeen mee het denken vormgeeft. Tegelijk komt zeer duidelijk de nood aan vrije ruimte voor ideeën aan bod; eens deze ontbreekt, belandt men in de nachtmerrie van George Orwells "1984".

---

⁷⁷ Vgl. "Een strategie veronderstelt een eigen plaats, die als basis kan dienen voor het 'beheer' van de betrekkingen met de buitenwereld, een soort uitvalsbasis in militaire termen."

Deneckere, art. cit., p 31.

⁷⁸ Pile, art. cit., passim.

⁷⁹ F. Fanon, Les damnés de la terre, Paris, François Maspero, 1968², (petite collection maspero, 20), p 10, pp 18-19

Verzet neemt ruimte

Foucault, Fanon en ook de Certeau gaan er echter van uit dat aan de gedomineerde een zekere plaats moet *worden gelaten*, wil hij of zij kunnen revolteren⁸⁰. Terecht wordt benadrukt dat de ruimtelijke penetratie van macht nooit volkomen is, maar aan het onderdrukte subject wordt te weinig de mogelijkheid toegekend eigen ruimtes te creëren. Verzet gaat er immers om de mogelijkheden binnen een bepaald systeem zodanig te organiseren dat eigen machtsontplooiing mogelijk wordt – Gramsci's metafoor van de stellingenoorlog is in dit opzicht bijzonder gelukkig⁸¹.

De theorieën over nieuwe sociale bewegingen die zich baseren op Habermas opvattingen omtrent de “kolonialisering van de leefwereld” geven dan ook zeer terecht aan dat een zeer belangrijke rol voor nieuwe sociale bewegingen ligt in de creatie, het openen of het heroveren van de publieke ruimte. Uiteraard veronderstelt dit dat men een aantal *uitgangspunten* kan innemen, vermits contestatie een zelfdefiniërende grond nodig heeft. Men moet als het ware naar buiten kunnen komen met de eigen specificiteit. De eventuele reactie zal leiden tot een versterkte definitie van de eigen identiteit, hetgeen aanleiding zal of kan geven tot contestatie, tot het mobiliseren van de eigen “cultuur” of ideologie in het conflict. Wat opnieuw leidt tot de creatie van ruimte voor afwijkende meningen enz.

De actieve creatie van ruimtes voor verzet is onlosmakelijk verbonden met ideologie en de creatie van netwerken waardoor schaalsprongen mogelijk zijn. Vooreerst moet men zich het potentieel en de mogelijkheid van ruimtecreatie (eventueel in de vorm van een tegenhegemonische herdefinitie van ruimtes) kunnen inbeelden.

*“When history is spatialised, it is possible to realise that people occupy many spaces, and that resistance might exist in any of them, but also ‘beyond’ or ‘in-between’ them. [It] is because we both occupy highly circumscribed places on maps drawn through power cartographies and also exceed these confinements, that it is possible to imagine new places, new histories – to dream that resistance is possible.”*⁸² Deze herdefinitie van bepaalde ruimtes kan aanleiding geven tot de actieve creatie van netwerken op eenzelfde schaal, waardoor de geterritorialiseerde ruimtes op deze schaal aaneengeschaald worden en de mogelijkheid tot agency groeit. Anders gezegd: actieve netwerkcreatie heeft nood aan een *prise de conscience* van collectieve belangen, hetgeen in territoriaal uitgebreide collectiviteiten resulteert⁸³. Door de grotere reikwijdte van deze netwerken neemt de macht die in een bepaalde schaal is gelokaliseerd toe en zijn schaalsprongen mogelijk – worden de schalen herschikt. Net zoals kapitalistische agencies op bovenstatelijke schalen actief zijn, kunnen netwerken van verzet zich onttrekken aan de bestaande controle door op andere schalen te opereren.

Een goed voorbeeld van deze techniek kan bijvoorbeeld gevonden worden in de strategie van Oxfam Wereldwinkels, die op de schaal van globale handel de ruimtes die gecontroleerd worden door de gevestigde tussenhandelaars weten te omzeilen en directe relaties aanknopen met handelspartners in het zuiden.

---

⁸⁰ Pile, art. cit., p 15.

⁸¹ A. Gramsci, Grondbeginselen van de politiek. Hegemonie, staat, partij, Nijmegen, SUN, 1980, (SUNschrift, 137. Marxisme-reeks), pp 26-28.

⁸² Pile, art. cit., p 30.

⁸³ Hay, art. cit., s.p.

De uiteindelijke bedoeling van de aldus geschapen nieuwe ruimte (of deelruimte in de *space-of-flows*, zo u wil) is de ruimtes van de producent (perifeer) en consument (kern) met elkaar te verbinden, en zo uiteindelijk de tegenstelling op te heffen.

Besluit

De structurele benadering van wereld-systeem-analyse biedt door de gelaagde ruimte-opvatting de mogelijkheid macht en verzet als ruimtelijke fenomenen te beschouwen. Agency wordt door de dominante groepen met man en macht toegewezen aan bepaalde schalen die zij trachten te controleren. Een cruciale schaal is die van de "inner spaces", die evenzeer gekoloniseerd wordt.

Via het besef van collectieve belangen en actieve netwerkorganisatie kan men immers de ruimtes op bepaalde schalen aaneenschakelen en zodoende nieuwe, ongecontroleerde machtsbasisen creëren. In zekere zin creëert men nieuwe schalen. Door zich te onttrekken aan controle en zich te organiseren, verschaft men zichzelf de toegang tot voorheen afgeschermdde schalen en de macht voorheen onaantastbaar gewaande schalen te beïnvloeden.

Deze netwerkbenadering van macht is bijzonder geschikt voor een onderzoek naar sociale bewegingen. Het succes van een sociale beweging kan afgemeten worden aan haar creatie van netwerken en eigen ruimtes. Vooraleer dieper in te gaan op de ruimtelijkheid van nieuwe sociale bewegingen, zal ik in het volgende hoofdstuk de visie van wereld-systeem-analyse op de 20^e eeuw worden besproken.

Wij leven in een drempeltijd

Inleiding

Hoewel zij hiervoor licht verschillende redeneringen aanvoeren is voor de twee strekkingen in wereld-systeem-analyse die ik tot hiertoe heb besproken de lange twintigste eeuw wellicht de laatste eeuw van het moderne wereld-systeem. De tijd waarin wij leven is dan ook een overgangstijdperk (de titel verwijst naar een Provo-artikel waar dezelfde observatie wordt gemaakt¹). Zowel Arrighi en Wallerstein wijzen naar het lustrum 1968-1973 als finaal keerpunt.

De verschillende argumentaties die zij voor deze keuze aanvoeren zullen verder uitgebreid aan bod komen, maar reeds hier wil ik de opmerking maken – en dit zal mij als historicus wellicht typeren – dat deze beperkende periodisering eerder symbolisch dan strikt moet worden geïnterpreteerd. Bruuske omslagen in de geschiedenis zijn niet aan mij besteed. Deze zeer geconcentreerde datering moet met de nodige flexibiliteit gehanteerd kunnen worden, feiten die virtueel tot deze periode behoren, kunnen historisch gezien in de decennia errond hebben plaatsgevonden². Elke historische versnelling heeft haar voorlopers. Deze (beperkte) idee van continuïteit in de geschiedenis zal mij in de volgende hoofdstukken toelaten provo als een onderdeel van de transitie te beschouwen.

Een tweede opmerking die ik vooraf wil maken nuanceert mijn persoonlijke positie tegenover hun standpunt. Hoewel de idee dat het kapitalisme op zijn laatste benen loopt mij van tijd tot tijd vrolijk stemt, ben ik zeer terughoudend tegenover de quasi millenaristische visie van Wallerstein. Ook tegenover Arrighi, die slechts iets voorzichtiger is in zijn voorspellingen, voel ik de nood in te brengen dat het “einde van het systeem” reeds meermaals is aangekondigd, vaak met even schijnbaar onweerlegbare argumenten (Mandel). Deze ervaring, gecombineerd met de flexiliteit van het systeem en de creativiteit van de menselijke geest, moet ons waarschuwen tegen voorbarig hoerageroep. Daarenboven blijft het feit dat de omverwerping van het systeem, zo de mogelijkheid zich aandient, de mobilisering van enorme krachten zal vereisen. De hieroven beleden permanentie van agency impliceert daarenboven dat rustig 2025 afwachten al helemaal geen optie is. Tenslotte garandeert niets dat het volgende wereld-systeem ook maar iets beter zou zijn dan het huidige. Peter Taylors *deep green utopia* is is niet meer dan een eventualiteit, en moet als dusdanig blijvend gerelativeerd worden³.

Dit alles hoeft niets af te doen aan de kwaliteit van de analyse van het kapitalistische wereld-systeem op zich, dus opnieuw kan deze weerhouden blijven als analytisch kader voor deze thesis.

---

¹ Marek (ps. Marc Elchardus), “Wij leven in een drempeltijd”, Eindelijk, I, 1967, 6 (februari 1967, “Het Laatste”), pp 16-17.

² “We have chosen 1967/1973 as the turning-point in this period, although of course the exact dates are open to much empirical debate.” I. Wallerstein, “The global picture, 1945-1990”, in: Hopkins & Wallerstein, op. cit., p 209.

³ Taylor, op. cit., passim.

Drie tendenzen

Consequent met het uitgangspunt dat het moderne wereld-systeem een historisch en kapitalistisch systeem is, vertrekt Immanuel Wallerstein van een onderzoek naar de basistendenzen van het kapitalisme om tot een periodisering te komen, en dus, wat ons hier het meest aanbelangt, bij een voorspelling omtrent het einde van het moderne wereld-systeem. Volgens hem bereiken drie winstzoekende tendenzen in het wereld-systeem rond deze tijd hun limiet, hetgeen het wereld-systeem omstreeks 2025 zal laten instorten⁴.

Een eerste tendens, die reeds in het vorige hoofdstuk is aangehaald, is het zoeken naar ongeproletariseerde of semi-proletarische arbeid. De geografische uitbreiding van het wereld-systeem is een functie van het streven de arbeidskosten steeds opnieuw te drukken. Naast pure slavernij, schuldslavernij en dergelijke in perifere zones, uit deze tendens zich in de integratie van vooraf niet-proletarische arbeid, vaak via huisarbeid, putting-out-systemen en dergelijke. Het inplanten van kapitalistische productiewijzen in vooraf rurale gebieden, de werkelijke proletarisering van de boerenbevolking is een derde en voornaamste mogelijkheid om goedkope arbeidsreservoirs aan te boren. *“Si les nouveaux immigrants d’origine rurale, arrivant pour la première fois sur le marché de travail, ont toujours constitué le principal réservoir de main-d’œuvre à bas prix, c’est qu’ils accèdent des salaires inférieurs aux normes mondiales.”*⁵ Geproletariseerde arbeid, eens geconcentreerd, organiseert zich immers om een hogere verloning te eisen, hetgeen per definitie de winsten drukt.

Welnu, een van de seculaire trends in het wereld-systeem is deruralisering. Dit goedkope arbeidsreservoir is zo goed als uitgeput, over 25 jaar zal de deruralisering volkomen zijn. Dit betekent niet dat het platteland zal verdwijnen, wel dat het volledige platteland zal zijn geïntegreerd in het kapitalistische productieproces. *“Les capitalistes n’auront plus alors d’autre choix que de rester sur place et d’accepter la lutte de classe.”*⁶

Zeer nauw hiermee verbonden is de tweede structurele beperking waarmee het kapitalisme te maken krijgt. Om de productieverhoudingen te reproduceren ondanks een mondig proletariaat zijn sociale voorzieningen vereist. Het afkopen van sociale vrede wordt steeds duurder naarmate meer arbeid geproletariseerd wordt. Naast deze “democratisering” neemt de last van de fiscaliteit progressief toe door de uitbreiding van overheden (die immers op verschillende wijzen de arbeidsverhoudingen reproduceren) en de steeds toenemende kost van “veiligheid” zoals die wordt gegarandeerd door leger en politie.

De derde remmende factor voor de kapitalist is de steeds stijgende kost van de benodigde waren. De productiekosten van deze waren stijgen, niet alleen door

---

⁴ Wallerstein herhaalt deze visie waar hij maar kan. De meest duidelijke of uitgebreide uiteenzettingen zijn te vinden in: Hopkins & Wallerstein (Red.), The age of transition: trajectory of the world-system, 1945-2025, 278 p.

Poppe, art. cit., pp 29-40.

Wallerstein, "C'était quoi, le tiers-monde?", 18A-19E.

⁵ Wallerstein, "C'était quoi, le tiers-monde?" 19A.

⁶ Ibid, 19A.

de toegenomen prijs van de arbeid die erin vervat zit, maar ook door de steeds krimpende mogelijkheid transformatiekosten te externaliseren. De ecologische productiekosten, m.a.w. de kosten om à la limite systeembedreigende vervuiling op te ruimen zullen ofwel door de overheid (en dus indirect door bedrijven) gedragen worden, ofwel meer en meer geïnternaliseerd moeten worden, hetgeen de directe kosten voor de bedrijven doet toenemen⁷. *“The real costs involved in ending waste, undoing pollution, and then not re-creating the problem are extraordinarily high. Paying for these costs threatens to overwhelm the possibilities for continued accumulation of capital.”*⁸

De combinatie van deze drie factoren leidt Wallerstein tot het besluit dat de mogelijkheden tot winstmaximalisatie steeds verder zullen afnemen, tot het moment waarop de kapitalistische productiewijze haar dynamiek zal verliezen en instorten.

Arrighi

Giovanni Arrighi formuleert, zij het iets minder dramatisch en op basis van een andere redenering, aan het einde van “The long twentieth century” tot een gelijkkluidende conclusie.

Binnen het wereld-systeem ziet hij twee fundamentele en elkaar tegenwerkende logica's: *“The critical feature of this system has been the constant opposition of the capitalist and territorialist logics of power and the recurrent resolution of their contradictions through the reorganization of world political-economic space by the leading capitalist state of the epoch.”*⁹ De oplossing van hun tegenstelling gebeurde steeds, zoals hierboven is aangegeven, door een nieuwe hegemon, die het interstatelijk systeem herschikte naar de noden van beide expansieve krachten. Hiertoe diende de hegemon zowel financiële macht te concentreren, door het “centrum van kapitaalsaccumulatie” te zijn, en territoriale macht te maximaliseren, door de meest geavanceerde *war- and state-making*-capaciteiten in te zetten, teneinde de voorgaande hegemon volledig het onderspit te laten delven.

In de laatste dertig jaar heeft Japan zich steeds duidelijker als centrum van kapitaalsaccumulatie ontplooid. Hier is een nieuw accumulatieregime, een opvolger voor Fordisme en Taylorisme in de maak, gebaseerd op outsourcing, just-in-time leveren en een netwerkstructuur van onderaannemingen. Ondanks de vrij recente crisis van de Zuid-Oost-Aziatische economie (een gegeven dat Arrighi niet in zijn werk betreft), blijft deze stelling overeind. Alle pogingen van Bill Clinton en Georges W. Bush ten spijt, verliezen de VS hun

---

⁷ Met deze bedenking brengt Wallerstein de door Marx verwaarloosde ecologische kost expliciet als een vorm van maatschappelijk noodzakelijke arbeidstijd in in de structuur van de waarde. Een zoveelste bewijs dat wereld-systeem-analyse kind van haar tijd is.

Zie K. Marx, Het Kapitaal: een beschouwing van de economische politiek, Hilversum, C. De Boer Jr. - Paul Brand, 1967, p 4.

⁸ Wallerstein, "The global picture, 1945-1990", p 225.

⁹ Arrighi, op. cit., p 36.

hegemonische positie – het land met de grootste schuld ter wereld kan zelfs de eigen oorlogen niet meer betalen¹⁰.

Onder andere als gevolg van Japans positie in de Tweede Wereldoorlog, heeft het land geen enkel militair gewicht, zeker niet in vergelijking met het arsenaal van de huidige hegemon. Daarenboven is met de opeenvolging van hegemonieën en de uitbreiding van de territoriale macht een ruimtelijke groei van de hegemonen samengegaan. Het metropolitan domein wordt steeds groter (van stadsstaat tot continent), maar belangrijker, ook het machts- en accumulatie-netwerk breidt uit. Naast interstatelijke competitie zien we dus ook steeds de verfijning en uitbreiding naar wereldschaal van controlemechanismen. *“Over the last five hundred years these two underlying conditions of capitalist expansion have been continually recreated in parallel with one another.”*¹¹

De ultieme consequentie van deze observaties is volgens Arrighi de onmogelijkheid om het kapitalisme in zijn huidige vorm een nieuwe levenscyclus te bezorgen. Zelfs als Japan militaire macht zou verwerven, wat op zich reeds onwaarschijnlijk is, zou het onmogelijk hetzelfde machtsnetwerk kunnen uitbouwen als de VS. *“[T]he state- and war-making capabilities of the traditional power centers of the capitalist West have gone so far that they can increase further only through the formation of a truly global world empire.”*¹² Ter vorming van dit wereldrijk zou het Westen dus de Zuid-Oost-Aziatische centra van accumulatie moeten controleren, wat uiteindelijk de bewuste opheffing van het interstatelijke moderne wereld-systeem zou betekenen.

Zou Zuid-Oost-Azië toch zijn opgang kunnen verderzetten, zou de hegemon zijn mogelijkheid om de interstatelijke verhoudingen te reorganiseren verliezen, hetgeen opnieuw zou leiden tot het einde van het kapitalisme zoals we het nu kennen. Met deze controle verdwijnt immers de mogelijkheid een bovenstatelijke laag van kapitaalsaccumulatie (de contre-marché) te reproduceren.

Als derde en meest bittere uitkomst ziet Arrighi de voortzetting van hedendaags escalerende conflicten in een permanente systemische chaos die naast het einde van het kapitalisme ook het einde van de geschiedenis kan meebrengen.

Amerikaanse eeuw

Het is al uitreure herhaald: de twintigste eeuw was de eeuw van de VS. Hoewel Arrighi de opeenvolging van hegemonieën tot centraal onderwerp van zijn werk heeft gemaakt, en hiervoor dus uitgebreid aandacht heeft, vinden we dezelfde visie bij Immanuel Wallerstein en Terence Hopkins¹³. In deze alinea zal ik de veruitwendigheden van de VS-accumulatiecyclus bepreken. In de

---

¹⁰ Volgens de aloude “Vae victis”-idee, zullen de Irakezen zelf opdraaien voor de kosten van de laatste Golfoorlog.

¹¹ Arrighi, op. cit., p 14.

¹² Ibid, p 354.

¹³ *“The role of the USA in the world-system had been steadily growing stronger since at least the 1870s. As British hegemony entered into its B-phase, the USA became increasingly important as a competitor on the world market, its principal rival being Germany. This rivalry culminated in the two world wars, actually to be thought of as one long ‘thirty years’ war’ from 1914-45. [...] Thus, 1945 marks the beginning of the heyday of unquestioned US dominance or hegemony in the world-system.”*

Wallerstein, “The global picture”, p 215.

volgende alinea komt de meer door Wallerstein uitgewerkte idee dat het statensysteem zijn sterkste uitwerking kende in het midden van de 20^e eeuw aan bod.

Het accumulatiemodel van de VS kan worden uitgelegd als de periode van finale verdieping van het kapitalistische wereld-systeem. Reeds tijdens de Britse hegemonie omvatte het wereld-systeem immers de gehele globe, in de twintigste eeuw dringt het wereldwijde kapitalisme door tot een ongezien aantal schalen.

De centrale actoren in deze verdieping van het kapitalisme waren duidelijk (VS-)TNCs, *transnational companies*. Deze bedrijven drongen overal ter wereld door, een bepaalde organisatiestructuur opleggend: *“the vertical integration of processes of production and exchange [...] became the single most important feature of the US regime of accumulation.”*¹⁴ Deze bedrijven wisten dus de wereldwijde transactieketens die behoren tot de *contre-marché* volledig te integreren in hun eigen structuur.

Met hun wereldwijde inplanting exporteerden zij ook de arbeidsorganisatie zoals die in de VS reeds enkele decennia gangbaar was: taylorisme raakte wereldwijd verspreid, fordisme daarentegen bleef beperkt tot de kern en delen van de semiperiferie. De wederopbouw na WO II, die mee gefinancierd werd door de VS, bood de gelegenheid om wereldwijd de productie te herorganiseren *“along Taylorist lines.”* *“It was within this setting that TNCs resumed their cross-border operations and reshaped the realm of manufacturing on a global scale, administratively integrating production and labour processes across select locales.”*¹⁵ De verspreiding van dit model gebeurde zowel in de kern als in de periferie, waar in pas onafhankelijk geworden staten aan industrialisering prioriteit werd gegeven. In de semiperifere Sovjet-Unie werd aan een verhoogd tempo geïndustrialiseerd, eveneens volgens Amerikaans recept¹⁶.

Het fordistische accumulatieregime vond, ondanks de wereldwijde welvaartstoename na de tweede wereldoorlog, zoals gezegd slechts uitbreiding in de kern en de semiperiferie. De accumulatie van kapitaal berustte op de voortdurende recreatie van markten, wat hoge lonen, sociale zekerheid en groeiende vrije tijd vereiste. Met deze voordelen werd sociale vrede afgekocht. *“Spreading from the new hegemonic country, the American model of labour relations (that is, management of class conflict) became the pattern first in Western Europe, then in Japan, and later on even within the broader semiperiphery.”* Het door Rostow als *“high mass production and high mass consumption”* gedefinieerde model bleef voor de derde wereld een nog te bereiken stadium. Arrighi verklaart deze beperkte spreiding enigszins anders: *“The building up of western Europe and Japan as bastions and showpieces of the free world was a far more concrete and attainable objective than the remaking of the entire world in the American image.”*¹⁷

---

¹⁴ Arrighi, Op. cit., p 282.

¹⁵ F. Tabak, "The world labour force", in: Hopkins & Wallerstein (Red.), op. cit., p 90.

¹⁶ Zie ook H. Marcuse, De een-dimensionale mens. Studies over de ideologie van de hoog-industriële samenleving. Bussum, Paul Brand i.s.m. Werkgroep 2000, (1964) 1978¹¹, pp 59-65; waar hij ondanks het bestaan van dezelfde onderdrukingsmechanismen in de stalinistische USSR als in de westerse wereld, de historische mogelijkheid tot bevrijding in de USSR omwille van de socialistische organisatie van de productie verdedigt. Hij besluit: *“De behoefte aan een onbeperkt gebruik van de technische vooruitgang en de noodzaak om het voortbestaan te verzekeren d.m. v. een hogere levensstandaard blijkt misschien sterker dan de weerstand der gevestigde bureaucratieën.”*

¹⁷ Arrighi, Op. cit., p 296.

Feit is, de westerse welvaartsstaat kon als toonbeeld van ontwikkeling worden voorgehouden. Het model van de vrije wereld kon op beduidend meer aantrekkingskracht bogen dan de Sovjet-Unie. *“The Soviet political appeal in the world arena, although considerable, turned out to be less than anticipated in 1945.”*¹⁸

Parallel met de politieke economie van het fordisme, ontwikkelde zich het consumentisme als dragende ideologie van de accumulatiecyclus. Peter Taylor heeft deze culturele hegemonie bijzonder treffend beschreven als *“a new culture being built in the USA for the next hegemonic stage of the world-system.”* Het na te streven voorbeeld was de blakend gezonde consument, *“[who gained] the ability to buy [his or her] own house in a spacious suburb and fill it with all manner of new domestic gadgets coming onto the market. [...] ‘Buying itself became a way of life’ or more precisely the ‘American way of life’.”*¹⁹

De relevantie van dit “archetype van de moderniteit” is dubbel. Vooreerst was het centrale kenmerk van een mens niet meer zijn of haar werkklust, maar zijn of haar mogelijkheid tot consumeren. Waren de vorige toonbeelden koopman-ondernemers en industriëlen, dan werd dit halverwege de twintigste eeuw de mens die zich veroorlooft wat zijn of haar hartje maar begeert. *“This represents a massive cultural shift from an earlier ‘work ethic’ associated with thriftiness to a ‘consumer ethic’ based upon leisure and shopping.”*²⁰

Een tweede aspect, dat bij Taylor niet aan bod komt, is het feit dat de consument een individu is voor wie een veelheid aan keuzes openstaat. Hij of zij kleedt het eigen leven naar persoonlijk inzicht (dit is niet hetzelfde als vrije keuze) aan met consumptiegoederen. Deze nadruk die op het individu werd en wordt gelegd, en op zijn of haar mogelijkheid de eigen leefwereld in te richten, is ongetwijfeld een enorme stimulans geweest voor groeiende reflexiviteit, voor groeiende zelfbevraging en voor het benadrukken van individuele vrijheid, drie aspecten van nieuwe sociale bewegingen. Deze nieuwe sociale bewegingen subverteren het consumentistisch ideaal door het te radicaliseren.

Zenit van het interstatensysteem

Wanneer na 1945 de hegemonie van de VS was gevestigd, werd begonnen aan de uitbouw van een herschikt interstatensysteem. Op de achtergrond zien we steeds de doctrine van F.D. Roosevelt, hoewel deze door president Truman beduidend afgezwakt werd. De fordistische accumulatiecyclus vond plaats in een interstatensysteem dat een nooit gekend aantal staten met een nooit eerder geziene macht organiseerde. Tegelijk echter schiep de VS supranationale instellingen waarmee de hegemonie kon worden uitgeoefend, wat de soevereiniteit van de staten meteen enorm beperkte.

Aan elke natie werd zelfbeschikkingsrecht toegekend, hetgeen uiteindelijk resulteerde in de dekolonisatie en een enorme toename van het aantal staten in de wereld. De ervaring van de jaren dertig, na de crisis, en de populariteit van de USSR in de na-oorlogse jaren, brachten de staten in het westen ertoe een

---

¹⁸ Wallerstein, "The global picture", p 215.

¹⁹ Taylor, op. cit., p 70.

²⁰ Ibid, pp 69-70.

grotere rol voor de staat in de economie op te eisen. De VS namen het voortouw in deze tendens. Roosevelt pleitte zelfs voor een wereldwijde New Deal, maar deze werd beperkt tot de “vrije wereld”. *Roosevelt’s “one worldism” – which included the USSR among the poor nations of the world to be incorporated into the evolving Pax Americana for the benefit and security of all – became “free worldism,” which turned the containment of Soviet power into the main organizing principle of US hegemony.* ²¹

Zoals we hierboven reeds hebben gezien, werd welvaartscreatie een overheidsaangelegenheid beschouwd, temeer daar in heel het westen de traditionele (socialistische) anti-systeembewegingen aan de macht waren gekomen. Maar er is meer: de uitbouw van de welvaartsstaat ging gepaard met een enorme groei van de overheidsadministratie, en met actieve deelname van de overheid in sleutelsectoren van de economie. Bovenal werd de financiële sfeer via zogezegd internationale instellingen onder controle van de overheden – in feite dus onder controle van de hegemon – gebracht, een nooit geziene machtsverwerving van de staten. *In all previous monetary systems – including the British – the circuits and networks of high finance had been firmly in the hands of private bankers and financiers who organized and managed them with a view to making a profit. World money was thus a by-product of profit-making activities. In the world monetary system established at Bretton Woods, in contrast, the “production” of world-money was taken over by a network of governmental organizations motivated primarily by considerations of welfare, security and power – in principle the IMF and the world bank, in practice the US Federal Reserve System acting in concert with the central banks of the closest and most important of US allies. World money thus became a by-product of state-making activities.* ²²

Einde van het systeem

Vanaf het einde van de jaren zestig lijkt dit groeimodel zijn limiet te hebben bereikt; zeer snel wordt de neergang ingezet. *“The switch occurred in the critical years 1968-73.”*²³ De ommeslag had gevolgen en oorzaken in verschillende velden. Fundamenteel echter is het verdwijnen van de staat als centrale schaal van machtsuitoefening, hetgeen in nauw verband staat met de onhoudbaarheid van de keynesiaans-fordistische kapitaalsaccumulatie.

Het uitbreiden van het groeimodel dat gebaseerd was op multinationals, leidde tot de opkomst van zeer concurrentiële Japanse en Europese bedrijven, hetgeen ertoe leidde dat *“US domination of world industry eroded in the 1970s.”*²⁴ Naast de hegemon zijn dus economisch machtige staten opgebloeid, een probleem dat inherent is aan elke hegemonie. *“[A] dominant state may also lead in the sense that it draws other states onto its own path of development. [...] This second kind of leadership can be designated as “leadership against one’s own will” because, over time, it enhances competition for power rather than the power of the hegemon.”*²⁵

De opkomst van andere machtige staten moet echter onmiddellijk gerelativeerd worden. De multinationale bedrijven die centraal waren in het groeimodel van

---

²¹ Arrighi, Op. cit., p 68.

²² Ibid, p 278.

²³ Ibid, p 299.

²⁴ S. Ikeda, "World production", in: Hopkins & Wallerstein (Red.), op. cit., p 52.

²⁵ Arrighi, Op. cit., p 29.

de VS zijn uiteindelijk aan geen enkele staat onderworpen. Hiermee verdween de controle van de staten over de economie, een cruciaal kenmerk van de Keynesiaanse welvaartsstaat²⁶. Algemener gesteld tast dit model de macht van de staat aan, wat een keerpunt in een van de belangrijkste seculiere trends in het wereld-systeem betekent.

De groeiende macht van de multinationals ten opzichte van de staat veruitwendigde zich misschien wel het duidelijkst in de liberalisering van de financiële sfeer, wat een einde maakte aan de zeer korte maar uitzonderlijke situatie waarin deze onder politieke controle was gebracht. *“The shift from the fixed exchange rate system to the floating exchange rate system, therefore, signalled the transition to a situation in which the financial strength of capitalist enterprises exceeded that of the states, since the direct cause of the end of fixed rate was the massive speculation by the private investors in the foreign-exchange market.”*²⁷ In het licht van Arrighi's theorie over de verschillende fases in een accumulatiecyclus is deze zelflimiterende demarche van de staten cruciaal. Ook Immanuel Wallerstein benadrukt de effecten van deze politiek: *“The second structural consequence was a considerable shift of investment from productive activities to the financial sphere in the search of profit.”*²⁸ Financiële expansie is zoals we gezien hebben kenmerkend voor de tweede en laatste fase van een accumulatiecyclus, hetgeen ons met Arrighi tot het besluit moet leiden dat het wereld-systeem zeer binnenkort een fase van systemische chaos wacht.

De afname van de staatsinkomsten als gevolg van de oliecrisis van 1973, kon de Keynesiaanse ideologie alleen maar meer verzwakken. Hoewel de staten nog tot diep in de jaren zeventig, onder druk van anti-systeembewegingen bleven investeren in sociale voorzieningen, scheen dit na verloop van tijd onhoudbaar en werd de welvaartsstaat vanaf de jaren tachtig afgebouwd. *“One response to the fiscal crisis has been to make the provision of human welfare less a concern of the state and one more dependent upon the market.”*²⁹

De neo-liberale ideologie met haar sterke nadruk op de weldaden van de vrije markt die deze strategie legitimeerde zorgde echter ook voor de terugtrekking van de staat uit andere domeinen. Arbeidsregulering komt onder steeds grotere druk te staan en de idee dat de overheid volledige tewerkstelling moet garanderen wordt als een artefact uit de “golden sixties” beschouwd. *“By default or by design, the waning capacity of state apparatuses to monitor and police ‘social’ wage arrangements- that is, employment covered by labour codes and legislation and regulated by the state – increased the amplitude of ‘casualization’ of work.”*³⁰

Zowel Arrighi als de medewerkers van het Fernand Braudel Centre wijzen op de evolutie naar flexibelere vormen van productie en bedrijfsorganisatie. *“The proliferation of contract-employment and self-employment, of piece-rate and home-based work,*

---

²⁶ *“By about 1970, when the crisis of US hegemony as embodied in the Cold War order began, transnational corporations had developed into a world-scale system of production, exchange and accumulation, which was subject to no state authority and had the power to subject to its own ‘laws’ each and every member of the inter-state system, the United States included. The emergence of this free enterprise system – free, that is, from the constraints imposed on world-scale processes of capital accumulation by the territorial exclusiveness of states – has been the most distinctive outcome of US hegemony. It marks a decisive new turning point in the process of expansion and supersession of the Westphalia System, and may well have initiated the withering away of the modern inter-state system as the primary locus of world power.”* Ibid, p 72.

²⁷ Ikeda, art. cit., pp 64-65.

²⁸ I. Wallerstein, “The global picture”, p 213.

²⁹ S. Pelizzon & J. Casparis, “World human welfare”, in: Hopkins & Wallerstein, op. cit., p 134.

³⁰ F. Tabak, art. cit., p 105

have involved the hiving-off of activities formerly internalized within corporate entities to separate enterprises, fortifying the foundations and development of non-Fordist employment patterns.”³¹ Deze informalisering van arbeid kan als kenmerk van een opkomend accumulatieregime worden beschouwd, een model waarvan de wortels in Japan te vinden zijn. “The capital-saving, energy-saving, flexible manufacturing network of the Japanese TNCs [has] expanded to the periphery and semiperiphery through new forms of investment instead of via subsidiaries as a part of cost-cutting strategy.”³² De ruimtelijke uitbreiding van de Japanse multinationals verliep hoofdzakelijk via de uitbouw van netwerken, niet via integratie. Hierom verschilt hun uitbreiding fundamenteel van de VS-strategie. “Rather than [...] expanding its productive base worldwide via vertical integration, as in the case of US-based corporate capital, Japanese industry then contracted out and effectively orchestrated the integration of production processes spread over neighboring territory.”³³

Deze netwerkbouw van de bedrijven is ook andere auteurs opgevallen, en heeft samen met de verspreiding van internet aanleiding gegeven tot enerzijds bijzonder veel onderzoek naar netwerken in de meest uiteenlopende maatschappelijke sferen (netwerken zijn helemaal “in”, in de sociale wetenschappen), en anderzijds tot de wildste speculaties over de netwerkstructuur die de gehele samenleving zou aannemen. Niet alleen de economie, maar alle maatschappelijke velden worden “vernet”. Dit zou onder andere de vervanging van hiërarchische organisatievormen door horizontale structuren impliceren. “We bevinden ons momenteel in een overgangsfase: we gaan van autoritaire, hiërarchische, verticale machtsuitingen naar vormen van macht waarover onderhandeld kan worden, die onderling verbonden zijn, eerder horizontaal en geciviliseerd, maar ook een stuk complexer.”³⁴ Volgens Ignacio Ramonet wordt macht dus anders uitgeoefend. We kunnen dit ook formuleren als: macht wordt op andere schalen en in netwerken georganiseerd. Deze hypothese past perfect in de hierboven beschreven visie op schalingsprocessen. Of er werkelijk een relokatie van macht aan de gang is, en welke rol nieuwe sociale bewegingen hierin spelen, valt echter nog te bezien.

Het wegdeemsteren van de staat gebeurt echter niet alleen onder druk van economische *agencies*; zowel op bovenstatelijk als deelstatelijk niveau zien we nieuwe machtscentra ontstaan. Macht wordt vanuit de staten overgedragen aan min of meer nieuwe integratieverbanden zoals de EU, NAFTA, enz. Decentralisering is een tweede wijdverspreid proces van machtsafname van centrale staten³⁵.

Het afnemend succes van de ideologie van het wereld-systeem is een pendant van deze processen. Staatsnationalisme wordt vervangen door etnisch nationalisme, universalistisch vooruitgangdenken door obscurantistische religieuze bewegingen. Postmoderne en wantrouwe reacties op klassiek wetenschappelijk denken winnen aan invloed.

---

³¹ Ibid, p 106

³² S. Ikeda, "World production", in: Ibid, p 68.

³³ F. Tabak, art. cit., p 95.

³⁴ I. Ramonet, *Globalisering en chaos*, Antwerpen, Houtekiet, 1999, p 7.

³⁵ G.M. Derlugian, "The social cohesion of the states", in: Hopkins & Wallerstein (Red.), op. cit., p 171-172.

Arrighi, op. cit., p 331.

Nieuwe ASBen richten zich, zoals we in het volgende hoofdstuk zullen zien, niet meer in eerste plaats op de staat maar op andere loci van macht³⁶. De staat wordt niet meer beschouwd als de centrale verschafter van vrijheid, gelijkheid en broederschap/solidariteit.

Kortom, na een korte periode waarin de staat het zenit van zijn macht had bereikt, wordt hij nu door verscheidene fenomenen, economische en politieke bedreigd. De centraliteit van de staat als machtsschaal lijkt na eeuwenlange consolidatie op zeer korte tijd weg te ebben. De VS-hegemonie, die gebaseerd was op de verspreiding van tayloristisch georganiseerde TNC's ondergroef met dit accumulatiemodel de macht van de door haar enorm gestimuleerde staten. De universalistische ideologie die met de dekolonisatie en daaropvolgende staatsvorming gepaard ging, wordt vanuit verscheidene invalshoeken ondergraven. Enerzijds zien we de opkomst van obscurantistische religieuze bewegingen, anderzijds wordt klassieke, newtoniaanse wetenschap in vraag gesteld. Daarenboven kampen de VS sinds de oorlog in Vietnam met een legitimiteitscrisis. Dit alles heeft natuurlijk ook een impact op de ideologie en strategie van sociale bewegingen, zoals we verder uitgebreider zullen zien.

Het mogelijke nieuwe accumulatiemodel, dat gebaseerd is op een lossere arbeidsorganisatie, organiseert zich in vergelijking met het fordistisch accumulatieregime beduidend minder, om niet te zeggen "niet", in functie van de staat. De staat wordt zoveel mogelijk geweerd uit de organisatie van de arbeid en netwerken overschrijden nationale grenzen. In het volgende hoofdstuk zal ik betogen dat sociale bewegingen een gelijkaardige evolutie doormaken, hetgeen opnieuw een bevestiging kan zijn van de stelling dat we evolueren in de richting van een "network society".

Enkele opmerkingen over België en Vlaanderen in de jaren zestig

In hetgeen volgt zal ik kort België situeren in deze wereld-systeem-analytische benadering van de twintigste eeuw. Het is niet de bedoeling uitvoerig het klimaat in België in de jaren zestig te schetsen. Zoals gezegd wordt de context van provo slechts bij deze thesis betrokken in zoverre provo's actief op elementen inspelen en verder als "gegeven" beschouwd.

De centrale staat België is reeds van bij haar oprichting een problematische omschrijving van een gebied met twee taalgemeenschappen. De conflicten tussen deze twee gemeenschappen zijn dus een oud zeer, maar kwamen in de jaren zestig opnieuw in een stroomversnelling met de groei van de Waalse beweging. Aan Vlaamse kant kristalliseerde het verzet tegen het unitaire België rond de universiteit van Leuven. We zien doorheen de jaren zestig een enorme verschuiving van stemmen van de BSP-PSB en CVP-PSC naar VU en FDF³⁷. Aan het eind van dit decennium, in 1970, kwam er een grondwetsherziening die met de oprichting van de cultuurraden een enorme stap in de richting van

---

³⁶ "Considering the antisystemic movements in relation to the states, it seems ironically that the states have been losing their direct adversaries precisely since, and in large part because of, the revolutionary upheavals of 1967-73."

Derlugian, art. cit., p 168.

³⁷ E. Witte, Politieke geschiedenis van België van 1830 tot heden, Brussel, VUBPress, 1997⁶, p 436.

federalisering van de eenheidsstaat België betekende – een fenomeen dat in een algemene wereld-systemische trend past, dus³⁸.

Het Wallingantisme groeide onder andere uit de staking tegen de Eenheidswet, een staking die hier meer aandacht verdient. Zij kan immers beschouwd worden als de laatste grote confrontatie tussen arbeid en kapitaal. Nadien had het strijdsyndicalisme afgedaan en werd het geheel vervangen door (reeds veel eerder op gang gekomen) sociaal overleg, en, in deze context belangrijker, sociaal fordisme³⁹. Vanaf dit moment raakten de vakbonden én de BSP steeds sterker ingekapseld in een kapitalistische logica.

Met de komst van het sociaal fordisme ging inderdaad een enorme welvaartsstijging gepaard, die vooral in Vlaanderen merkbaar was gezien de eerdere relatieve onderontwikkeling van dit gebied. Dit proces werd onder andere gedragen door de inplanting van VS-multinationals, die duidelijk bijdroegen tot de economische ontwikkeling van Vlaanderen buiten de traditionele kernen Antwerpen en Gent.

Met deze welvaartsstijging kwam ook de toegenomen mogelijkheid tot consumeren. In de jaren zestig stijgt het aantal auto's op de Belgische wegen spectaculair⁴⁰. Ook de tv kan als een (status)symbool van de jaren zestig worden gezien. Deze effecten van het doordringen van een consumentistische ideologie, hebben echter ook als gevolg dat zowel Vlaanderen als de wereld kleiner leken te worden⁴¹. Niet toevallig ontwikkelde Marshall McLuhan in dit decennium het concept *global village*. Via de tv kwam de wereld de Vlaamse huiskamers binnen, door hun autobezit konden diezelfde Vlamingen die wereld verkennen. Zowel mentale als fysieke mobiliteit namen dus toe.

De expo op de Heizelvlakte met zijn fantastische bouwsels (de Pijl, de monorail) ademde het geloof dat een gouden tijd dankzij technologische vooruitgang in het verschiep lag. *“Het was de tijd dat België, Vlaanderen, [...] hun intrede deden in de wereld, zich presenteerden als de vlijtige leerling van een zeer specifieke ontwikkelingsmodel [sic], die zijn proefwerken kwam afleggen. In dat model was Amerikaans (zoals de ‘Amerikaanse keuken’ of filet américain) een synoniem voor modern, en daarmee werd de hoogste staat van beschaving en de beste der mogelijke werelden bedoeld.”*⁴² Wanneer Marc Hooghe zijn jaren zestig laat eindigen in 1973 – waarmee hij onbedoeld wereld-systeem-analyse bevestigt – is het onder andere omdat aan het vooruitgangsgeloof een einde is gekomen. De ideologie van het systeem werd gecontesteerd. Dat dit ook in België door nieuwe sociale bewegingen gebeurde, hoeft gezien het onderwerp van deze thesis geen verder betoog.

---

³⁸ Ibid, p 276.

³⁹ Ibid, pp 292-311.

⁴⁰ Hooghe & Jooris (Red.), op. cit. pp 26-35.

⁴¹ “Vlaanderen leerde zichzelf ook kennen. Dagelijks zag het op zijn tv de gebeurtenissen tussen Lommel en Oostende de revue passeren. Vlaanderen werd niet veel bij de naam genoemd, maar toch groeide iets van samenhangigheid.” J. Neckers, “Dagelijks leven”, in: Mandy nauwelaerts, Willem Houbrechts & Julien Weverbergh (Red.). *Antwerpen: De jaren 60*. Schoten, Hadewijch en Stad Antwerpen, 1988, p 65.

⁴² M. Reynebeau, “De Stadswaag en de rest van de wereld”, in: Ibid, p 9.

Nieuwe sociale bewegingen

Inleiding

In het vorige hoofdstuk is aangetoond hoe nauw de transitie van het wereld-systeem zowel voor Arrighi als voor Wallerstein samenhangt met het verdwijnen van de Westfaalse staat als centrale machtsschaal. Een van de consequenties hiervan, die vooral bij Wallerstein werd onderkend, is de vorming van nieuwe sociale bewegingen die zich niet meer op de verovering van de staatsmacht richten. In dit hoofdstuk zal ik, omwille van hun nauwe samenhang met de betoogde transitie, de theorievorming over het ontstaan en de werkelijkheid van nieuwe sociale bewegingen nagaan. Dit hoofdstuk geldt bovendien als achtergrond bij de vraag of Provo als nieuwe sociale beweging kan worden beschouwd, een vraag die pas in het tweede deel van deze thesis kan worden beantwoord. Indien dit zo is, zouden de werkelijkheidsaanspraken van wereld-systeem-analyse opnieuw worden versterkt.

Ik vertrek dan ook van het debat dat binnen wereld-systeem-analyse over deze bewegingen is gevoerd, vooral met betrekking tot hun "nieuwheid". Daarna ga ik over tot de ruimere literatuur, beginnend met de definitie van M. Hooghe en S. Hellemans, de twee toonaangevende onderzoekers op het vlak van nieuwe sociale bewegingen in de Belgische context. In een derde luik wordt de onderzoeksstrekking die zichzelf "New social movements theory" heeft genoemd besproken.

Wereld-systeem-analyse

Twee handen op een buik?

Binnen wereld-systeem-analyse is opvallend veel aandacht besteedt aan sociale bewegingen. De aandacht voor sociale bewegingen binnen wereld-systeem analyse is vrij makkelijk te verklaren: de auteurs van wereld-systeem analyse zijn allen geëngageerde intellectuelen die een verandering in het huidige systeem wensen. Of, zoals ze zelf schrijven: "*[A]ll of us agree that the present world-system, with its current structure cannot survive eternally. The system will be transformed. It is historically possible (but not certain) that the transformation will be for the good, that is, result in a new world-system that will be more democratic and more egalitarian. We all believe that, if we are to move in this direction, it will be primarily the doing of the movements.*"¹ Uit deze laatste zin blijkt een tweede motivatie, die van meer wetenschappelijke aard is dan het eigen engagement. Sociale bewegingen zijn immers de belangrijkste agenten in sociale verandering.

Wereld-systeem analisten staan niet alleen wanneer zij sociale bewegingen deze prominente plaats toekennen. Een auteur als Piotr Sztopka, die het verder geenszins eens is met Wallerstein, schrijft: "*[S]ocial movements [are] perhaps the most potent forces of social change in our society. Many authors notice this particular role of*

---

¹ S. Amin, G. Arrighi, A.G. Frank, e.a., "Introduction: common premises", in: Amin, Arrighi, Frank, e.a. (Red.), op. cit., p 11.

social movements."² Uitgaande van deze veronderstelling hopen wereld-systeem analisten met hun analyses van de problemen die sociale bewegingen zowel intern als extern ervaren bij te dragen tot een krachtiger verzet van anti-systeembewegingen³.

Een derde reden ligt in de verwantschap tussen wereld-systeem-analyse en nieuwe sociale bewegingen zelf. Binnen wereld-systeem-analyse wordt regelmatig naar deze oorsprong verwezen. Wallerstein doet dit zeer expliciet in zijn lezing "The rise and future demise of world-systems analysis": "*If world-systems analysis took shape in the 1970's, it was because conditions for its emergence were ripe within the world-system. [...] The prime factor can be summarized as the world revolution of 1968 both the events themselves and the underlying conditions that gave rise to the events.*"⁴ Een tweede auteur die ingaat op de relatie tussen wereld-systeem-analyse en anti-systeembewegingen is William G. Martin⁵.

Voor de hand liggend is de gelijktijdigheid van de protestgolf en het ontstaan van WSA. Het hoogtepunt van de contestatie loopt van 1968 tot 1973. Het eerste volume van "The modern world-system" verscheen in 1974. Deze gelijktijdigheid is tekenend, maar geen bewijs.

Dat wereld-systeem-analyse een kind van haar tijd is, blijkt duidelijker uit de themata die worden aangesneden. Deze werden in grovere trekken ook door de "nieuwe sociale bewegingen" geproblematiseerd: het internationale kapitalisme en machtsrelaties. William Martin: "*two starting points of our work derived directly from the fundamental challenges posed by the movements of the 'world revolution of 1968.'*"⁶ De verdergaande wereldwijde integratie genereerde onder andere internationale solidariteit en aandacht voor protesten uit het zuiden, aandacht die ertoe leidde dat wereld-systeem-analyse kon beïnvloed worden door kritische denkers uit het zuiden zoals Fanon. De VS-hegemonie en haar consumentistisch dogma maakten paradoxaal genoeg deze toe-eigening mee mogelijk.

Een tweede gelijkenis ligt in de houding ten aanzien van de staat. Verder zullen we bevestigd zien dat nieuwe sociale bewegingen niet vasthouden aan de oude strategieën met als voorlopig doel de staatsmacht. Ook Wallerstein laat de staat voor wat hij is, en verlegt de eenheid van analyse naar het wereld-systeem. Dat Braudel hem hierin reeds was voorgegaan, maakt deze overeenkomst niet minder opvallend.

Een derde, hiermee gerelateerde overeenkomst is ideologisch van aard: in de nieuwe sociale bewegingen werd in meer of mindere mate afgestapt van de traditionele anti-systeem-ideologieën – voor het westen was dit hoofdzakelijk het marxisme. Daarnaast stapte men in de derde-wereldbeweging af van het gangbare ontwikkelingsdenken. Aan beider adres weet ook wereld-systeem-analyse scherpe kritiek te leveren. Het lijkt, en Wallerstein zinspeelt hier zelf

---

² Sztompka, Op. cit., p 274.

³ "We write this book in the hope that we can aid the proces by helping to perceive the dilemmas more clearly" Amin, Arrighi, Frank, e.a., "Introduction: common premises", p 11.

⁴ Wallerstein, The rise and future demise of world-systems analysis (Paper delivered at 91st annual meeting of the American Sociological Association, New York, Aug. 16, 1996).

⁵ W.G. Martin, "Still partners and still dissident after all these years? Wallerstein, world revolutions and the world-systems perspective", Journal of World-Systems Research (Special issue: Festschrift for Immanuel Wallerstein - Part I), VI, 2000, 2 (summer/fall), pp 234-263.

⁶ Ibid, p 240.

ook op, alsof hij hierin Fanon volgt die boudweg stelde dat het tot dan toe gangbare westerse denken gewoon niet werkte⁷.

Men kan vermoeden dat wereld-systeem-analyse in zekere zin gehoor heeft willen geven aan de oproep waarmee Fanon "Les damnés de la terre" besluit: *"Pour l'Europe, pour nous-mêmes et pour l'humanité, camarades, il faut faire peau neuve, développer une pensée neuve, tenter de mettre sur pied un homme neuf."*

Anti-systeembewegingen

Binnen wereld-systeem analyse leeft er onder de verschillende auteurs nogal wat discussie met betrekking tot bewegingen. Alleen al uit de naamgeving die gebruikt wordt komen licht verschillende benaderingen naar voor. Alledrie de termen "antisystemic", "social" en "popular" verwijzen echter naar dezelfde groep "movements". Onder deze termen verstaan zij alle bewegingen *"whenever and wherever their basic demands have been for greater democracy and greater equality in the world, and whenever they have thought of themselves as working to achieve such ends. In that sense, we have taken the classical slogan of 'liberty, equality, and fraternity' not as the aspirations of bourgeois liberalism but as the incarnation of socialist, democratic demands of the world's ordinary people."*⁸ Deze definitie omvat dan zowel traditionele sociale bewegingen, zoals nationale bevrijdingsbewegingen en de arbeidersbeweging als nieuwe sociale bewegingen.

Ik zal van de drie termen enkel "anti-systeembewegingen" gebruiken om naar deze ideologisch afgelijnde groep bewegingen te verwijzen, omdat deze niet de ruimere betekenis heeft van "sociale" of "volks-" bewegingen.

Nieuwe sociale bewegingen?

Het dispuut over nieuwe sociale bewegingen is van fundamentele aard dan deze naamgeving. Andre Gunder Frank en Immanuel Wallerstein staan zo goed als lijnrecht tegenover elkaar als het op de "nieuwheid" van deze bewegingen aankomt – wat weliswaar zijn gevolgen heeft voor de naam.

Andre Gunder Frank en Marta Fuentes betogen in hun bijdrage "Civil democracy: social movements in recent world history" dat de "nieuwe sociale bewegingen" en enkele andere zoals boerenbewegingen en dergelijke al "altijd" bestaan hebben⁹. Hun voorgangers zijn echter uit het collectief geheugen weggeduwd door bewegingen die tot het midden van de 20^e eeuw de dienst uitmaakten.

Zij trekken een parallel met de geschiedenis van de arbeidersbeweging, die ook lange tijd niet aan bod kwam in de officiële geschiedschrijving. Op het moment dat zij aan de oppervlakte kon worden gebracht, is vanuit deze historiografie

---

⁷ *"Il est bien vrai cependant qu'il nous faut un modèle, des schèmes, des exemples. Pour beaucoup d'entre nous, le modèle Européen est le plus exaltant. [...]"*

Il y a deux siècles, une ancienne colonie européenne s'est mise en tête de rattraper l'Europe. Elle y a tellement réussi que des [!] Etats-Unis d'Amérique sont devenus un monstre où les tares, les maladies et l'inhumanité de l'Europe ont atteint des dimensions épouvantables. [...]"

Donc camarades, ne payons pas de tribut à l'Europe en créant des états, des institutions et des sociétés qui s'en inspirent."

Fanon, op. cit., pp 230-232.

⁸ Amin, Arrighi, Frank, e.a., "Introduction: common premises", p 10.

⁹ A.G. Frank & M. Fuentes, "Civil democracy: social movements in recent world history", in: Amin, Arrighi, Frank, e.a. (Red.), op. cit., pp 139-180.

een even grote verdrukkende kracht uitgegaan ten aanzien van andere emancipatiebewegingen als de kracht die voordien door de burgerlijke geschiedschrijving werd uitgeoefend op haar. Daarnaast verwijzen zij naar resultaten van “vrouwengeschiedenis” waarin vooral de nadruk wordt gelegd op eeuwenoude pogingen van vrouwen om zich aan de patriarchale macht te onttrekken. *“Since history is written by victors, that of the vanquished is, to adopt and adapt Sheila Rowbotham’s title, largely Hidden from History: 300 Years of Women’s Oppression and the Fight Against It. But then the same is equally true of the other social movements for peace, ecology, community, peasants, consciousness, or the like, whose history has been largely hidden, not only by victorious men, but also the victors in class and national movements during their apparent dominance during the past two centuries of industrialization and state formation.”*¹⁰ De zogenaamd nieuwe sociale bewegingen zijn dan ook slechts de opvolgers van hun historische evenknieën.

Immanuel Wallerstein daarentegen heeft het wel over een radicale breuk, die hij vastlegt in 1968, het jaar van de “revoluties” tegen de “oude” sociale bewegingen¹¹. Ook hij erkent dat deze bewegingen elk hun voorlopers hadden, maar benadrukt toch vooral de ommeslag. *“To be sure, there had been movements of each of these varieties before, sometimes for more than a century. But these movements took on now a different character.”* Hij gebruikt dan ook vrijelijk de term “new social movements”. Dat hij niet lichtvaardig deze term zal gebruiken, moet blijken uit de terughoudendheid die hij in het algemeen tentoonspreidt tegenover “nieuw” omwille van *“het feit dat een van de kenmerken van ons bestaand wereld-systeem de ideologie van ‘het nieuwe’ is. Een van de uitdrukkingen daarvan is de neiging van onze geleerden/wetenschappers en van onze publicisten om elke wijziging in de reële wereld als ‘nieuw’ en daarom als wonderlijk’ ofwel als verschrikkelijk te vieren.”*¹²

Ook al verschillen deze auteurs van mening over de “nieuwheid” van de bewegingen, het water is niet zo diep als het lijkt. Frank en Fuentes erkennen immers dat in de tweede helft van de twintigste eeuw de “andere” sociale bewegingen een enorme bloei hebben gekend. Zij benadrukken het belang van het onderzoek naar de geschiedenis van deze bewegingen, juist omdat *“multifold ‘new’ social movements around the world increasingly mobilize more people than do the ‘old’ class and some new national movements. Moreover, these contemporary social movements often inspire increasing popular confidence and enthusiasm compared to and in the face of the existing social and political institutions established by the old movements.”*¹³

Daarenboven geven ook zij aan dat de zogenaamd nieuwe bewegingen in de twintigste eeuw in zekere zin inderdaad verschilden van hun voorlopers. Zij vertoonden eventueel *“some new features, particularly the more active participation of women”*, maar de verschillen zijn niet van de aard om de term “nieuw” te verantwoorden¹⁴. Daarom pleiten Frank en Fuentes ervoor de term “andere sociale bewegingen” te gebruiken om dit segment af te grenzen van het geheel van sociale bewegingen.

---

¹⁰ Ibid, p 140.

¹¹ Wallerstein, "Antisystemic movements: history and dilemmas", in: Amin, Arrighi, Frank, e.a. (Red.), op. cit., p 39.

¹² Wallerstein, "Intellectuelen in een overgangstijdperk", p 122.

¹³ A.G. Frank & M. Fuentes, art. cit., p 141.

¹⁴ Ibid, p 142.

Dit debat over de aard van de bewegingen, dat trouwens niet alleen binnen wereld-systeem analyse wordt gevoerd, is voorlopig niet beslecht. Persoonlijk ben ik ervan overtuigd dat er wel degelijk een fundamentele verandering is geweest (cfr. infra) en zal dan ook de termen “opkomst” en “ontstaan” gebruiken, alsook de term “nieuwe sociale beweging”.

Van oud naar nieuw

Over de verklaring voor deze omwenteling in het veld van sociale bewegingen zijn de auteurs het echter wel eens. Bondig gesteld komt het erop neer dat men geen vertrouwen meer had in de macht van de staat als hefboom voor sociale veranderingen, en dat bijgevolg traditionele partijen die streefden naar de staatsmacht hun geloofwaardigheid verloren. In hetgeen volgt wordt in hoofdzaak de positie van sociale bewegingen in de kern onder de loep genomen, alsook het ontstaan van voor deze regio specifieke nieuwe sociale bewegingen. Op het feit dat Immanuel Wallerstein gelijkaardige tendenzen in de periferie en semi-periferie onderscheidt, ga ik hier niet al te diep in, temeer daar hij de gelijktijdigheid van deze tendenzen in de verschillende regio's benadrukt. Deze stelling komt mij nogal bij de haren gegrepen voor¹⁵.

Immanuel Wallerstein: falen door succes

De verschuiving wordt grondig uiteengezet door Immanuel Wallerstein in zijn bijdrage “Antisystemic movements: history and dilemmas”¹⁶. Het is blijkbaar een van zijn geliefde themata, want in verschillende teksten komt hij hierop terug.

In de loop van de 19^e eeuw ontwikkelden sociale bewegingen (in Europa) als gevolg van verschillende successen en tegenslagen een lange-termijnstrategie. Deze strategie was, zoals die van elke anti-systeembeweging, gericht op het “afleveren” van vrijheid, gelijkheid en broederschap/ zusterschap (“LEF/S goods” De S staat eventueel voor solidariteit.). Cruciale momenten in deze ontwikkeling waren de Franse Revolutie (natuurlijk) en de opstanden van 1848, die volgens hem de eerste werkelijk proletarische revoluties waren. Zij toonden aan dat “het proletariaat” (het Communistisch manifest dateert uit hetzelfde jaar) werkelijk de gevestigde orde kon omverwerpen maar ook dat een lange-termijn-visie noodzakelijk was. De relatieve mislukking van de opstanden van '48 opende het debat (vooral tussen Bakoenisten en Marxisten) over de aan te houden strategie. Na 1870 (Commune van Parijs) werd dit debat beslecht in het voordeel van diegenen die pleitten voor een strategie in twee stappen. Eerst moest men de staatsmacht zien te veroveren, daarna kon men vanuit deze machtspositie LEF/S garanderen.

Vanaf 1870 hebben de traditionele anti-systeembewegingen, partijen en de hierbij aangesloten zuilorganisaties in Europa, maar ook in de rest van de

---

¹⁵ “In a very short space of time then, essentially since the 1960s, where previously we had three main varieties of antisystemic movements in the world-system – Social-democrats largely in the West, Communists largely in the East, and nationalists largely in the third world – we suddenly had six varieties. In addition to the “old” three, we now have the “new social movements” largely in the West, the “antibureaucratic” movements largely in the east, and the “anti-Westernizing” movements largely in the South.”

Wallerstein, "Antisystemic movements: history and dilemmas", p 43.

¹⁶ Ibid, pp 13-53.

wereld steeds meer macht verworven. Zowat overal in Europa verruimden sociaal-democratische partijen in deze periode hun aanhang enorm en kwamen zij in de verschillende parlementen en regeringen. Ook al konden zij vanuit deze posities opeenvolgende sociale en democratische maatregelen ingang doen vinden, bleef het gevoel leven dat deze maatregelen het gevolg waren van moeizame strijd en dat zij slechts gehandhaafd konden blijven door deze strijd verder te zetten. Deze indruk werd nog versterkt door de diepe crisis van de jaren dertig en de daaropvolgende tweede wereldoorlog. De verovering van de staatsmacht lag nog steeds in het verschiet.

Pas na de tweede wereldoorlog, met de consolidatie van de welvaartsstaat in de jaren vijftig bereikten de traditionele emancipatiebewegingen volgens Wallerstein het toppunt van hun macht. Deze visie wordt bevestigd door Donald Sassoon in zijn magistraal werk over de West-Europese linkerzijde. *“In Western Europe [capitalism] seemed about to undergo a [...] decisive dismissal at the hands of socialist parties. By 1949, however, capitalism in the West was well on the way to recovery even though socialist parties, on their own or with allies, were still in charge of the governments of all democratic West European states except for West Germany.”* Gedurende de jaren '50 nam de macht van de sociaal-democraten in Europa volgens Sassoon gestaag af, maar *“their marked decline in political power (as measured by their participation in government) cannot be attributed to the electorate’s verdict. Indeed, support for the main parties of the Left remained remarkably steady.”* Desondanks schrijft hij: *“It was as if the Zeitgeist had moved away from the Left. [...] The revival of pro-capitalist ideas in the 1950s had a clear material basis in the very considerable success of capitalism itself. A ‘golden age’ appeared to have dawned [...]”*¹⁷ Samengevat: na de Tweede Wereldoorlog had het kapitalisme alle populariteit verloren, wat de macht van de linkse partijen enorm versterkt. Na enkele jaren wint het kapitalisme zodanig aan aanhang dat het de dominante ideologie wordt, en dit door de eigen verwezenlijkingen. De linkse partijen kunnen in formeel opzicht de politiek niet meer domineren, maar blijven nog steeds groot. Daarenboven verlaten zij hun alternatieve opstelling: *“Consequently, many traditional socialist commitments were in practice abandoned or relegated to an ever-receding long term: the end of capitalism, universal peace, the reform of the state, the abolition of all forms of political and economic inequality between the sexes. Attention was entirely concentrated on the main short-term aims: full employment for all male workers and the provision of welfare services to meet needs not provided through the market.”*¹⁸

De machtsafname in de jaren vijftig lijkt misschien contradictorisch met Wallersteins stelling dat de traditionele linkse partijen dominant worden, maar is het in feite niet. Ten eerste heeft Wallerstein het niet over de ideologie, maar over de “instituten”. De partijen zelf leden volgens Sassoon geen noemenswaardige electorale verliezen. Ideologisch gezien zijn vanaf de jaren vijftig de VS met hun vrijhandelsideologie inderdaad dominant.

Ten tweede lijkt het mij niet zeer zinvol de macht van de partijen louter af te meten aan hun eventuele regeringsdeelname. Zij uit zich immers vooral in hun verwezenlijkingen. Het ongekende welvaartspeil van de jaren vijftig en zestig werd weliswaar gegenereerd door het kapitalistisch systeem, maar de geconsolideerde welvaartsstaat kon echter blijvend als politieke zege opgeëist worden door de linkerzijde.

---

¹⁷ Sassoon, op. cit., pp 140, 189, 190-191.

¹⁸ Ibid, p 197.

Deze zege houdt volgens Immanuel Wallerstein de verklaring voor de opkomst van een nieuw soort bewegingen in zich. Het winnen van “the key battle” betekende dat de eerste stap in de strategie was genomen. Vanaf nu zouden de verhoopte vrijheid en gelijkheid worden gerealiseerd. Volgens Wallerstein was dit aanvankelijk ook in zekere zin het geval, of werd het althans zo aangevoeld. *“But with time the situation changed until [...] there was acute disappointment (if not more) in the degree of liberty and equality realized.”*¹⁹

Ook dit wordt bevestigd bij Sassoon, hoewel hij minder ver gaat dan Immanuel Wallerstein wanneer hij het falen verklaart: *“Socialists became ‘realists’. But like all those who no longer believe in dreams, socialist parties were doomed to be taken by surprise by all the changes which modernity thrust upon them over the following thirty years: the permissive society, pop culture, the revival of industrial conflicts of the late 1960s, student power, feminism, black consciousness, homosexual rights, the plight of the Third World, ecology, [...] Having given up much of their past in order to face the present, socialists became blind to the future.”*²⁰

Dat de projecten van de oude bewegingen faalden, is vanuit wereld-systemisch perspectief makkelijk structureler te verklaren. Het is immers onmogelijk het wereld-systeem te controleren vanuit één staat. De twee-stappen theorie ging uit van een naïeve interpretatie van de soevereiniteit van staten. *“[It] assumed that sovereign states are autonomous. But of course they are not autonomous and they have never been. [...] All modern states, without exception, occur within the framework of the interstate system and are constrained by its rules and politics.”*²¹

De vernieuwingen die Sassoon schetst, ziet Wallerstein in eerste plaats als een reactie op dit falen. De “revolutie van 1968” was volgens hem niet in eerste plaats tegen het wereld-systeem zelf gericht, maar wel tegen de “oude” bewegingen. Het debat over strategie werd heropend, en is tot op heden niet afgesloten. In elk geval is inmiddels een hele reeks bewegingen ontstaan die niet de verovering van de staatsmacht voor ogen heeft.

Frank en Fuentes: falen en enggeestigheid

Dezelfde verklaring vinden we bij Frank en Fuentes, zij het met dat verschil dat zij niet aannemen dat de bewegingen die de traditionele “two-stage strategy” volgden er ooit in geslaagd zijn voldoende macht te veroveren. Zij wijzen per definitie het streven naar staatsmacht af als strategie voor bewegingen, en dit in twee betekenissen: ten eerste is het geen zinvolle strategie, ten tweede is wie deze strategie volgt de naam beweging volgens hen niet waardig²².

De groei van “andere sociale bewegingen” is volgens hen te wijten aan het feit dat de oude bewegingen steeds eenzijdig op welbepaalde doelen hebben gemikt, en hierdoor een groot aantal noden hebben verdrukt – een idee dat nauw aansluit bij de visie van new social movements theory, zoals we verder zullen zien.

---

¹⁹ Wallerstein, “Antisystemic movements: history and dilemmas”, p 36.

²⁰ Sassoon, op. cit., p 197.

²¹ I. Wallerstein, The ANC and South Africa: the past and future of liberation movements in the world-system (Keynote address at annual meeting of the South African Sociological Association, Durban, South Africa, July 7-11, 1996), <http://fbc.binghamton.edu/iwsoafri.htm>.

²² S. Amin, G. Arrighi, A.G. Frank, e.a., “Conclusion: a friendly debate”, in: Amin, Arrighi, Frank, e.a. (Red.), op. cit., pp 185-186.

De volgende passage vat zeer kernachtig de gedachte die zij en Wallerstein delen samen maar doet tegelijk ook hun visie die aan de “andere” sociale bewegingen zo een prominente plaats toekent eer aan.

*“For the past two centuries and more, the pursuit of LEF/S has successively and jointly centered (1) on revolutionary and (national) liberation movements to form or capture the state and manage state power in the quest for liberation/political democracy, (2) on labor movements as part of the class struggle in the quest for equality/economic democracy, and failing these, (3) on Marxist socialism in the quest for both and for fraternity/solidarity. [...] Each of these three historic movements of the nineteenth and twentieth centuries has however failed to deliver enough LEF/S goods [...] Additionally, these first movements/then institutions also failed to offer adequate channels for people to pursue many other (especially cultural, gender, community, and individual) concerns, [...]. Therefore, these other concerns have been the raison d’être and motor force of ‘other’ social movements all along.”*²³ Als gevolg van het steeds verder gaande failliet van de traditionele sociale actoren, nemen nieuwe sociale bewegingen volgens de auteurs echter ook steeds meer van de “classical LEF/S demands” op zich.

---

²³ A.G. Frank & M. Fuentes, art. cit., pp 139-140. Mijn nadruk.

Illustratie: Het Zapatistisch Leger voor Nationale Bevrijding (EZLN) als ideaaltype

In deze kleine tussenvoeging wil ik kort de stellingen van wereld-systeem-analyse in verband met bewegingen die expliciet niet de staatsmacht nastreven illustreren aan de hand van het zeer recente voorbeeld van de Zapatisten. Dit voorbeeld biedt het voordeel dat *Subcomandante Marcos*' zeer expliciete stellingname de op het eerste gezicht bizarre ideologie van "sociale rebellen"-bewegingen verheldert. In zekere zin kan deze omschrijving van de doelen van de Indianenbeweging uit Chiapas dan ook gelden als ijkpunt voor "niet nastreven van staatsmacht".

"Le terme révolutionnaire n'est pas approprié [pour l'EZLN], parce que tout dirigeant ou mouvement révolutionnaire tend à vouloir devenir dirigeant ou acteur politique. Tandis qu'un rebelle social ne cesse jamais d'être un rebelle social. Un révolutionnaire veut toujours changer les choses à partir du haut, tandis que le rebelle social veut les changer à partir d'en bas. Le révolutionnaire se dit:: je prends le pouvoir et, d'en haut, je transforme le monde. Le rebelle social agit différemment. Il organise les masses et, à partir d'en bas, il transforme peu à peu les choses sans se poser la question de la prise de pouvoir."

"Notre objectif, nous le disons souvent, n'est pas de conquérir le pouvoir. Nous savons que le lieu du pouvoir est désormais vide. Et que la lutte pour le pouvoir est une lutte pour le mensonge. [...]"

Nous établissons une différence entre parti et organization. [Notre projet politique] n'est pas de prendre le pouvoir par les armes, mais pas non plus par la voie électorale, ni par une quelconque autre voie, "putschiste", etc.

Dans notre projet politique, nous disons que ce qu'il faut faire, c'est subvertir la relation de pouvoir, entre autres parce que le centre du pouvoir n'est plus dans les états nationaux. Cela ne sert donc à rien de conquérir le pouvoir. Un gouvernement peut être de gauche, de droite, centriste et, finalement, il ne pourra pas prendre les décisions fondamentales. Ce dont il s'agit, c'est de construire une autre relation politique, d'aller vers une "citoyennisation" de la politique."

Ignacio Ramonet, Marcos, la dignité rebelle. Conversations avec le sous-commandant Marcos, Paris, Galilée, 2001, pp 50-51, 65-67. (L'espace critique)

Andere theoretici

In de zeer uiteenlopende literatuur over nieuwe sociale bewegingen wordt veelal vertrokken van een omschrijving van nieuwe sociale bewegingen, waarna eventueel wordt overgegaan tot de opsomming van een aantal “specifieke” maar niet definiërende kenmerken. Dit leidt tot de situatie waarin iedereen wel weet waarnaar men verwijst met “nieuwe sociale bewegingen”, maar dat de afgrenzing van deze groep steeds onduidelijk blijft, en de vraag of deze bewegingen nu wel echt nieuw zijn steeds opnieuw kan worden opgeworpen – vermits deze vraag cruciaal is in “de transitie”, ga ik in op dit debat. In hetgeen volgt zet ik een aantal decisieve kenmerken uiteen, in de hoop uiteindelijk, in een combinatie met wereld-systeem-analyse en new social movements theory, tot een aannemelijke afgrenzing te komen.

Afbakeningen

Omschrijven in plaats van definiëren

Marc Hooghe en Staf Hellemans geven in hun standaardwerk over nieuwe sociale bewegingen in België, Van “Mei ‘68” tot “Hand in Hand” de aannemelijke omschrijving: *“Nieuwe sociale bewegingen is de verzamelnaam voor bewegingen die mobiliseren rond zulke uiteenlopende thema’s als vrede, leefmilieu, Derde Wereld, leegstand van huizen, anti-racisme, christelijke basiswerking, emancipatie van vrouwen, homo’s en lesbiennes, ...”*²⁴.

Ook Kriesi, Koopmans, Duyvendak en Giugni verstaan onder nieuwe sociale bewegingen de ecologische, de vredes-, de vrouwen-, de homo- en lesbienne-, de burgerrechten- en de Derde wereld-beweging. Deze laatste wordt bij hen echter gevat in “the solidarity movement”, een term die ook bewegingen tegen racisme, bewegingen voor steun aan vluchtelingen, mensenrechtenactivisme en dergelijke omvat²⁵. Hoewel deze laatste als nieuwe sociale bewegingen zeker niet over het hoofd mogen worden gezien, lijkt het mij niet zeer zinvol ze allemaal samen in een nogal ongelukkig gekozen begrip onder te brengen.

Een steeds weerkerend punt in de omschrijving van nieuwe sociale bewegingen is hun ontstaan tijdens of na de jaren zestig van de twintigste eeuw. Hierboven hebben we reeds gezien dat Wallerstein sterk vasthoudt aan deze datering. Ook Hellemans en Hooghe stellen, minder genuanceerd dat nieuwe sociale bewegingen *“in de eerste plaats [...] gemeenschappelijk [hebben] dat ze allen dateren van na 1960.”*

---

²⁴ S. Hellemans & M. Hooghe, Van “Mei ‘68” tot “Hand in Hand”: nieuwe sociale bewegingen in België 1965-1995, Leuven, Apeldoorn, Garant, 1995, p 9.

²⁵ *“Among the NSMs we count the ecology movement (including its anti-nuclear energy branch), the peace movement, the solidarity movement (encompassing various branches mobilizing for humanitarian aid, political refugees, human rights, political regimes in the Third World, and against racism), the autonomous movement (including the squatters movement and the Swiss movement for youth centres), the women’s movement, the gay movement and the citizens’ rights movement (mobilizing for democratic participation and against repression).*

H. Kriesi, R. Koopmans, J.W. Duyvendak, e.a., “New social movements and political opportunities in Western Europe”, (1992), in: Doug McAdam & David A. Snow (Red.), Social movements: readings on their emergence, mobilization and dynamics, Los Angeles, Roxbury Publishing Company, 1997, pp 52-65.

De beschrijving die Hellemans en Hooghe geven, trekt naar mijn mening echter niet duidelijk genoeg de grens tussen nieuwe sociale bewegingen en partijen. In Van “Mei ‘68” tot “Hand in Hand” staan zelfs twee artikels over de Belgische groene partijen. Hoewel zij deze niet expliciet als een nieuwe sociale beweging beschouwen, geven zij niet aan waarom deze niet in hun definitie past.

Relatie met de overheid

De onduidelijkheid vloeit mijns inziens voort uit de dubbelzinnige relatie met de overheid die zij voor nieuwe sociale bewegingen schetsen met de overheid. *“Bijna steeds is de overheid [...] een intermediair of zelfs het uiteindelijke doel: de overheid moet een bepaald beleid voeren of problemen helpen oplossen. De nieuwe sociale bewegingen behoren vanwege deze tussenpositie tussen bevolking en overheid dan ook tot wat men in België vaak het ‘maatschappelijk middenveld’ noemt (in het Engelse taalgebied heet dit ‘civil society’).”*²⁶ Onder andere hierdoor moeten zij blijven steken in de wat vage omschrijving en kunnen zij geen sluitende definitie van nieuwe sociale bewegingen geven. Hun bemerking over de rol van de overheid moet en kan echter aangevuld worden met het door wereld-systeem-analyse geboden criterium.

Nieuwe sociale bewegingen richten zich op de overheid, de overheid is hun voornaamste tegenspeler. Het spreekt voor zich dat in een situatie waarin de staat, en dus de overheid van die staat nog steeds als belangrijke machtsschaal geldt, dat men zich van toegang tot deze schaal tracht te voorzien. Nieuwe sociale bewegingen doen dit echter op een andere wijze dan partijen, namelijk via (massa-)mobilisaties op piekmoment van sociale actie, via confrontatieve en/of symbolische acties (met hoge kosten en weinig deelnemers), via lobbying, via doordringen in besluitvormingsorganen,... maar niet via verkiezingen of door een plaats in de wetgevende macht te bezetten²⁷. In dit veld is hun doel nochtans wetgeving in een bepaalde richting te veroorzaken, teneinde hun eisen gerealiseerd te zien.

Hellemans en Hooghe zien echter de andere actieterreinen van nieuwe sociale bewegingen schromelijk over het hoofd²⁸. Net zoals vakbonden ageren zij immers ook in het economische veld. De in dit veld ontplooiende actiemiddelen zijn echter volledig verschillend. Het proletariaat, om in termen van klassenstrijd te blijven, wordt niet georganiseerd op basis van zijn proletariaat-zijn, rondom het leveren van arbeid, maar verenigd op grond van consument-zijn, als potentieel afnemer van bepaalde goederen²⁹. Met deze actiewijze

---

²⁶ Hellemans & Hooghe, Op. cit., p 9.

²⁷ Het onderscheid tussen drukkingsgroepen en partijen is inderdaad vaag. Voor nieuwe sociale bewegingen is dit onderscheid echter makkelijker te maken, vermits zij in tegenstelling tot zuilorganisaties niet exclusief aan een partij gebonden zijn. Zie ook E. Witte, Politiek en democratie. Omtrent de werking van de westerse democratieën in de 19de en 20ste eeuw, Brussel, VUBPress, 2002⁴, pp 210-211. *“Met betrekking tot de bezetting van de macht is het onderscheid wel duidelijker: partijen streven die openlijk na; drukkingsgroepen proberen de politieke macht van buiten uit te beïnvloeden.”*

²⁸ *“Social movements struggle on a broad cultural plane, of which state policy is only one parameter.”* D.S. Meyer & N. Whittier, “Social movement spillover”, (1994), in: McAdam & Snow (Red.), op. cit., p 482.

²⁹ Tegen “kritisch consumeren” kan men als kritiek inbrengen dat het kapitaal vereist alvorens men kan deelnemen aan een in feite politieke strijd, en dus niet strookt met de eisen van democratie. Dit dient echter elders uitgespit te worden.

passen de bewegingen zich bijzonder behendig aan aan de structuur die het kapitalisme in de kern in de loop van deze eeuw heeft gekregen.

Buiten deze boycotts worden natuurlijk ook andere acties tegen economische instellingen ontplooid. Bij deze acties wordt, zoals steeds eigenlijk, bijzonder veel aandacht besteed aan mediabelangstelling, met als doel het publiek op mistoestanden te wijzen³⁰. Wanneer men bedrijven tracht te treffen in hun imago, wordt opnieuw de consument als locus van macht ten aanzien van deze bedrijven gemobiliseerd.

Ten derde, en opnieuw wordt deze actiewijze vergeten door Hellemans en Hooghe, zijn nieuwe sociale bewegingen bijzonder actief in het weven van solidariteitsnetwerken buiten de overheid om. De uitbouw van deze netwerken kan beschouwd worden als de creatie van ruimtes waarmee tussengekomen wordt in velden waarin de overheid of, bij uitbreiding, het kapitalistische wereld-systeem tekortschiet. Als voorbeelden kunnen hier jeugdwerking of vluchthuizen gelden. Opnieuw kan ik ook verwijzen naar Oxfam Wereldwinkels, die buiten de overheid om aan ontwikkelingssamenwerking doen, via consumentenacties.

Het internationale aspect van deze netwerken, of, uitgebreider, de uitbouw van deze netwerken op een niet-nationale schaal kan als distinctief voor nieuwe sociale bewegingen worden beschouwd. Het spreekt voor zich dat internationale solidariteit niet nieuw is, noch de gerichtheid op (internationaal georganiseerde) economische doelen. De oude, internationalistische bewegingen hadden en hebben veelal een nationaal georganiseerde werking, hetgeen voor nieuwe sociale bewegingen minder eenduidig is.

Ideologie

Internationale boycot-acties, die niet door partijen werden gesteund, zijn op zich natuurlijk geen geheel nieuw verschijnsel. Naast de houding tegenover de staat, moet ook de ideologie van nieuwe sociale bewegingen als distinctief aspect in rekening worden gebracht.

In navolging van Inglehart hebben velen nieuwe sociale bewegingen als dragers van post-materiële waarden, als bewegingen die zich niet meer voor redistributieconflicten interesseerden getypeerd. Deze bewering moet echter om twee redenen ontkracht worden, en is bovendien intellectueel conservatief. De vermeende introductie van aandacht voor zelfontplooiing en andere “zachte waarden” kan niet als definiërend criterium gelden. Er zijn in het verleden immers zeer op individuele ontplooiing gerichte bewegingen terug te vinden die zich verzetten tegen het materialistische groeiparadigma van het kapitalistische wereldsysteem. De communebeweging uit de vroege 20e eeuw met groepen als “Monte Verità” is hier een voorbeeld van.

Daarenboven is ook in meer *mainstream* progressieve sociale bewegingen steeds oog geweest voor de culturele en morele onderdrukking van de arbeidersklasse³¹. Natuurlijk ageren nieuwe sociale bewegingen tegen de

---

³⁰ W.A. Gamson, "Constructing social protest", (1995), in: Steven M. Buechler & F. Kurt Cylke (Red.). Social Movements: perspectives and issues, Mountain View, Mayfield Publishing Company, 1997, pp 228-245.

³¹ Als lukraak voorbeeld de volgende aanklacht uit 1902 van een socialistisch journalist: “*ellende doet een vrouw haar oude levensgezel van luiheid beschuldigen of doet een moeder haar kind brutaal behandelen.*” Verder schrijft hij een gesprek met “dorpvrouw” neer om te illustreren dat “het

instrumentele rationaliteit van de samenleving, maar net zoals de oude sociale bewegingen wezen op de vervreemding die het gevolg was van het kapitalisme hebben nieuwe sociale bewegingen aandacht voor de materiële voorwaarden voor zelfontplooiing.

Ingleharts visie heeft dus te weinig oog voor de complementariteit en gelijktijdigheid van materiële en immateriële eisen, hoewel ze terecht op een verschuiving in prioriteiten kan wijzen. Het uitspreiden van “*Erst kommt das Fressen, dann kommt die Moral*” over een hele maatschappij is empirisch onhoudbaar. In de derde wereld zou dan volstrekt geen aandacht kunnen bestaan voor identitaire noden van het individu.

Aansluitend hierop moet men vermelden dat de mogelijkheid tot zelfontplooiing, de eis voor duurzaamheid en gelijkaardige standpunten afgestreden worden in het symbolische en economische veld. De controle over symbolische goederen en materiële goederen ligt al te vaak bij dezelfde elites. Hierom zijn materiële en culturele redistributieconflicten onlosmakelijk met elkaar verbonden.

Tenslotte wekt deze voorstelling van zaken, net zoals de verder te bespreken maatschappijvisie van *new social movements theory*, de door wereld-systeem-analyse tegengesproken indruk dat conflict over de productiemiddelen achterhaald zou zijn.

Louter op basis van Ingleharts interpretatie kan ideologie dus niet gelden als onderscheidend kenmerk van nieuwe sociale bewegingen. Hellemans en Hooghe, zich weliswaar baserend op Inglehart, werken ideologie als distinctief kenmerk verder uit door de introductie van de term “links-libertair”. De benaming links-libertair is een voorstel dat Staf Hellemans en Herbert Kitschelt samen ontwikkeld hebben, en door Hellemans reeds eerder in België was geïntroduceerd³². Deze omschrijving is door Kriesi en andere aanhangers van het *political opportunity structure*-model overgenomen (van Kitschelt en Rucht, weliswaar)³³. Links slaat in deze benadering vooral op een socialistisch geïnspireerde ethiek (rechtvaardigheid, sociale gevoeligheid, anti-kapitalisme) en niet op het socialisme als ideologie. Libertair houdt in dat binnen de nieuwe sociale bewegingen met een behoorlijke portie wantrouwen naar hiërarchische ideologie-uitdragende organisaties wordt gekeken. Deze staan immers de idealen van persoonlijke vrijheid en ontplooiing in de weg³⁴.

Ook Immanuel Wallerstein heeft het over deze “shift” in de ideologieën van de bewegingen, zij het slechts zijdelings. “[W]hile new social movements in the West could be at least marxisant (while neither Social-Democratic nor Communist), in the East it was more difficult to use Marxism as an antisystemic language³⁵. Samenvattend kunnen we dus stellen dat de ideologie van nieuwe sociale bewegingen als een

---

volk” van elke vorm van culturele ontspanning verstoken blijft: “De vrouw ziet er nog jong uit en ik vraag haar of ze soms naar een bal gaat. ‘Danspartijen of gelijk welke feesten zijn er hier nooit. De meisjes die willen dansen gaan één of twee keer per jaar, als het kermis is, naar de andere kant van de berg.’”

A. De Winne, Door Arm Vlaanderen, Leuven, Van Halewyck, 2001 (1902), pp 32, 108.

³² S. Hellemans, “Nieuwe sociale bewegingen in de Belgische politiek; een impressie”, Res Publica, XXXV, 1993, 2, pp 197-211, meer bepaald p 199.

³³ H. Kriesi, R. Koopmans, J.W. Duyvendak, e.a., New Social Movements in Western Europe: a comparative analysis, London, University College London Press, 1995, 315 p. (Social movements, protest, and contention)

³⁴ Hellemans & Hooghe, Op. cit., p 11.

³⁵ Wallerstein, “Antisystemic movements: history and dilemmas”, p 41.

afgeleide, om niet te zeggen “afkooksel”, van klassieke marxistisch-anarchistische ideologieën te beschouwen valt.

Bewegingsopbouw

Voortbordurend op de libertaire ideologie geven Hellemans en Hooghe een tweede distinctief kenmerk van nieuwe sociale bewegingen, namelijk hun organisatievorm. Conform met hun personalisme bouwen zij geen strakke structuren uit, laat staan zuilen, en behouden de leden een zekere afstand tot de organisatie. Zij hebben dus een veel lossere structuur dan de oude sociale bewegingen.

De netwerkstructuur die deze bewegingen aannemen wordt niet dieper uitgespit door deze twee onderzoekers. Wel hebben zij aandacht voor de overlappende lidmaatschappen en wisselende loyauiteiten van de sympathisanten ten aanzien van specifieke bewegingen, afhankelijk van de actualiteit van hun themata. Uitgaande van dit gegeven, kan men het veld van de nieuwe sociale bewegingen als één hoofdstroom met verschillende actieterreinen beschouwen. Deze beweging zou dan rusten op lokale netwerken, die zoals Hellemans en Hooghe onderkennen, rond een spilbeweging draaien, meestal een Wereldwinkel³⁶.

Van der Heijden deed dit voorstel vanuit de optiek van levensloop-analyse en suggereerde dat op dit moment in de andersglobalistische mobilisaties deze eenheid van nieuwe sociale bewegingen terecht hervonden is. Volgens hem zou hiermee een cyclus in het bestaan van de nieuwe sociale bewegingen gesloten zijn. Zij keren als het ware terug naar hun oorsprongsperiode, de jaren zestig, toen individuele bewegingen (“zoals *Provo*”) de meest verschillende themata aanroerden³⁷.

In de tussenliggende periode bouwden de bewegingen losse, gespecialiseerde koepelorganisaties op (NCOS/11.11.11, BBL), die slechts coördinerende functies hebben ten aanzien van de deelbewegingen, en niet of nauwelijks in contact stonden met de leden van de bewegingen. Eveneens als gevolg van de losse band met de leden, groeiden bepaalde bewegingen uit tot verenigingen met slechts papieren leden, die middels een jaarlijkse bijdrage een vaste kern van professionele actievoerders/lobbyisten financieel ondersteunen³⁸. In dit geval verdween natuurlijk de netwerkopbouw, die bij de andere, meer “grassroot”-bewegingen, centraal bleef.

---

³⁶ Hellemans & Hooghe, Op. cit., p 16.

³⁷ Hooghes mening dat de andersglobalistische beweging wellicht een “nog nieuwere beweging” is, wordt hiermee adequaat van de hand gewezen. Deze mening berust op de idee dat nieuwe sociale bewegingen inmiddels geïnstitutionaliseerd zijn, terwijl – zoals van der Heijden terecht opmerkt – er steeds opnieuw “nieuwe sociale bewegingen” worden opgericht. H.-A. van der Heijden, “De milieubeweging in de 20e eeuw”. Lezing te: ODIS-workshop, Historische en sociologische benaderingen van Nieuwe Sociale Bewegingen, Brussel, 22 XI 2002,

Hooghe, “Oud en nieuw op het middenveld.”

³⁸ Hellemans & Hooghe, Op. cit., p 12.

Klassebasis

Een regelmatig aangehaald kenmerk van nieuwe sociale bewegingen is hun klassebasis, een onderwerp dat vaak in nauwe samenhang met Ingleharts "Silent Revolution" wordt besproken. Het blijkt een feit dat nieuwe sociale bewegingen hun aanhang vooral uit de "eeuwig ondefinieerbare" middenklasse putten³⁹. Deze middenklassers zijn veelal goed opgeleid, hetgeen hun post-materiële ingesteldheid zou verklaren⁴⁰. Al te vaak wordt deze affiniteit van een bepaalde sociale groep, en het toenemend belang van nieuwe sociale bewegingen verbonden met het verdwijnen van de klassieke maatschappelijke tegenstellingen. Een zeer duidelijk voorbeeld hiervan vormt *new social movements theory*, die ik verder in dit hoofdstuk aan bod laat komen. Een tweede kritiek die hieraan wordt gekoppeld, is dat nieuwe sociale bewegingen slechts de belangen van een geprivilegieerde laag binnen de groep der onderdrukten zouden verdedigen.

Deze idee is onder andere door de Britse socioloog Parkin ontwikkeld – wellicht niet toevallig kwam zijn werk "Middle-class radicalism" uit in 1968. Volgens hem is het radicalisme van de middenklasse veel meer dan dat van de arbeidersklasse geneigd zich te enten op normatieve en niet op economische kwesties⁴¹. Hierdoor vermijden ze de eigen welvaart te ondergraven. Daarenboven zou de expressieve verdediging van waarden die indruisen tegen het *mainstream*-denken hen in staat stellen te ontsnappen aan vervreemdingsmechanismen die het gevolg zijn van hun specifieke (hoog cultureel kapitaal, beperkt economisch kapitaal) maatschappelijke positie. Nog verder gaat de voorstelling gekoppeld als zouden nieuwe sociale bewegingen uiteindelijk ingaan tegen de belangen van het proletariaat, enerzijds doordat zij binnen de grenzen van het systeem zouden opereren (hetgeen betwijfeld mag worden), anderzijds omdat zij bijvoorbeeld door ecologische eisen arbeidsplaatsen op de tocht zouden zetten.

Om op deze voorstellingen van de klassegebondenheid van sociale bewegingen te reageren, lijkt het mij zinvol de definitie van anti-systeembewegingen deels te hernemen. "*whenever and wherever their basic demands have been for greater democracy and greater equality in the world [...] the classical slogan of 'liberty, equality, and fraternity' [...] as the incarnation of socialist, democratic demands of the world's ordinary people.*"⁴² Met dit citaat wil ik vooral benadrukken dat de emancipatorische slogan 'vrijheid, gelijkheid en broederschap' uiteindelijk een eis van "ordinary people" is. Ook al is de term "arbeidersklasse" door de welvaartsstijging in de kern van het wereld-systeem moeilijk toepasbaar geworden, toch kan men nog steeds diegenen die het meest winnen bij de instandhouding van een aantal politieke,

---

³⁹ "Most observers agree, however, that they come primarily from the "new middle classes", although marginals and members of the "old bourgeoisie" participate." J.L. Cohen, "Strategy or identity: new theoretical paradigms and contemporary social movements", Social Research, LII, 1985, Winter 1985 (Social Movements), p 667.

"There does appear to be an elective affinity between a middle-class location and new social movements." S.M. Buechler, "New Social Movement Theories", (1995), in: Steven M. Buechler & F. Kurt Cylke (Red.), op. cit., p 311.

⁴⁰ J. De Deken, "De sociale basis van vredesbewegingen in Vlaanderen", Tijdschrift voor sociologie, IX, 1988, 3, pp 305-351.

⁴¹ Ibid, pp 312-313.

⁴² Amin, Arrighi, Frank, e.a., "Introduction: common premises", p 10.

economische en sociale structuren aanwijzen – en dat zijn niet in eerste plaats de middenklassers. Nieuwe sociale bewegingen verdedigen specifieke anti-systemische eisen.

Een verdergaande gevolgtrekking die we kunnen maken, is dat deze klassebasis niet de meest zinvolle typering voor sociale bewegingen is, noch voor oude, noch voor nieuwe. *“Although Marxism attempted to elaborate a theoretical definition of the working class [...] in practice this was never seriously used to define the proletariat politically.”*⁴³ Voor nieuwe sociale bewegingen geldt hetzelfde. Buechler voegt hieraan toe dat zij waarschijnlijk beter worden gedefinieerd op basis van de *“values and goals with which the participants agree.”*⁴⁴ Sinds de opkomst van nieuwe sociale bewegingen is dit steeds duidelijker geworden, vermits de klassieke theorieën tekortschoten in het verklaren hoe van een structureel benadeelde positie wordt overgegaan naar mobilisaties.

Zoals we gezien hebben verklaart wereld-systeem analyse het ontstaan van nieuwe sociale bewegingen niet aan de hand van klasseveranderingen. De nadruk in de definitie ligt meer op de *“demands”* dan op *“the world’s ordinary people”*. Vanuit dit concept wordt het onmogelijk ecologische en economische eisen van sociale bewegingen als tegengesteld te zien. *“[R]ather than seeing an inevitable conflict between old worker movements and new social movements, it is possible to see the latter as expressing other needs of workers above and beyond their role of labourers, while the framing of such demands as mutually exclusive alternatives may tell us more about elite strategies of control than about the positions of movements themselves, [...]”*⁴⁵

Andre Gunder Franks en Marta Fuentes’ opvatting is een nog sterkere bevestiging van het “proletarische” karakter van nieuwe sociale bewegingen. *“Additionally, these first movements/then institutions also failed to offer adequate channels for people to pursue many other (especially cultural, gender, community, and individual) concerns, [...]. Therefore, these other concerns have been the raison d’être and motor force of ‘other’ social movements all along.”*⁴⁶

Voortbouwend op de ‘andere’ belangstellingen van nieuwe sociale bewegingen, spreekt het uiteindelijk voor zich dat zij zich minder expliciet op de arbeidersklasse beroepen. Verschillende van de noden die zij vertolken hebben immers *“a relatively classless character because their effects touch members of many different social groups and classes.”*⁴⁷

Kortom, bewegingen zijn niet noodzakelijk meer *“expressions of shared interests within a common structural location (especially a class condition, as in any viewpoint derived from Marxism).”*⁴⁸ Dit losser worden van de band tussen mobilisatie en klassebewustzijn, kan als oorzaak van het minder sterk expliciteren van de

---

⁴³ Sassoon, op. cit., 7.

⁴⁴ Buechler, art. cit., p 311.

⁴⁵ Ibid.

⁴⁶ Frank & Fuentes, art. cit., p 140.

⁴⁷ Buechler, art. cit., p 309.

⁴⁸ A. Melucci, “The symbolic challenge of contemporary movements”, *Social Research*, LII, 1985, Winter 1985 (Social Movements), p 790.

Vgl. *“Old movements’ coalesced around shared grievances and senses of injustice. Programs for amelioration of these grievances and attribution of cause constituted the ideological base for mobilization. In the movement context, the link between ideology and grievances was strong [...]”*

Gamson, “Constructing social protest”, p 284.

linkse ideologie worden beschouwd.⁴⁹ Omgekeerd heeft dit het door Frank bejubelde aspect van nieuwe sociale bewegingen tot gevolg dat de identiteit die in deze bewegingen aan bod kan komen niet meer louter een klasse-bepaalde identiteit is⁵⁰. *“Yet, class background does not determine the collective identities of the actors or the stakes of their action. Contemporary actors abandon what they see as the “productivist” cultural model of the Old Left as well as its modes of organization.”*⁵¹ Deze verandering in de omgang met de eigen economische status legitimeert echter nog niet de stelling dat in hedendaagse conflicten klasse geen rol meer speelt. *“If movements can no longer be reduced to class, neither can they be understood apart from class, as one among several salient structures and identities in contemporary forms of collective action.”*⁵²

Nieuwe sociale bewegings-theoretici

Een derde groep wetenschappers die in dit kader wordt besproken zijn de grondleggers van new social movements theory, met name Touraine, Castells, Habermas en Melucci. Meer dan zij nieuwe sociale bewegingen trachten te omschrijven, trachten zij hun ontstaan te verklaren. Zij gaan verder dan de Inglehartiaanse nadruk op welvaartsstijging, en wijzen op radicale maatschappelijke veranderingen. Uit de structuur van de “post-industriële” maatschappij zou volgens hen een ander soort protest voortvloeien, *“as decisively as the structural features of liberalism shaped the dynamics of proletarian protest.”*⁵³ Nieuwe sociale bewegingen zouden zich volgens deze auteurs vooral organiseren rond cultureel-identitair protest. Eerst zal ik hun maatschappijbeeld, dat niet in overeenstemming te brengen is met wereld-systeem-analyse bespreken, daarna komt hun idee over nieuwe sociale bewegingen aan bod. De aandacht voor identiteit zal een belangrijke aanvulling op de wereld-systeem-analytische benadering van nieuwe sociale bewegingen blijken.

De post-industriële maatschappij

Touraine, Habermas, Castells, Melucci en andere nieuwe sociale bewegings-theoretici nemen als uitgangspunt het feit dat de maatschappij waarin nieuwe sociale bewegingen voorkomen radicaal verschilt van de 19^e-eeuwse samenleving. Touraine gaat het verst van alle theoretici wanneer hij de post-industriële samenleving afbakent, en hem zal ik hier dan ook het scherpst bekritisieren. Ook Habermas komt aan bod. De twee andere theoretici zullen weliswaar terloops besproken worden, maar vermits hun maatschappijvisie

---

⁴⁹ *“While not without their ideological base and in varying degrees among different groups, these movements were less characterized by the extensive ideological articulation usually found in socialist and communist organizations.”*

Ibid, p 286.

⁵⁰ *“One strategy for side stepping the issue of class is thus to argue that the group identities undergirding collective action have shifted from class to status, race, gender, ethnicity or nationality.”*

S.M. Buechler, art. cit., p 308.

⁵¹ Cohen, art. cit., p 667.

⁵² Buechler, art. cit., p 308.

⁵³ Ibid, p 302.

minder geëxpliciteerd wordt of minder radicaal is, zal ik mij op de eerste twee focussen.

De min of meer radicale breuk die door elk van deze opvattingen wordt gezien tussen de “hedendaagse” samenleving en die van de 19^e eeuw, zijn allen mede gefundeerd in een economische analyse. De uitbreiding van het kapitalistisch wereld-systeem is in de twintigste eeuw hoofdzakelijk kwalitatief geweest, d.w.z. dat de kapitalistische mechanismen voortdurend verfijnd zijn. Dit uit zich in het diffuser worden van sociale groepen (zijn kleine aandeelhouders lid van de arbeidersklasse?), en in de verdergaande commodificatie van goederen. Onder andere de bronnen voor zelfverwezenlijking en identiteitsvorming worden ingelijfd door “*a system seeking to maximize production, money, power and information.*”⁵⁴.

Volgens Touraine gaat dit zover, dat we in een nieuwe fase van kapitalisme zijn beland, die vooral rond de productie van kennis en cultuur draait. “*Power, investment, and domination are located at the level of cultural production itself.*”⁵⁵ Conflict in deze samenleving is dan ook in dit veld geconcentreerd. In deze kenniseconomie is de oude tegenstelling arbeid versus kapitaal opgeheven, of tenminste niet meer saillant, en vervangen door de tegenstelling tussen “*consumers/clients*” en “*managers/technocrats*”. De eersten leven in een samenleving die door de tweeden wordt geconstrueerd.

Daarenboven wordt de samenleving volgens Touraine meer en meer gezien als het product van reflexieve sociale actie, en dit “*makes possible the increasing self-production of society, which becomes the defining hallmark of postindustrial or programmed society.*”⁵⁶ Het besef van de maakbaarheid van de samenleving zou volgens Touraine dus die samenleving tot in haar diepste structuren hebben geraakt. De culturele strijd die Touraine ziet draait bijgevolg niet meer om de controle over de productiemiddelen, maar om de controle over de “historiciteit”, de mogelijkheid de samenleving al reflecterend vorm te geven.

Het lijkt alsof Touraine hier in een specifieke vorm van *epistemologic fallacy* tuimelt. Hoewel hij zeer terecht uitgaat van een reflexieve, gestructureerde wereld (zie Hoofdstuk 1), heeft het weinig zin deze te beperken tot de twintigste eeuw. De uitbreiding van kennis en controle over historiciteit over meer individuen, brengt geen ontologische veranderingen met zich mee.

Wanneer volgens Touraine toekomstige maatschappelijke conflicten geconcentreerd zullen zijn rond de staat, vermits deze “*the repository of society's ever increasing capacity to control historicity*” is, slaat hij vanuit wereld-systeem-analytisch perspectief de bal volledig mis⁵⁷. De analyse van de verhouding tussen staat en kapitaal, binnen het kapitalistische wereld-systeem, laat toe de staat als wegdeemsterende schaal te percipiëren. Wellicht komt Touraine tot de tegenovergestelde conclusie omdat hij de post-industriële maatschappij als een totaal nieuwe beschouwt, waarin zowel kapitalisme als de verhouding tussen verdrukkens en verdrukten is gewijzigd, en waarin dus de klassieke analyses van de staat geen plaats meer hebben.

---

⁵⁴ Ibid, p 299.

⁵⁵ Cohen, art. cit., p 701.

⁵⁶ Buechler, art. cit., pp 298-299.

⁵⁷ Ibid, p 299.

Deze visie valt nog op een tweede basis te bekritisieren. Van historiciteit, de mogelijkheid om het eigen functioneren bij te sturen en daardoor de reproductie van de samenleving wordt au fond gebruik gemaakt door individuele en geaggregeerde agenten ("consumers"). De reproductie van de samenleving, die het gevolg is van hun handelen kan meer en meer worden gecontroleerd door bedrijven, vermits deze de cultuurgoederen aanreiken op basis waarvan individuen hun identiteit en keuzes vormen. Bovendien streven bedrijven ernaar dat werknemers zich in zo groot mogelijke mate identificeren met het bedrijf. Hiertoe worden eveneens controle-mechanismen in het leven geroepen⁵⁸. De controle over de historiciteit, over de levens- en maatschappijvisie, verschuift dus minstens evenzeer naar kapitalistische agencies. Habermas onderkent deze dubbelzijdigheid.

Ook hij heeft het over de tegenstelling tussen technocraten en consumenten, tussen degenen die de wereld winstmaximaliserend bestieren en degenen die binnen die wereld het eigen leven moeten zien te ontplooien. Hij stelt dit voor aan de hand van het concept "kolonisering van de leefwereld", waarbij *"de leefwereld de structurele hulpbronnen levert – culturele tradities, instituties die de solidariteit tussen groepen regelen, identiteitsmodellen – die sociale actoren gebruiken bij het verwezenlijken van de normatieve consensus die de basis verschaft voor de coördinatie van hun handelingen."*⁵⁹ Doorheen het rationaliseringsproces der moderniteit hebben administratieve en economische subsystemen zich losgemaakt van de leefwereld, en deze keren zich nu als het ware tegen hun oorsprong. Meer en meer elementen van de leefwereld dreigen geïntegreerd of gecontroleerd te worden vanuit beide subsystemen. *"De structurele hulpbronnen waaruit de leefwereld is opgebouwd, worden door middel van de media, macht en geld bewerkt tot produktiefactoren"*⁶⁰

De 19^e en 20^e eeuw worden ook door wereld-systeem analisten als verschillende fases in de verspreiding van het wereld-systeem worden beschouwd, maar de breuk is volgens hen niet zo scherp als Touraine, en in mindere mate Habermas, laten uitschijnen. De commodificatie van identitaire, culturele of intellectuele waren is een element van de verdieping van het wereld-systeem in de 20^e eeuw. De voorstelling als zou dit een ommekeer in de kapitalistische productiewijze, of in de totale maatschappelijke organisatie betekenen gaat te ver.

De vraag wie deze symbolische goederen controleert en dus wie de productiemiddelen in handen heeft blijft immers overeind. De als conflicten over de constructie en voorstelling van de maatschappij worden nog steeds gevoerd worden tussen "haves" en "have-nots"⁶¹. *"The world's ordinary people"* zijn dan nog steeds diegenen die niet volledig over deze materiële en culturele

---

⁵⁸ Zie bvb. I. Warde, "Surexploitation joyeuse aux Etats-Unis. Cadres et employés communistes dans la "religion" du travail", *Le Monde diplomatique*, Mars 2002 /B

"Sous prétexte de promouvoir la coopération et l'esprit d'équipe, des armées d'animateurs, facilitateurs, et autres 'coaches' viennent apprendre aux salariés 'l'art d'être soi-même'. Comme dans les talk-shows (et comme dans les cultes), ils sont encouragés à livrer leurs secrets les plus intimes"

⁵⁹ De Deken, art. cit, p 309.

⁶⁰ Ibid.

⁶¹ Vgl. *"Deze despotie is des te kleingeestiger, des te hatelijker en wekt des te meer verbittering, hoe openlijker zij het winstmaken als haar doel proclameert."*

K. Marx & F. Engels, *Het communistisch manifest*, Amsterdam, Pegasus, (1848) 1948⁵, 56.

goeden kunnen beschikken, ook al is deze term niet meer te herleiden tot een eenduidige arbeidersklasse.

Een identitaire benadering

Hoewel hun op de “post-industriële samenleving” gebaseerde macro-verklaring onbevredigend is, brengen nieuwe sociale bewegingstheoretici door hun aandacht voor reflexiviteit belangrijke inzichten over de rol en de maatschappelijke plaats van nieuwe sociale bewegingen aan. De aandacht voor de publieke ruimte, de grote rol die aan identiteitsvorming wordt toegekend en het daaraan gekoppelde doorbreken van “*marxist class reductionism*” laten hen toe in de voorgaande disciplines quasi onbesproken aspecten van nieuwe sociale bewegingen te zien.

Publieke ruimte

De conflicten waarin nieuwe sociale bewegingen volgens deze theoretici worden betrokken, spelen zich zoals we gezien hebben hoofdzakelijk af in de culturele sfeer: “*the principal field of conflict for these classes is culture.*”⁶² Het grotere besef van reflexiviteit geeft aanleiding tot nieuwe sociale bewegingen die de macht om de maatschappij vorm te geven trachten te bemachtigen, met andere woorden: die een democratisering van de mogelijkheid het eigen leven vorm te geven eisen. Hierom verzetten zij zich tegen systemische inbreuken op de leefwereld, tegen de pogingen om identitaire grondstoffen onder controle te brengen.

Vooral Habermas heeft vanuit zijn belangstelling voor de kolonisering van de leefwereld de relatie tussen nieuwe sociale bewegingen en *Öffentlichkeit* uitgewerkt. In zijn studies over Nieuw Links en de studentenprotesten van de late jaren zestig, beschouwt hij deze bewegingen als “*potential agencies of societal democratization against technocratic projects to functionalize social institutions and the existing public sphere. These [...] movements seemed to hold the promise of a new rational social identity and a revived democratic political culture to the extent to which they sought to expand and democratize public spaces from the university to the polity.*”⁶³ Dus, Nieuw Links kon beschouwd worden als een beweging die de grenzen van de publieke ruimte verschoof, die meer publieke ruimte creëerde.

Een tweede bijzonder interessant theoreticus die nieuwe sociale bewegingen in de strijd om de publieke ruimte situeert, is Castells, temeer daar hij in zijn studies over stedelijke sociale bewegingen hun omgang ruimtes zoals pleinen, huizen en dergelijke centraal stelt. Het draait bij stedelijke sociale bewegingen vooral om het opeisen van publieke ruimtes voor voorheen als deviant beschouwd gedrag – zoals het openlijk beleven van homoseksualiteit. “*Where gay men try to liberate themselves from cultural and sexual oppression, they need a physical space from which to strike out.*”⁶⁴ Men treedt voor het voetlicht, waarna conflict ontstaat en hopelijk een nieuwe ruimte.

Een tweede aspect van stedelijke sociale bewegingen is hun focus op de stedelijke leefomgeving – de naam zegt het zelf. De leefbaarheid van de stad op

---

⁶² Buechler, art; cit., p 299.

⁶³ Cohen, art. cit., p 708.

⁶⁴ Manuel Castells, The city and the grassroots: a cross-cultural theory of urban social movements, London, Edward Arnold, 1983, p 140. Geciteerd in: Pile, art. cit., p 13

zich zal steeds een deel van de doelstellingen omvatten, vaak middels eigen interventies. Virginia Mamadoub beschouwt de Amsterdamse provo-groep omwille van haar bekommernis om mobiliteit en woningnood als een stedelijke sociale beweging⁶⁵. Ik zal deze typering niet toepassen op de Belgische provo's, vermits zij veel minder hun directe leefomgeving wilden veranderen. Toch zal de verbinding van fysieke en virtuele ruimtes zeer relevant blijken.

Later is Habermas beduidend pessimistischer geworden over de mogelijkheden die de *New Left* bood vooral omwille van haar doctrinaire engheid. Ook nieuwe sociale bewegingen “*appear solely as defensive reactions against penetration by the state and the market into social life*”, juist omdat zij zich op culturele thema's oriënteren. Hierdoor komen zij op de grens tussen systeem en leefwereld te liggen, zonder deze leefwereld, of het systeem werkelijk te kunnen veranderen.

Rond deze afgezwakte visie is een hele polemiek op gang gekomen, waarin de vraag of de strategie van nieuwe sociale bewegingen “offensief” dan wel “defensief” is, en of zij bijgevolg progressief of conservatief zijn.

Bij het beantwoorden van deze vragen is Cohens typering van nieuwe sociale bewegingen als “self-limiting radicalism” cruciaal. Volgens haar accepteren nieuwe sociale bewegingen een aantal fundamentele van de burgerlijk-democratische maatschappij. Het bestaan van de staat en de markt-economie worden niet gecontesteerd, maar het project draait om “*reorganizing the relations between economy, state and society, and redrawing the boundaries between the public and the private.*”⁶⁶ Om deze redenen limiteren nieuwe sociale bewegingen zich tot de civiele samenleving, die ze democratischer trachten te organiseren. Zij creëren dus ruimtes waarin op een meer democratische manier aan politiek kan gedaan worden en hebben zo een breekijzer in handen om progressieve eisen ingang te laten vinden. Het moet duidelijk zijn dat door het invoeren van bepaalde structuren democratisering voortschrijdt en nieuwe sociale bewegingen dus progressief en zelfs anti-systemisch kunnen worden genoemd. Het gaat om meer dan het vrijwaren van de persoonlijke levenssfeer, het gaat om het herorganiseren van de leefwereld (“*the extension of spaces of social autonomy*”⁶⁷). Het zelf creëren van bepaalde omgangsvormen (i.p.v. eisen af te dwingen) kan als offensief worden voorgesteld⁶⁸.

Vanuit Marxistische hoek is deze opstelling uitgebreid bekritiseerd, net omdat nieuwe sociale bewegingen niet onmiddellijk de omverwerping van de staat beogen. Nader beschouwd is dit slechts een verlengstuk van het aloude strategisch debat “reformisme-revolutionarisme”. “[T]he focus on civil society is consistent with [...] lowering the horizons and range of possibilities to what can be achieved within the limits of the existing market and state. To the extent that new politics of social movements does indeed accept capitalist social relations and turns away from confronting the capitalist state, this politics is simply a new reformism in their view.”⁶⁹ Aangetoond kan worden dat deze discussie uiteindelijk futiel is, omdat beide elkaar versterken. “*Reformist tactics fed revolutionary tactics, and revolutionary tactics fed reformist tactics,*

---

⁶⁵ Mamadoub, op. cit., 320 p.

⁶⁶ Cohen, art. cit., p 670.

⁶⁷ Ibid, p 669.

⁶⁸ “*Their organizations [do not] serve the goal of mobilization into large-scale confrontations whose stakes are state power. Instead, democratically structured associations and public spaces, a plurality of types of political actors and action within civil society are viewed as ends in themselves.*” Ibid, p 670.

⁶⁹ Buechler, art. cit., p 305.

provided only that they worked, in the very simple sense that the outcome of any particular effort was applauded as positive by mass sentiment [...]. And this because any success mobilized mass support for further action, as long as the primary objective of state power had not yet been achieved."⁷⁰ Gezien de beperkte macht van de statelijke schaal is dit debat ook met de staatsmacht in het vooruitzicht al even zinloos.

Alberto Melucci lost dit debat op door de termen "latency" en "visibility" in te voeren. Als netwerk zijn bewegingen latent en komen de deelnemers aan het netwerk in contact met bepaalde levensvormen, krijgen zij de mogelijkheid een collectieve identiteit op te bouwen. Het opbouwen van deze collectieve identiteit gebeurt in "submerged networks", onttrokken aan de blik van het publiek⁷¹.

Eens dit netwerk actie onderneemt, naar buiten treedt en een conflictueuze houding aanneemt vis-à-vis een tegenspeler (de staat, bijvoorbeeld), wordt het zichtbaar. Op dit moment toont de beweging de grenzen van de bestaande politiek aan. Vanaf dan ageert de beweging niet meer enkel ten behoeve van de (collectieve identiteit van de) deelhebbers aan het netwerk en is zij politiek grensverleggend⁷².

Los van de vraag in hoeverre nieuwe sociale bewegingen de staat en het kapitalisme accepteren (deze opmerking kan lang niet voor alle bewegingen gelden, denken we maar aan hun "marxisante" ideologie) of als tegenspeler opzoeken, is het dus duidelijk dat zij als progressief kunnen worden beschouwd. Hun bestaan alleen al betekent een beperkte realisatie van "*LEF/S demands*", hetgeen hen tot een anti-systemische kracht maakt.

Identiteiten

New social movements theory, in de versie van Touraine en Habermas, wordt door Jean Cohen onder de noemer van "identity oriented paradigm" besproken. Hiermee wordt benadrukt dat deze theoretici de rol van identiteit en ideologie op de voorgrond brengen in het verklaren van sociaal protest (in tegenstelling tot resource mobilization theory, waar vooral materiële/structurele omstandigheden als al dan niet faciliterend worden ingebracht). Nieuwe sociale bewegingen zouden, omwille van de verhoogde mate van maatschappelijke reflexiviteit mobiliseren rond de mogelijkheid het zelf te ontplooiën – zoals ook door Inglehart wordt gesteld. Zij vertegenwoordigen "*new groups, seeking identity, autonomy and recognition.*"⁷³

Een belangrijk effect van de keuze voor deze thema's, is het vervagen van de grens tussen het private en de het publieke. Het persoonlijke wordt politiek, wordt de inzet van sociale strijd⁷⁴. "*NSMs extend into arenas of daily life: what we*

---

⁷⁰ Wallerstein, *The ANC and South Africa ....*

⁷¹ "The incubation period during which new collective identities are formed occurs in submerged networks out of view of the public eye."

C.M. Mueller, "Conflict networks and the origins of women's liberation", (1994), in: McAdam & Snow (Red.), op. cit., p 159.

⁷² Melucci, art. cit., p 800.

⁷³ Cohen, art. cit., p 691.

⁷⁴ "The distance between civil society and the state is increasing while the separation between private and public life is fading away."

Ibid, p 701.

eat, wear and enjoy; how we make love, cope with personal problems, or plan or shun careers."⁷⁵

Met deze identiteits-oriëntatie samenhangend, is de grotere interne gerichtheid van nieuwe sociale bewegingen, en de expressieve actievormen die zij aannemen. Doorheen de expressie wordt de eigen identiteit herbevestigd. Hun acties verschillen echter van sectaire identiteitsbevestiging door de confrontatieve aspecten, waardoor duidelijk wordt dat bepaalde identiteitsgrondstoffen voorwerp van een machtsstrijd worden. Blijft echter dat doorheen de bewegingsopbouw aan identiteitsvorming wordt gedaan.

Ditzelfde thema vinden we terug bij Kriesi, Duyvendak, Koopmans en Giugni wanneer zij in hun werk "New Social Movements in Western Europe: a comparative analysis" een typologie van verschillende bewegingen opstellen⁷⁶. Zij horen tot de "political opportunity structure"-school, en erkennen naast identitair gerichte (m.i. terecht) ook instrumentele bewegingen, die meer op directe politieke veranderingen zijn gericht (bijvoorbeeld de anti-kernwapen-beweging). Zij onderscheiden subculturele identitaire bewegingen (waartoe zij ook de vrouwenbeweging rekenen!), die "*predominantly internally oriented and identity-based*" zijn, en tegenculturele bewegingen (de "autonomen") "*[who] combine their identity basis with a strong external orientation.*"⁷⁷

Cruciaal voor deze interne gerichtheid van nieuwe sociale bewegingen is de organisatorische vorm waarin zij plaatsgrijpt. Door de netwerkstructuur verschillen nieuwe sociale bewegingen van klassieke culturele zuilorganisaties, waar "volksopvoeding" als "top-down"-proces geoperationaliseerd werd (en wordt). In deze netwerken wordt een collectieve identiteit geconstrueerd via onderhandelingen. "*[It] is a system of small, separate groups engaging in cultural experimentation, and it is also a system of exchange in which persons and information circulate freely [...].*"⁷⁸

De theorieën van Touraine, Habermas en Melucci doorbreken met hun eerder culturalistische visie het essentialisme van het traditionele marxistische paradigma. De herdefiniëring van conflictvelden als cultureel doorbreekt "*Marxism's class reductionism*"⁷⁹. Zowel het economische en het klasse-reductionisme gaan voorbij aan de pluriformiteit van de menselijke identiteit en bijgevolg aan het geconstrueerde aspect van ideologie, "*grievances*" en conflictgroepen⁸⁰. Dit laat inderdaad toe het ontstaan van nieuwe sociale bewegingen rond diversere dan louter "klasse"-thema's te verklaren.

---

⁷⁵ H. Johnston, E. Laraña & J.R. Gusfield, "Identities, grievances and new social movements", (1995), in: Buechler & Cylke (Red.), op. cit., p 278.

⁷⁶ Kriesi, Koopmans, Duyvendak, e.a., op. cit., 315 p.

⁷⁷ Ibid, p 84.

⁷⁸ Mueller, art. cit., p 159.

⁷⁹ Buechler, art. cit., p 296.

⁸⁰ "[P]ersonal identity emerges through the mirror of social interaction, that is, by playing different roles and by interpreting how others see us" Gamson, art. cit., p 281.

Besluit

Onder diegenen die erkennen dat nieuwe sociale bewegingen daadwerkelijk nieuw zijn heerst de wijdverspreide consensus dat hun ontstaan in de woelige jaren zestig te situeren valt. De verklaringen voor hun ontstaan en de bepalingen van hun maatschappelijk belang lopen dan weer enorm uiteen. Hierboven is betoogd dat zij voortvloeien uit maatschappelijke, zelfs systemische veranderingen. Niet de toegenomen mate van reflexiviteit op zich wordt als de voornaamste systemische verandering beschouwd, maar wel het afnemen van het belang van de staat als centrale schaal in machtsconflicten. In het vorige hoofdstuk hebben we immers gezien dat de omslag in de trend naar steeds grotere macht van de staat in de jaren zestig te situeren valt.

Vanuit wereld-systeem-analyse wordt deze verklaring aangevuld met het bereiken van de macht door de “oude” sociale bewegingen. Net omdat zij zich op een “foute” schaal oriënteerden, was hun succes teleurstellend. Zij konden niet tegemoetkomen aan de diverse eisen die mensen formuleren, waren te zeer gericht op economische en/of nationale conflicten.

De verklaring voor het ontstaan van specifieke meer identiteits-georiënteerde bewegingen vinden we dan ook in de teleurstelling in de oude bewegingen, en niet in Ingleharts interpretatie van “*Erst kommt das Fressen, dann kommt die Moral*”, een idee die op verschillende terreinen weerlegd is.

Behalve deze periodisering kunnen we uit de verschillende benaderingen nog vier andere kenmerken distilleren. Samengevoegd vormen zij de definitie van nieuwe sociale bewegingen die verder in deze verhandeling zal worden gehanteerd. Door de eerder geschetste ruimtelijke benadering van macht toe te voegen aan de bestaande literatuur, ben ik tot deze nieuwe afbakening gekomen. In het tweede, empirisch gedeelte van deze thesis zal deze definitie dan ook als onderzoeksvraag geoperationaliseerd worden om tot een toetsing te komen.

Het tweede definiërend kenmerk van nieuwe sociale bewegingen is hun achterban. Het is duidelijk geworden dat zij vooral in de middenklasse steun verwerven. Dit mag ons er niet toe verleiden hen op een geheel nieuwe breuklijn te plaatsen, en klassenstrijd als maatschappelijk achterhaald fenomeen voor te stellen. Integendeel, ook nieuwe sociale bewegingen passen in het conflict tussen machten en onderdrukten, in de strijd tussen haves en have-nots.

De gewijzigde klassebasis moet worden begrepen vanuit de gewijzigde sociale samenstelling van de maatschappijen in de kern, waar in de twintigste eeuw de welvaartsstaat zorgde voor een vervaging van de tegenstelling tussen arbeid en kapitaal. De arbeiders hebben inmiddels inderdaad meer te verliezen “*als ihre Ketten*”, maar deze evolutie heeft zich slechts voorgedaan in het centrum van het wereld-systeem (en kon zich slechts hier voordoen).

Het bestaan van gelijkaardige bewegingen in perifere zones geeft aan dat nieuwe sociale bewegingen niet louter af te doen zijn als middle-class radicalism en dat dit kenmerk enkel van toepassing is op de bewegingen in het centrum van het wereld-systeem.

Een noodzakelijke aanvulling op deze klasse-benadering van nieuwe sociale bewegingen is dan ook het afbakenen van hun ideologie – in het volgende

hoofdstuk zullen we trouwens zien dat het fetisjeren van de klassebasis van een beweging berust op een naïeve voorstelling van het ontstaan van sociaal protest.

De links-libertaire ideologie is meteen het derde kenmerk van nieuwe sociale bewegingen. Voortbouwend op klassieke marxistische (en anarchistische) concepten, ontwikkelen nieuwe sociale bewegingen een ideologie die georganiseerd is rond sociale rechtvaardigheid en persoonlijke vrijheid. Hun afkeer van hiërarchische en op dwang gebaseerde verbanden is hier niet vreemd aan.

Bij Frank en Fuentes, en bij nieuwe sociale bewegingstheoretici vinden we de idee dat nieuwe sociale bewegingen zich verzetten tegen “*marxist class reductionism*”, en persoonlijke ontplooiing op andere identitaire gebieden nastreven. Deze oriëntatie is ongetwijfeld niet toevallig in een periode waarin de idee dat men de eigen identiteit en het collectieve denken zelf kon bepalen en dat de individuele vrijheid om de identiteit aan te kleden met allerlei consumptiegoederen de drijvende ideologie van het wereld-systeem werd⁸¹.

De nadruk op identiteitsbeleving doet in bepaalde bewegingen de aandacht voor economische aspecten van onderdrukking afnemen. Het lijkt zinvoller te stellen dat nieuwe sociale bewegingen afstappen van een eng links denken dat individuen voornamelijk op basis van hun economische positie identificeerde. We mogen niet de fout maken marxisme als theorie en maatschappelijke ideologie (in Gramsciaanse zin) te verwijten volledig blind te zijn geweest voor de bovenbouw en zich louter over redistributieconflicten te hebben gebogen⁸².

Als vierde kenmerk wil ik de netwerkstructuur van nieuwe sociale bewegingen naar voren schuiven. Deze vernieuwing in bewegingsopbouw vloeit voort uit de libertaire kant van hun ideologie, en past in het verzet tegen klassieke anti-systeembewegingen met hiërarchische structuren. Aan de lossere netwerkopbouw wordt vaak een basisdemocratische ingesteldheid gekoppeld. Dit heeft tot gevolg dat overkoepelende organisatievormen slechts beperkte invloed kunnen uitoefenen op de leden, om niet te zeggen geen. Deze moeten dan ook worden beschouwd als coördinerende instrumenten die vanuit de bewegingen worden opgezet en niet als organisatievorm *per se*.

De basis waarop bewegingen hun leden verenigen (identitaire noden, niet-economische grieven of consument-zijn) is eveneens nieuw, en geeft aanleiding tot een actierepertoire waarin nieuwe of her-nieuwde elementen vervat zijn.

Dit aspect van nieuwe sociale bewegingen komt totaal niet aan bod in wereld-systeem-analyse, maar des te meer in new social movements theory. Verdere effecten van deze netwerkstructuur zullen in het volgende hoofdstuk worden nagegaan.

Aan new social movements theory komt bovendien de eer toe gewezen te hebben op het verband tussen netwerkopbouw en de aard van nieuwe sociale

---

⁸¹ De grote populariteit van onder andere Herman Hesses “Steppenwolf” is hier niet vreemd aan.

Zie ook: M.J. Estren, *A history of underground comics*, San Francisco, Straight Arrow Books, 1974, p 289.

⁸² Zie ook: Dumolyn, “Het kind en het badwater?”

bewegingen op zich. Het vijfde kenmerk van nieuwe sociale bewegingen is dan ook hun strategie.

Nieuwe sociale bewegingen verschillen van traditionele anti-systeembewegingen door het feit dat zij niet de staatsmacht nastreven. Eventueel richten zij zich op de staat als mogelijke realisator van hun doelen, zoals Hellemans en Hooghe aangeven, maar de staat is lang niet hun enige opponent. Zij richten zich evenzeer op economische actoren, en zijn ten derde actief in het creëren van ruimtes voor zelfbeleving en machtsverwerving.

De netwerkopbouw van de beweging moet als een doel op zich worden beschouwd. Het organiseren zelf opent een ruimte. Nieuwe sociale bewegingen doen meer dan de publieke sfeer of de leefwereld beschermen: de opbouw van een dergelijke beweging houdt mogelijks het uitbreiden van deze sferen in. De netwerken laten het individu immers toe zich ten dele te onttrekken aan de winstmaximaliserende logica van het systeem of aan andere belemmerende mechanismen.

Naast deze creatie van ruimtes waarin het individu zich kan ontplooiën, moeten nieuwe sociale bewegingen ook begrepen worden als de organisatie van machtsnetwerken op een niet-statelijke schaal, eventueel als de creatie van een nieuwe schaal, van waaruit men kan handelen met de bedoeling structuren in het wereld-systeem te beïnvloeden. Nieuwe sociale bewegingen verleggen aldus de institutionele grenzen van traditionele politiek. Zij scheppen ruimtes waarin op een andere manier aan politiek kan worden gedaan doorheen het verenigen van relatief machtelozen in machtiger netwerken.

Kortom, nieuwe sociale bewegingen in het westen zijn ontstaan in de jaren zestig als reactie op systemische veranderingen. In de netwerken die zij uitbouwen verenigen zij vooral middenklassers. Zij vertrekken van een links-libertaire ideologie waarin hiërarchische organisaties worden gewantwoord. Zowel "oude" sociale bewegingen als de staat worden hierom en omdat zij te weinig ruimte hebben geboden voor zelfontplooiing afgewezen als plaatsen van waaruit macht kan worden uitgeoefend. Nieuwe sociale bewegingen creëren dan ook zelf ruimtes voor zelfontplooiing, machtsverwerving en machtsuitoefening. Het opbouwen van netwerken schept eventueel nieuwe schalen en dus nieuwe mogelijkheden tot structuren beïnvloedend handelen. Het succes van nieuwe sociale bewegingen moet daarom ook afgemeten worden aan de mate waarin zij de publieke ruimte hebben kunnen uitbreiden, en niet alleen aan hun directe invloed op machtscentra zoals de overheid of bedrijven. De netwerkbenadering die in het volgende hoofdstuk wordt voorgesteld, zal toelaten deze ruimtes materieel (als verzameling personen) en virtueel (als *Öffentlichkeit*) te bestuderen.

Reprise

Inleiding

Dit korte hoofdstuk is opgevat als bindteken tussen het eerste, theoretische gedeelte van deze thesis dat u nu achter de rug hebt, en het tweede, empirische gedeelte, dat u nog te wachten staat (indien u vanuit provotaris ch perspectief een *zebrapad loper* bent en de regels van de tekst volgt). De bedoeling is eerst een round-up van de voorbij hoofdstukken te geven. Daarna wordt het geschetste raamwerk aan de hand van enkele concepten uit mobiliseringstheorieën en micro-benaderingen van identiteit en netwerken in nieuwe sociale bewegingen verfijnd. In het voorgaande is immers met termen als ruimtelijkheid en identiteit gegoocheld, zonder echt na te gaan welke rol deze in praktijk spelen voor nieuwe sociale bewegingen. In het besluit kom ik tot een herformulering van de hypothese in concrete onderzoeksvragen.

Terugblik

Door de radicalisering van de concepten periferie en kern zijn we in het derde hoofdstuk gekomen tot een ruimtelijke benadering van handelen, structuur en macht, waarin schalen centraal staan. Deze ruimtelijke benadering kan als overkoepelend paradigma voor deze thesis gelden, omdat ze toelaat verschillende theorieën te combineren.

Het initiële “agency-structure”-probleem dat de combinatie van verschillende benaderingen van nieuwe sociale bewegingen (en zelfs van de werkelijkheid) belette, kon uit de weg geruimd worden door middel van recente sociale theorieën waarin de twee als interdependent worden voorgesteld. Deze interdependentie geeft aanleiding tot het streven naar de verbinding van deelnemers- en systeemperspectief. Door handelen en structuren als geschaalde “dingen” te beschouwen, wordt het mogelijk de wisselwerking tussen bepaalde structuren en bepaalde actoren specifiek er te benaderen. Structuren dringen niet door tot alle schalen, actoren beïnvloeden slechts bepaalde structuren. Sociale bewegingen trachten ruimtes in te nemen of te creëren van waaruit zij op voorheen onbereikbare, machtiger schalen structuren kunnen beïnvloeden. Het verbinden van virtuele (analytische) en lokaliseerbare (territoriale) ruimtes biedt de mogelijkheid loci van macht en het spel van handelen en structuur te onderzoeken. Tot in welke plaatsen kunnen agenten doordringen, tot in welke plaatsen zijn de effecten van structurele gegevens merkbaar, vanuit welke plaatsen wordt macht met structurele effecten uitgeoefend?

De individuele actor kan als zo’n ruimte worden beschouwd die al dan niet zal ageren op een bepaalde schaal. Dit laat toe ideologie en wereldbeeld in te brengen in ons onderzoek, en sociaal constructivistische benaderingen van sociale bewegingen met structurele benaderingen te verbinden. Vraag wordt dus in hoeveel plaatsen een sociale beweging kan doordringen en de tegenstand aan de kant schuiven, zowel op ideologisch als materieel vlak.

De verschillende analyses kunnen worden toegewezen aan verschillende “schalen bij uitstek”, maar blijven niettemin te verbinden. De structuren in het wereld-systeem, de fundamentele tendensen, spelen zich af op “wereld”-schaal – een schaal die pas aan het einde van de 19^e eeuw globaal was. Wereld-systeem-analyse en new social movements theory hebben rond deze schaal getheoriseerd, met relatief succes. De structurele omslag die door nieuwe sociale bewegingstheoretici wordt gezien wordt niet bevestigd door wereld-systeem-analyse, die als analytisch kader overeind blijft en een aantal situaties in het 20^e-eeuwse België wist te duiden. Om wereld-systeem-analyse in het algemene raamwerk te passen, moesten de ontologische grondslagen in overeenstemming worden gebracht met mijn visie op structuur, hetgeen mogelijk bleek omdat in Wallersteins denken dubbelzinnigheden omtrent het belang van handelen schuilen.

De definitie die door wereld-systeem-analyse van nieuwe sociale bewegingen werd geboden schoot echter tekort in vergelijking met de omschrijving die nieuwe sociale bewegings-theoretici boden. Slechts het ontstaansmoment en de strategie komen bij Immanuel Wallerstein aan bod als distinctieve aspecten. Een betere definitie moet evenzeer berusten op een studie van de ideologie en de structuren van nieuwe sociale bewegingen, wat onmiddellijk een betere studie van de positie en de strategie van de beweging mogelijk maakt. Aan de hand van new social movements theory konden we nieuwe sociale bewegingen in de publieke ruimte positioneren en de strategie en opbouw van de bewegingen als het construeren van netwerken beschouwen – binnen de door wereld-systeem-analyse aangereikte definitie was deze ruimtelijke benadering onmogelijk geweest.

De systemische verklaring die door wereld-systeem-analyse geboden wordt daarentegen is veel relevanter dan de visies van o.a. Touraine, net omdat zij vertrekt van het wegdeemsteren van de staat als centrale machtsschaal. Hoe deze systemische wijziging de bewegingen beïnvloedde, kan echter slechts aan bod komen als we de identitaire benadering van new social movements theory overnemen. Slechts door de nadruk op identiteit te leggen wordt het doordringen van systemische veranderingen in “inner spaces” blootgelegd. Door de koppeling aan de netwerkstructuur van nieuwe sociale bewegingen zijn we met Melucci kunnen komen tot een definitie van nieuwe sociale bewegingen als ruimtes waarin identiteiten geconstrueerd worden (latency) en als collectieve sociale actoren die de publieke ruimte uitbreiden met hun betrachtting het persoonlijke van de verbaasde toeschouwers te koppelen aan het systemische.

De praktijk

In deze alinea zal ik kort de inzichten van resource mobilization theory en het political opportunity structure-model voorstellen. Kort en daardoor jammer genoeg onvolkomen en misschien wat al te ongenueanceerd, vermits allebei deze theorieën niet zeer bruikbaar zijn voor het onderzoek dat ik wil voeren. Wanneer ik ze toch voorstel, is het vooral om enkele relevante onderzoekspunten die in andere benaderingen van nieuwe sociale bewegingen op micro- en meso-niveau uit de boot vallen naar de voorgrond te halen, teneinde ze daarna te integreren in mijn onderzoek.

Daarna problematiseer ik het concept identiteit en de manier waarop collectieve identiteiten in netwerken worden geconstrueerd. Hoe wordt de link tussen globale en individuele door de contestant gelegd? Ook bij de effecten van een netwerkstructuur op de participatie in een beweging wordt stilgestaan.

Mobiliseringstheorieën

Resource mobilization theory

Als reactie op de stigmatiserende benaderingen van sociaal protest die in de jaren zestig gangbaar waren werd in de jaren zeventig dit model naar voor geschoven¹. Waar in de Parsoniaanse sociologie protest als deviant gedrag van gemarginaliseerde figuren werd beschouwd, re-introduceerde dit model de centraliteit van conflict in een maatschappij, en werd protest als rationeel gedrag van bepaalde conflictgroepen voorgesteld². Gezien de eigentijdse studentenprotesten werd het immers meer en meer onhoudbaar maatschappelijk conflict als een woedeuitbarsting van de onderontwikkelde "*classes dangereuses*" af te doen³.

Het benadrukken van de rationaliteit van protest stelde resource mobilization theoretici onmiddellijk voor een probleem van formaat: dat van de *free riders*. Dit door M. Olson naar voor geschoven concept betoogt dat een rationeel handelend individu ernaar streeft met een minimum aan moeite zijn doelen te realiseren en dus bij voorkeur zal vertrouwen op het succes van een sociale beweging *ondanks* zijn persoonlijke niet-participeren. Hoewel deze stelling in oorsprong was ontwikkeld voor lobby's en georganiseerde belangengroepen, kreeg ze een centrale plaats in resource mobilization theory. De vraag luidde: hoe slagen bewegingen erin mensen *toch* te laten deelnemen aan protest? Als variabelen worden geld, potentiële deelnemers (totale bevolking, mobilisatiepotentiëel, leden), netwerken, belangen en dergelijke beschouwd. Op welke wijze zetten bewegingen hun "resources" in? Welke "incentives" worden aan deelnemers aangereikt⁴?

De beschikbaarheid van hulpbronnen wordt als cruciaal verklarend element voor het bestaan van nieuwe sociale bewegingen in een permanent conflictueuze maatschappij naar voor geschoven. De persoonlijke motivaties van *social movement organizers* worden niet geproblematiseerd, ideologie en de perceptie van onrecht verdwijnen geheel uit de verklaring⁵. Steeds gaat deze

---

¹ J.D. McCarthy & M.N. Zald, "Resource mobilization and social movements: a partial theory", (1977), in: Buechler & Cylke (Red.), op. cit., pp 149-171.

² R. Collins, "Conflict and social change", in: Ibid, pp 6-35.

³ Hooghe, "And Never the Twain Shall Meet?", s.p.

⁴ Omwille van deze rationalistisch-economistische benadering wordt resource mobilization theory wel eens voorgesteld als "handleiding voor *social movement entrepreneurs*", o.a. door Hooghe, "Oud en nieuw op het middenveld."

"The standpoint of analysis approximates that of the movement organizer concerned with the imperatives of mobilization [...]."

Cohen, art. cit., p 676.

⁵ "The most striking shortcoming is the tendency to gloss questions concerning the interpretation of events and experiences relevant to participation in social movement activities and campaigns. This tendency is particularly

benadering uit van bestaande bewegingen, die pogen te mobiliseren. Het ontstaan van conflictgroepen wordt niet geproblematiseerd. Evenmin is solidariteit verklaarbaar wanneer het wereldbeeld van het individu niet in rekening wordt gebracht en men berust op een rational-actor model⁶.

Een tweede probleem is dat deze benadering conflict verklaart in functie van machtsrelaties binnen een bepaalde constellatie, en protest voorstelt als een poging van bepaalde groepen om opgenomen te worden in een bestaand bestel. Zoals we in het vorige hoofdstuk hebben gezien, kunnen nieuwe sociale bewegingen ten hoogste gedeeltelijk op deze manier worden getypeerd.

Dit model biedt door de materialistische aanpak echter het enorme voordeel dat ruimtes (materiële maar ook ideologische) als hulpbron voor bewegingen kunnen worden beschouwd. Het hierboven geschetste idee dat bewegingen vertrekkend vanuit bestaande ruimtes nieuwe ruimtes creëren, kan begrepen worden als het inschatten van bepaalde hulpbronnen, die gemobiliseerd worden teneinde de eigen hulpbronnen uit te breiden. Het subverteren van bepaalde ruimtes, het toekennen van een nieuwe betekenis aan een ruimte die aldus tot "resource" wordt, kan echter pas worden gezien vanuit een meer constructivistisch standpunt. Men zou deze tekortkoming kunnen samenvatten als de onmogelijkheid te zien dat nieuwe sociale bewegingen hun eigen hulpbronnen ook creëren.

Ook voor het onderzoek naar netwerken heeft deze beweging een belangrijke rol gespeeld, vermits netwerken als mobiliseringsmiddelen worden benaderd⁷. Dit heeft aanleiding gegeven tot verschillende onderzoeken naar vooraf bestaande netwerken en organisaties, waaruit bewegingen kunnen putten⁸. Opnieuw duikt echter hetzelfde probleem op: vermits resource mobilization theory niet erkent dat aan bewegingsopbouw doen een doel op zich is, kan zij de constructie van netwerken slechts interpreteren als het uitbreiden van de middelen⁹.

Ondanks deze kritieken zal blijken dat de aandacht voor materiële hulpbronnen in netwerken toelaat een belangrijke aanvulling op het identiteitsgeoriënteerde paradigma van new social movements theory te maken. Hier is immers veel minder aandacht voor de materiële basis van een netwerk, voor de barrières die moeten worden overwonnen bij het opbouwen van een netwerk.

---

evident in the treatment of grievances. [...] resource mobilization perspectives also skirt this interpretative issue by assuming the ubiquity and constancy of mobilizing grievances."

D.A. Snow, E.B. Rochford, S.K. Worden, e.a., "Frame alignment processes, micromobilization, and movement participation", (1986), in: Buechler & Cylke (Red.), op. cit., p 212.

⁶ "The actor in movements and in protest actions was not under the sway of sentiments, emotions and ideologies that guided his or her action, but rather should be understood in terms of the logic of costs and benefits as well as the opportunities for action."

H. Johnston, E. Laraña & J.R. Gusfield, art. cit., p 276.

⁷ "The introduction of network analysis in this field made more systematic analyses possible." B.

Klandermans & D. Oegema, "Potentials, networks, motivations, and barriers: steps towards participation in social movements", in: Buechler & Cylke (Red.), op. cit., p 343.

⁸ Bvb. D. McAdam, "Institution building in the African-American Community, 1931-1954", (1982), in: McAdam & Snow (Red.), op. cit., pp 110-118.

⁹ Bvb. "During a mobilization campaign a movement organization has to mobilize and activate its recruitment networks [...]"

Klandermans & Oegema, art. cit., p 344.

De combinatie van beide zal ook toelaten meer aandacht te hebben voor de fysieke identiteitsgrondstoffen die door provo's worden geconsumeerd.

Political opportunity structure

Voortbouwend op resource mobilization theory is door Sidney Tarrow, Dieter Rucht, Charles Tilly en verschillende anderen een model ontwikkeld dat het politiek klimaat binnen de staat waarin sociale bewegingen opereren centraal stelt¹⁰. Zeer ruim gedefinieerd heeft de political opportunity structure-benadering oog voor alle “signals to social and political actors which either encourage or discourage them to use their internal resources to form social movements.”¹¹

Specifiek voor nieuwe sociale bewegingen hebben Hanspeter Kriesi, Ruud Koopmans, Jan Willem Duyvendak en Marco Giugni een model ontwikkeld waarin de verschillende politieke opportuniteiten in Nederland, Frankrijk, Zwitserland en Duitsland vergeleken worden. De bedoeling is echter niet het ontstaan van sociale bewegingen te verklaren, maar wel de specificiteit van bewegingen binnen die verschillende nationale contexten. Nieuwe sociale bewegingen zijn een reactie op systemische veranderingen, maar worden grotendeels bepaald door de breuklijnen, de mate van centralisering (structuur van de politieke instellingen) en van repressiviteit of facilitering binnen een bepaalde staat, en door hun eigen strategieën. Dit vasthouden aan de nationale context is bijzonder problematisch. “[I]f, in an age of globalization, national contexts are bound to become less and less important for the interpretation and explanation of social movements, we maintain that the national contexts were still decisive for the understanding of the mobilization of social movements during the period under consideration [1975-1989].”¹²

Vanuit wereld-systeem-analytisch perspectief is globalisering in geen geval een fenomeen dat in het voorbije decennium furore maakte, maar een 500 jaar oud proces. Daarenboven is aangetoond dat de nationale context onmogelijk als een autonome schaal kan worden benaderd. De globale arbeidsverdeling is bepalend voor de politieke situatie in verschillende staten. Het heeft dus geen zin de keten van waarom-vragen af te blokken op het niveau van de nationale staat.

Hun model is bovendien vooral van toepassing op instrumentele, en niet op identitaire bewegingen, waardoor het volstrekt incompatibel wordt met de hier aangenomen definitie van nieuwe sociale bewegingen als ruimte-creërende, niet-nationale netwerken. De keuze voor politieke omstandigheden als verklarende factoren, laat al evenmin toe de culturele of identitaire aspecten van nieuwe sociale bewegingen te verklaren.

Ik wil er dan ook voor pleiten – en deze mogelijkheid is meteen de reden waarom ik dit model heb aangebracht – het concept van de “opportuniteiten” te behouden, maar uit te breiden naar andere velden dan het politieke, en op verschillende schalen te lokaliseren. Zo kan bijvoorbeeld de beschikbaarheid van ruimtes niet alleen als een *resource*, maar als een opportuniteit benaderd

---

¹⁰ Cohen, “art. cit.”, pp 677-690.

S. Tarrow, Power in Movement. Social Movements, Collective Action and Politics, Cambridge, New York, Melbourne, Cambridge University Press, 1995, (Cambridge studies in comparative politics), 253 p.

Kriesi, Koopmans, Duyvendak, e.a., art. cit., pp 52-65.

¹¹ Id., New Social Movements in Western Europe: a comparative analysis, p xiii.

¹² Ibid, p xvii.

worden, hetgeen de lokalisering van sociale bewegingen kan verklaren. Systemische veranderingen kunne evenzeer als opportuniteitscreërende fenomenen voorgesteld worden: de veranderende arbeidsorganisatie in de kern, de groei van de welvaart in de kern, kunnen op die manier in de verklaring van nieuw geopende opportuniteiten en dus van het ontstaan van nieuwe sociale bewegingen ingebracht worden. Het model laat toe systemische veranderingen vanuit een deelnemersperspectief te benaderen: welke mogelijkheden stonden open voor de contestantanten die in dit onderzoek aan bod kwamen, en hoe werden die gepercipieerd.

Bij Bart Coenen, één van de twee andere onderzoekers die zich over Provo in Vlaanderen hebben gebogen, wordt de ontstane jeugdcultuur (die niet als een typisch fenomeen van de twintigste-eeuwse, consument-gerichte en verdiepende accumulatiecyclus in het wereld-systeem wordt begrepen) zeer duidelijk als een dergelijke opportuniteit naar voren geschoven¹³.

Bij Bart Coenen wordt echter geheel niet duidelijk hoe deze nieuwigheid in Provo verwerkt werd. Provo wordt in deze stroming geplaatst, de invloed die van dit fenomeen uitging wordt echter als vanzelfsprekend verondersteld.

Niek Pas, de Nederlandse onderzoeker die ook Provo in België (in praktijk dus Vlaanderen) in zijn onderzoek betreft, plaatst door zijn onderzoek naar actierepertoires soms duidelijker in bredere culturele tendensen. Verwijzingen naar pop-art komen voor, maar cultuurconsumptie noch de verwerking van deze cultuur in provo staan centraal in zijn onderzoek¹⁴. Waar ze wel deze plaats krijgen, is bij Hans Righart (aan wie Niek Pas zijn doctoraatsverhandeling opdraagt¹⁵), die zijn "Eindeloze jaren zestig" organiseert rond het "generatieconflict". De Amsterdamse provo-groep wordt duidelijk als onderdeel, consument en producent van deze jeugdcultuur beschouwd¹⁶.

De vraag hoe Provo in Vlaanderen putte uit bredere culturele tendensen, onder andere de vernieuwende jongerencultuur, blijft voorlopig dus onbeantwoord. Om deze opportuniteit verder te begrijpen, hoe deze in identiteit en ideologie wordt omgezet, zal ik in het volgende aandacht besteden aan theorieën rond identiteit en netwerken.

---

¹³ Coenen, op. cit., pp 16-20.

¹⁴ Pas, op. cit., passim.

¹⁵ Ibid, p 13.

¹⁶ H. Righart, De eindeloze jaren zestig. Geschiedenis van een generatieconflict, Amsterdam, De arbeiderspers, 1995, pp 189-239.

Identiteitsconstructie

Inleiding

De aandacht voor identiteiten in verband met nieuwe sociale bewegingen is vrij recent, en hangt samen met het ontstaan van nieuwe sociale bewegingen zelf. Door de minder scherpe formulering van een klasse-ideologie door deze bewegingen, kon men niet meer vasthouden aan de naïeve voorstelling als zou er een lineair verband bestaan tussen structurele positie, grieven en via een ideologie georganiseerd protest. Vooral de overgang van collectief ervaren onrecht naar collectief verzet was ondergeproblematiseerd¹⁷. De idee dat ongenoegen voortspuit uit de zelfperceptie van de actor, een via ideologie gemedieerde zelfperceptie welteverstaan, won veld. Het zien van onrecht en de mogelijkheid tot collectief protest, voorwaarden voor participatie aan protest, werd in verband gebracht met de geconstrueerde identiteit van de actor. Vandaar de herformulering van de vraag hoe het individu ertoe komt deel te nemen aan protest als: hoe komt de identiteit van de actor tot stand?

Individuele en collectieve identiteiten

Van bij het begin moet duidelijk zijn dat individuele identiteiten als dusdanig niet bestaan. Een identiteit wordt steeds in relatie met de buitenwereld gevormd – wat niet betekent dat een individu geen eigenheid zou hebben. *“Individual identity is quintessentially social and its core – if it can be apprehended at all by a reflexive self – is relativized according to interactive situations.”*¹⁸ Tussen individu en de buitenwereld bestaat een soort “identitair tweerichtingsverkeer”: aan het individu wordt steeds een bepaalde identiteit opgekleefd waarbinnen het zich beweegt via accommodatie en verzet – voor zover het ernaar streeft de perceptie door de buitenwereld in overeenstemming te brengen met de zelfperceptie. Anderzijds zal het individu met grondstoffen uit de buitenwereld de eigen identiteit vorm geven. Hierin speelt de perceptie van het andere een cruciale rol.

Deze perceptie wordt gemedieerd door het wereldbeeld van het individu. Hier duikt opnieuw het sociale aspect van de individuele identiteit op. Het wereldbeeld is immers evenzeer geconstrueerd, normen worden opgelegd/overgenomen vanuit de buitenwereld. Deze buitenwereld is op zich een gediversifieerde omgeving, met meer of minder nabije groepen en identitaire grondstoffen, bronnen voor zelfreflectie (een boekenwinkeltje, bijvoorbeeld).

De normen die een individu hanteert, zijn bij uitstek collectief genegocieerde waardepatronen. Hoe sterker men zich met een groep identificeert, hoe meer belang men aan de normen van die groep zal hechten¹⁹. De diversiteit van een persoonlijke identiteit vloeit dan ook grotendeels voort uit de verschillende groepen waaraan een individu deelheeft.

---

¹⁷ Johnston, Laraña & Gusfield, art. cit., p 286.

¹⁸ Ibid, p 281.

¹⁹ “[T]he more the individual identifies with the group, the more likely [...] group norms will constrain and shape behavior.”

Ibid, p 283.

Deze normen kunnen dus ook wijzigen doorheen de definitie van de collectieve identiteit van de groep waarin de individuele actor participeert. Ook hier komt de interactionele aard van identiteiten duidelijk naar voren.

De collectieve identiteit is nog meer dan de individuele identiteit een geconstrueerd gegeven. De collectieve identiteit van een beweging *“is built through shared definitions of a situation by its members, and it is a result of a process of negotiation and ‘laborious adjustment’ of different elements relating to the ends and means of collective action and its relation to the environment.”*²⁰ De definitie van de buitenwereld bepaalt de zelfdefinitie.

Het collectieve aspect van normen impliceert dat bewustwording van een onrecht à la limite een collectief gegeven is. Collectiviteit is vereist wil een sociale beweging kunnen ontstaan. *“A group is needed to provide the context in which intra-group communication can establish the sense that misfortune is shared. [...] The discovery by members of a pre-existing self-conscious group that they share the disadvantage is one of the necessary conditions for defining the situation as unjust.”*²¹ Hoewel deze auteur al te zeer de nadruk legt op het zelf lijden onder onrecht alvorens tot actie wordt overgegaan (solidariteit met de derde wereld blijft dan onverklaarbaar), legt hij terecht de nadruk op de nood aan ingebedheid van een individu in een collectiviteit voor het vormen van zijn denkkaders, zijn *“frames”*. *“By rendering events or occurrences meaningful, frames function to organize experience and guide action [...] it follows that frame alignment is a necessary condition for movement participation.”*²²

Netwerken

Gezien het belang van groepen als plaatsen (social spaces) waar collectieve identiteiten gedefinieerd worden, zal ik in het volgende enkele dynamieken van netwerken voorstellen. Dit is eens zo belangrijk als we weten dat de betrokkenheid bij een netwerk een van de belangrijkste determinanten van participatie in een sociale beweging is.

Belangrijk hierbij is te herhalen dat wanneer een individu in verschillende groepen tegelijk ingebed is, hij of zij verschillende concluderende loyaliteiten heeft. Niet toevallig trachten sectaire bewegingen de identificatie met andere groepen op te heffen om een volledige toewijding van het individu aan de sekte te bekomen. Het belang dat men hecht aan een bepaalde groep, de mate waarin men de collectieve identiteit van een groep in overeenstemming ziet met de individuele identiteit, zal uiteindelijk bepalen in welke mate men deelneemt/wil deelnemen aan activiteiten van die groep²³. Wanneer bewegingen aan ledenwerving doen, kan hun activiteit beschreven worden als het creëren van congruentie tussen de identiteit van de groep en die van de aangesprokene²⁴.

---

²⁰ Ibid, p 282.

²¹ R.H. Turner & L.M. Killian, "Toward a theory of social movements", in: Cylke & Buechler, op. cit., p 126.

²² Snow, Rochford, Worden, e.a., art. cit., p 211.

²³ *“The findings [...] suggest that the reason for participating in movement activities once invited is largely contingent on the extent to which extramovement networks function as countervailing influences.”*

D.A. Snow, L.A. Zurcher & S. Ekland-Olson, "Social networks and social movements: a microstructural approach to differential recruitment", (1980), in: McAdam & Snow (Red.), op. cit., p 126.

²⁴ *“By frame bridging we refer to the linkage of two or more ideologically congruent but structurally unconnected frames regarding a particular issue or problem.”*

Snow, Rochford, Worden, e.a., art. cit., p 213

De vraag waarom men zich meer met de ene of andere groep identificeert, waarom men meer of minder zal investeren in een bepaald netwerk, is echter niet alleen te beantwoorden op basis van “*frame alignment*.” Edward Lawler vertrekt in zijn “choice process theory of affective attachments” van de vaststelling dat rational-choice-theoriën te weinig ingaan op het proces van de keuze zelf²⁵. Hij benadrukt dat het maken van keuzes en het gevoel van controle dat ermee samenhangt positieve gevoelens bij de actor opwekken.

De mate waarin een groep het individu het gevoel geeft mede het groepsproces (activiteiten en collectieve identiteit) te sturen, staat in direct verband met de affectie die het individu voor de groep zal ontwikkelen. Egalitaire groepen laten beduidend meer ruimte voor het gevoel van controle en uitwisseling van ideeën. Netwerken zijn bij uitstek groepen waar de macht gespreid is.

Door regelmatige “exchange” binnen een bepaalde groep ontstaan vriendschappelijke banden hetgeen de groep hechter maakt. De evolutie van instrumentele naar emotionele banden resulteert in het afnemen van de interesse voor andere groepen. Netwerken kunnen dus gereede verondersteld worden hechtere groepen te zijn dan hiërarchische organisaties.

Ook de mate waarin groepen aan het individu het gevoel geven de buitenwereld te kunnen beïnvloeden, moet in rekening worden gebracht. Of binnen een groep deze idee leeft, is afhankelijk van de sociale situatie van die groep, maar ook van de perceptie van de sociale situatie die in die bepaalde groep wordt geconstrueerd. *“To summarize, the link between social structure, the choice process, and affective attachments to groups can be portrayed as follows. Social structures generate a balance of constraints and opportunities for actors engaged in means-ends deliberation; and the choice process fosters emotions that call for a commonsense explanation or understanding by actors. The commonsense understanding is likely to make group memberships more salient and lead actors to attribute to the group some degree of responsibility for the choice opportunity and therefore the generalized control sensed by individuals. The greater the perceived responsibility of the group for choice, the stronger the affective group attachments.”*²⁶

Voor sociale bewegingen, die erop gericht zijn agency te organiseren, is dit inzicht zeer relevant. Koppelen we het aan ons idee van geschaalde macht, levert het mee de verklaring voor de opkomst en bloei van nieuwe sociale bewegingen. Het versterkt onze definitie van nieuwe sociale bewegingen als niet-nationale netwerken die op nieuwe schalen opereren. De loyaliteit ten aanzien van andere maatschappelijke groepen neemt omgekeerd evenredig met de afname in centraliteit en macht van de staatsschaal toe. *“The story of the modern world-system has been not the elimination of Gemeinschaften but their subordination to the primacy of one particular one, that of ‘citizenship’. [...] As [...] the faith of the citizens that the state can and eventually will respond to their demands disappears, it is natural that the claims of other groups, other Gemeinschaften, become more*

---

²⁵ “Given the emphasis on choice and its consequences, sociological rational choice theorists accord somewhat less attention to the process of means-ends deliberation by which choices are made, and virtually no attention to the emotional aspects of this process.”

E. Lawler, “Affective attachments to nested groups: the role of rational choice processes”, in: Jacek Szmataka, John Skvoretz & Joseph Berger (Red.). Status, network and structure. Theory development in group processes, Stanford, Stanford University Press, 1997, p 390.

²⁶ Ibid, p 394.

persuasive.²⁷ Individuen zullen zich op andere schalen organiseren, naarmate zij zich minder betrokken voelen bij de staatschaal. Veelal zal deze schaal een maatschappelijke subgroep omvatten, die niet gedefiniëerd wordt op basis van burgerschap, maar doorheen een geconstrueerde collectieve identiteit²⁸.

De betrokkenheid bij een groep is afhankelijk van de mogelijkheid tot actieve deelname aan groepsprocessen. Omdat niet iedereen in dezelfde mate deel heeft aan het netwerk, is het mogelijk er toch machtsverhoudingen in te erkennen. Deze uit zich in mate van centraliteit, in het aantal banden die iemand binnen het netwerk onderhoudt. Wie tot de kern van het netwerk behoort zal met meer leden van het netwerk in contact staan, en zelf voor meer personen als “doorgeefluik” van informatie fungeren. Het onderzoek naar de hiërarchisering van het netwerk leidt tot een beter inzicht in de toegang tot informatie voor de leden van het netwerk. Van centrale figuren, *gatekeepers to the flow*, kan worden verondersteld edat zij een grotere impact hebben op de definitie van de collectieve identiteit. De openheid van het netwerk is te definiëren als de mate waarin buitenstaanders toegang krijgen tot informatie en de mate waarin zij kunnen deelnemen aan de vorming van de collectieve identiteit van het netwerk.

De vraag naar de rol van een persoon in het netwerk hangt nauw samen met de ruimtelijkheid van het netwerk. “*Because daily human interaction has, until very recently, required people to be in the same place at the same time, there has usually been a strong spatial dimension to the understanding of community.*”²⁹ De actieve deelname aan het netwerk is vanuit het standpunt van de actor aan contingente ruimtelijke belemmeringen onderworpen.

Opnieuw duikt de verbondenheid van gelokaliseerde plaatsen met sociale ruimtes op. De afstand tot de centrale personen in het netwerk is zowel ruimtelijk als sociaal. Vraag is hoe netwerken deze afstanden overbruggen, en in welke mate sociale en territoriale afstanden gelijklopend zijn³⁰. De lokalisering van het netwerk moet het uitgangspunt van dit onderzoek zijn³¹. Daarna kan worden overgegaan tot de vraag welke communicatiemiddelen ter beschikking van de participanten staan.

---

²⁷ I. Wallerstein, "The global possibilities" in: Hopkins & Wallerstein (Red.), op. cit., pp 239-240.

²⁸ “*When people make choices in the context of nested groups, the group welfare can mean the subgroup or the larger group, and clearly this choice – implicitly a choice of metapreference – has a bearing on the locus of social solidarity.*”

Lawler, art. cit., p 389.

²⁹ J.J. Schensul, M.D. LeCompte & R.T. Trotter, Mapping social networks, spatial data and hidden populations, Walnut Creek, AltaMira press, 1999, (Ethnographers toolkit, 4), p 54.

³⁰ Vgl. “*Si bien que dans nos études de géohistoire, le gros problème c’est de prendre avec soin la mesure des moyens des hommes, de fixer une échelle. Sans quoi, allez comprendre l’action de l’homme sur le milieu physique et biologique et même celle de ce milieu sur l’homme, car tout se tient! [...] Voyez tout ce que l’on gagnera [...] à fixer ce que peut être son espace matériel, vu sous l’angle de ses distances. Quel est le temps nécessaire aux voyageurs ou aux lettres pour franchir telle ou telle distance, de Rennes à Rouen ou de Paris à Bordeaux? [...] Cette lutte contre la distance a été un des grands drames du passé des hommes, l’un des plus importants, sinon le plus important. Aujourd’hui, le drame continue.*”

Braudel, "L'histoire, mesure du monde", pp 104-105.

³¹ “*Community space is the territory defined by the set of locations where the interactions of interest take place, including the homes of the participants.*” Schensul, LeCompte & Trotter, op. cit., p 55.

Wanneer fysieke nabijheid een voorwaarde is voor betrokkenheid, wordt de vorming van een netwerk afhankelijk van het vooraf bestaan van een potentieel groepsbesef, van een territoriale concentratie van personen waar dit besef ingang kan vinden. De aanwezigheid van een groep waarin een collectieve identiteit gevormd kan worden, moet dan ook beschouwd worden als één van de lokalisatiefactoren voor netwerken – een beetje zoals de metaalindustrie tot stand kwam en zich inplante in steenkoolbekkens.

Kortom, netwerken kunnen op twee wijzen als resource worden beschouwd: ten eerste als een gegroepeerd mobilisatiepotentieel, zoals resource mobilization theoretici doen, maar ook als plaats waar een voor actie noodzakelijke collectieve identiteit wordt geconstrueerd, waar een groepsbesef aanwezig is.

Het is niet toevallig dat in een periode waarin de idee dat men de eigen identiteit en het collectieve denken zelf kon bepalen, waarin daarenboven de individuele vrijheid om de identiteit samen te stellen uit verschillende bronnen (consumptiegoederen) de drijvende ideologie van het wereld-systeem werd nieuwe sociale bewegingen waarin identiteiten genegocieerd kunnen worden sterk opkomen. Het zich ontrukken aan bestaande georganiseerde groepen zal één van de drijfveren achter provo blijken.

Dit onderzoek

Van bij het begin was het de bedoeling provo als element van systemische verandering te onderzoeken, maar met inachtneming van de persoonlijke motivaties van de actoren. Nu wij een idee hebben welke de relevante systemische veranderingen in de periode van provo waren, hoe structurele veranderingen zich verhouden tot individueel handelen en hoe in nieuwe sociale bewegingen identiteiten tot stand komen, kunnen we overgaan tot een verfijnde formulering van de onderzoeksvragen.

Hypothetisch wordt aangenomen dat provo een nieuwe sociale beweging is die past in mijn definitie. Uit het onderzoek moet dan blijken of de definitie ook werkelijk van toepassing is op provo. Steeds zal nagegaan worden of en in hoeverre systemische veranderingen een impact hebben op de vorm die provo aannam.

De vijf kenmerken van de definitie kunnen gegroepeerd worden rond twee polen teneinde het onderzoek te operationaliseren. Vooreerst is er de netwerkstructuur en de ruimtelijkheid van nieuwe sociale bewegingen. Hoe gecentraliseerd was Provo, in hoeverre waren de Vlaamse provo's gericht op *magies centrum* Amsterdam? Welke ruimtes nam dit netwerk in? Op welke wijze werden deze ruimtes ingenomen? In hoeverre creëerde provo zelf ruimtes? Zien we werkelijk de totstandkoming van een niet-nationaal netwerk van provo's dat een bepaalde ruimte voor sociale actie schept? Hoe autonoom waren de verschillende lokale netwerken en hoe waren deze ingebed in het grotere provo-netwerk? Hoe open of gesloten was dit netwerk? Hoe werd het opgebouwd, op welke materiële grondslagen berustte het? Was provo werkelijk een wegbereider voor nieuwe sociale bewegingen, waren de resten van het provo-netwerk resources voor volgende bewegingen? Deze vragen worden in het eerste en laatste hoofdstuk van het empirisch onderzoek aangekaart. Om

tot een antwoord te komen ga ik na uit welke groepen provo ontstond, met andere woorden, of provo eerdere netwerken als resource kon gebruiken, en hoe het Vlaamse provo-netwerk evolueerde na de plechtige opheffing in het Vondelpark. Aangezien netwerkopbouw nauw samenhangt met mobiliteit, wordt ook nagegaan hoe mobiel provo's waren, en of en hoe zij in contact stonden met andere provo-kernen.

Een tweede deel van het onderzoek spitst zich toe op de ideologie van provo, en op de identiteiten die ontplooid werden in het provo-netwerk. Eerst wordt de ideologie van Provo onder de loep genomen. Welke was de ideologie van de Vlaamse provo-kernen? Was deze ideologie eenduidig? Welke onrechten percipiëerde deze ideologie, en welke vooruitzichten streefde zij na? Hoe actueel was deze ideologie, in hoeverre werden systemische veranderingen in rekening gebracht? Namen de Vlaamse provo's de Nederlandse ideologie over, of smeedden zij eigen witte plannen? Het antwoord op deze laatste vraag moet ons toelaten te besluiten of provo een eengemaakte ideologische ruimte was, of veeleer de nominale verzameling van individuen met enigszins gelijklopende ideeën. De mate waarin de provotarische ideologie links-libertair, en vrij losjes geformuleerd is moet bijdragen tot de positiebepaling van provo tussen oude en nieuwe sociale bewegingen. Door de "actualiteit" van de ideologie na te gaan, wordt afgetast of provo werkelijk voorgesteld kan worden als een ruimte die ontstond/gecreëerd werd in reactie op sociale veranderingen

Nadien verschuift de aandacht van ideologie naar identiteit. Kunnen we inderdaad spreken van provo als een netwerk dat ruimte bood voor zelfontplooiing? Hoe werd deze zelfontplooiing verwezenlijkt? Welke ideologische en identitaire bronnen werden binnen provo verwerkt? Hoe nauw hingen deze identiteitsgrondstoffen, en bijgevolg dus provo, samen met de opkomende jongerencultuur? Vinden we rechtstreekse verwijzingen naar boeken, muziek, ...? Namen provo's de groeiende jeugdcultuur aan als opportuniteit om het eigen leven en de eigen beweging mee aan te kleden? Doorheen deze deelvragen moet een antwoord worden gevonden op de centrale vraag in hoeverre in provo ruimte werd geboden voor creatieve identiteitsconstructie, en in hoeverre provo hiervoor berustte op virtuele ruimtes die niet door haarzelf gecreëerd waren maar ontstonden als gevolg van systemische veranderingen.

Eens deze vragen zijn beantwoord moet een genuanceerd beeld ontstaan van provo als uitkomst van systemische factoren, bewegingseigen factoren, en persoonlijke factoren (overtuigingen, mediërende handelingen). Een gelaagde verklaring voor een gelaagde werkelijkheid.

Netwerken en hun Ruimte

Inleiding

In dit eerste empirische hoofdstuk over de provo-beweging zal ik mij toespitsen op de materiële kant van de beweging, waar in de volgende twee hoofdstukken de ideologie en de identiteit die in de beweging werd geconstrueerd aan bod komt. Vertrekkende van de hypothese over sociale bewegingen als materiële en virtuele ruimtes, zal veel aandacht besteed worden aan de voorafgaandelijk bestaande netwerken maar vooral aan de fysieke ruimtes die door provo werden ingenomen. Het zal al gauw duidelijk worden hoe nauw de twee met elkaar verbonden zijn.

Nergens blijkt dat provo ook maar enige vaste structuur had, hetgeen de verwachtingen bevestigt. De oorzaken voor deze ongestructureerdheid komen verder aan bod, hier volstaat het te stellen dat provo als een netwerk, of beter, als een verzameling lokale sub-netwerken kan worden benaderd. In tegenstelling tot een beweging met strikte lidmaatschappen had provo geen eigen mechanismen om de grens te trekken tussen kernleden, leden en sympathisanten. In het hoofdstuk over ideologie zal blijken dat deze vaagheid bewust in stand werd gehouden.

De provo-netwerken strikt afbakenen is dus onbegonnen werk, alleen al door hun netwerk-zijn. Ook wie zichzelf niet als provo beschouwde kon aan de hand van de ideologie tot provo worden gebombardeerd. Ondanks deze vaagheid zal ik, op basis van het werk van Vassart en Racine, zelfdefiniërende artikels van provo's en de kwalitatieve interviews evenwel trachten een beeld te geven van wie grosso modo tot de provo-netwerken kon worden gerekend.

Zoals gezegd zal ik in dit hoofdstuk ook aandacht besteden aan de ruimte die door deze netwerken werd ingenomen. Dit onderzoek is immers van cruciaal belang voor mijn definitie van nieuwe sociale bewegingen als fenomenen die ruimtes bezetten, omvormen en zelfs creëren. Welke ruimtes konden door provo's naar hun hand worden gezet, gingen zij werkelijk over tot de creatie van eigen ruimtes?

Hiertoe wordt eerst de ruimtelijke spreiding van Provo in Vlaanderen beschouwd, waarna ik overga tot een beschrijving van de lokale netwerken van de drie voornaamste provo-groepen in Antwerpen, Brussel en Gent. Eens de lokale subgroepen zijn getypeerd, wordt het mogelijk over te gaan naar de vraag op welke overkoepelende schaal Provo zich organiseerde. Hoe sterk was het netwerk van de verschillende provo-groepen, en was het inderdaad op een andere dan de nationale schaal georganiseerd? In dit onderzoek komen vooral de materiële wijzen waarop afstanden tussen de verschillende kernen werden overbrugd aan bod, omdat deze de mate van informatiedoorstroming in het gehele supra-lokale netwerk bepalen.

In de volgende hoofdstukken zal het effect van deze informatiedoorstroming op de invulling van de Provo-ruimte worden bestudeerd, waarna ik terugkeer naar het netwerk in het laatste hoofdstuk.

Wie heeft deel aan het netwerk?

De informele structuur van provo, de openbaarheid van haar acties (happenings) en de populariteit van het fenomeen maakten de term provo tot een deel van het “publiek domein”; al wie dit wilde kon zichzelf als provo betitelen, omgekeerd werden velen tegen wil en dank provo genoemd. Zoals we in het volgende hoofdstuk zullen zien, beschouwde Roel van Duijn dit als een eerste stap in de richting van de uitbreiding van provo, als een vorm van bewustwording van het provotariaat. Ook bij Antwerpse provo Koen Calliauw viel dit fenomeen in goede aarde. Bij hen resulteerde dit slechts in het etiket *full-time provo* voor diegenen die werkelijk tot de kern van het netwerk behoorden en de beweging droegen.

Guido van Meir daarentegen ergerde zich aan de inflatie van de term, en pleegde het artikel “Provo, poging tot definitie” om komaf te maken met foute ideeën over wie een provo was¹. Het beeld dat hij schetst is een doel, geen empirische reductie. “*Want provo is een streven, een streven om zich te ontwikkelen naar een mensentype.*”²

Van Meir onderscheidt zes tendenzen. Vooreerst is er de Uilenspiegeltendens, die staat voor de intelligente schelm die zijn tijd doorgrondt en al schertsend tracht te wijzigen. Ten tweede: de Zorbatendens, die “*een soort cultus van het genot*” meebrengt³. De derde, Christus-tendens legt de nadruk op rechtvaardigheid, liefde en pacifisme. Ten vierde is er de Jeroen-Boschtendens, die de voorliefde voor het visionaire, het fantastische uitdrukt. De Vernetendens omschrijft de toekomstgerichtheid van de provo's. Tenslotte schetst van Meir als zesde kenmerk de Don Quichotetendens. Provo's willen tegen windmolens vechten, al was het maar om de eigen gewetenrust. Daarenboven verwoordt deze tendens de afkeer van pragmatisme bij provo's. De beschrijving blijkt bij nadere beschouwing om twee polen te cirkelen: maatschappelijk engagement (Uilenspiegel, Christus, Don Quichote) en creativiteit (Jeroen Bosch, Verne). Zelfverwezenlijking is een constante, maar wordt benadrukt in de Zorbatendens.

De twee polen schetsen de belangrijkste deelnemers aan het provo-netwerk: enerzijds zijn er steeds de meer politiek ge-engageerden, anderzijds de kunstenaars. De permanente vermenging van beiden, die het duidelijkst haar uitdrukking vindt in de actievorm van de happening, maakt provo tot een vrij unieke beweging.

Vassart en Racine stelden voor hun participatieve onderzoek een andere typologie op, waarin vooral de nevenactiviteiten van provo's een rol spelen. Zij verdelen provo's in de categorieën arbeider, student, kunstenaar en vagebond. Deze typologieën vullen elkaar aan. Vassart en Racine wijzen immers op de diverse achtergronden terwijl Van Meir toelaat de interesses van de deelnemers

---

¹ G. Van Meir, “Provo, poging tot definitie”, *Eindelijk*, I, 1966, 4 (november 1966), pp 2-6. Ook in de andere tijdschriften zien we een steevaste bekommernis met de zelfdefinitie van provo maar zoals gezegd waren deze teksten minder uitsluitend wat ze minder geschikt maakt voor ons doel. De moeilijkheid van provo om zichzelf te definiëren viel ook Vassart en Racine op: “[I]ci comme pour les deux premiers périodiques étudiés [Provo et Revo], la rubrique d’“introspection” c’est à dire les articles parlant du provotariat, reste la plus importante.” Vassart & Racine, *op. cit.*, p 57.

² Van Meir, “Provo, poging tot definitie”, p 2.

³ Ibid, p 3.

te typeren. Vassart en Racine hebben immers bitter weinig oog voor de mogelijke complementariteit van arbeider- en kunstenaar-zijn. Hun onderzoek is op verschillende vlakken problematisch. Zij moeten toegeven dat hun staalname onvolledig en dus zeer vatbaar voor onzuiverheden is omwille van de netwerkstructuur van provo en omwille van hun methodologie. Zij baseren zich op honderd eenmalig in drie verschillende “provo-café’s” verdeelde enquêteformulieren. Op basis van deze momentopname trachten zij een robotfoto van “de provo” op te stellen, hetgeen hen blind maakt voor de verschillen tussen de drie grote kernen. Hun onderzoeksresultaten tonen ons vooral de diversiteit aan leden in het provo-netwerk. Het zijn lang niet allemaal middenklassers of intellectuelen, laat staan jongeren, hoewel meer dan 77% van de door hen ondervraagde provo’s tussen 21 en 30 zijn⁴.

Ondanks deze diversiteit is het mogelijk voor elke provo-kern een “preferentiële” type provo’s aan te wijzen, hetgeen nauw samenhangt met de voorafgaande netwerken. Dit zal ook blijken uit de ruimtes die in de verschillende steden worden ingenomen. De hierboven geschetste dubbele interesse van provo zal steeds naar voor komen uit de samenstelling van de netwerken, zij het dat in Gent de artistieke poot minder autonoom was – of net zodanig autonoom dat hij buiten provo viel. In de Antwerpse en Brusselse groepen was de verwevenheid met de kunstenaarswereld wel zeer uitgesproken.

Antwerpen

In Antwerpen heerste in de jaren zestig een bijzonder creatieve sfeer, waarvan de oorsprong reeds terug te vinden is bij G58, een kunstenaarsgroep die de introductie van het modernisme in de Belgische kunst bepleitte, met als uitvalsbasis het Hessenhuis – onder andere Koen Calliauw een van de prominente Antwerpse provo’s stelde tentoon op een van de exposities van G58⁵. Hoewel het epicentrum van deze vernieuwing zich in de eerste helft van de jaren zestig verlegde naar Gent en Brussel, bleef het ook in Antwerpen bruisen.

Deze eerste beweging, die haar voortzetting vond in “Zero”, had zich reeds met happenings onledig gehouden. De grote doorbraak van de happenings kwam er echter met Hugo Heyrmans en Panamarenko’s manifestaties op de Groenplaats. Andere Antwerpse happeners waren Wout Vercammen en Yoshio Nakajima, die al eerder in Amsterdam had opgetreden. Hun happenings verwezen regelmatig naar Van Ostaijens ludiek-anarchistische gedichten, met titels als “Godsdienst Vorst en Staat” of “Bezette stad”⁶. De bedoelingen van deze happeners waren echter veeleer artistiek dan politiek. *“Het lag dan ook voor de hand, dat de activiteiten van de ‘Multimiljonair’ Panamarenko en*

---

⁴ Vassart & Racine, op. cit., pp 96-106, meer in het bijzonder p 96.

⁵ Joris Verschuere, Interview met Koen Calliauw te Antwerpen op 25-02-2003. J. Buyck, “De jaren '60 van Zero tot VAGA”, in: Nauwelaerts, Houbrechts & Weverbergh (Red.), op. cit., pp 181-188.

⁶ s.a., Panamarenko, www.jahsonic.com/Panamarenko.html.

de 'Happy Spacemaker' Heyrman zich, in een volgende fase, konden integreren in het programma van een kunstgalerie."⁷

Desondanks boden zij – net zoals Robert Jasper Grootvelds happenings in Amsterdam – een tijdlang een aangrijpingspunt voor de Antwerpse provo's om zich te manifesteren. De happening "Godsdienst, Vorst en Staat" werd door Koen Calliauw en de voor de gelegenheid uit Amsterdam afgezakte Thom Jaspers aangegrepen om pacifistische leuzen te uiten, hetgeen de happening deed "ontaarden" en een aantal arrestaties tot gevolg had⁸.

Calliauw zelf was zowat de go-between tussen deze happeners, die zich organiseerden rond het blad *Happening News*, en een groep Antwerpse beatniks. Hij kende Panamarenko en de andere happeners via de kunstopleiding die hij had genoten en de daarmee samenhangende culturele manifestaties. Anderzijds was hij, als vrij avontuurlijke jonge knaap, ondergedompeld in het nachtleven rond het Conscienceplein, waar hij figuren uit wat men de onderwereld zou kunnen noemen ontmoette, maar eveneens politiek verlichte geesten⁹. Zoals we verder uitgebreider zullen zien, herbergde deze buurt een groot aantal cafés en clubs, waar onder andere Ferre Grignard, Derroll Adams en Wannes van de Velde in een zeer open sfeer optraden¹⁰. Met alledrie was Calliauw goed bevriend, met Ferre Grignard liep hij zelfs samen school. Deze "underground" vormde de basis voor de Antwerpse provo-groep, die Calliauw dus in contact bracht met de happeners – die met dit contact niet allen even opgezet waren¹¹.

Een derde groep waarmee de Antwerpse provo's in contact stonden, was een netwerk van progressieve schrijvers met onder andere Nic Van Bruggen – wiens echtgenote meezong op platen van Wannes van de Velde¹² – Marcel van Maele, Jan Wolkers en Remco Campert¹³.

*"Het heeft hem ongeveer een half jaar werk gekost om uit het Antwerpens wereldje van beatniks ("ook al zijn er bij ons geen échte beatniks") en andere bizarre nachtlevers een provo-kern te scheppen."*¹⁴ Hierdoor werd de Antwerpse provo-groep een mengeling van bohémiens, straatbendes en kunstenaars.

Brussel

De Brusselse provo-groep ontstond uit een reeds bestaand netwerk van geëngageerde literatoren, dat naast Herman J. Claeys, woordvoerder van Provo-Brussel tegen wil en dank, ook Herwig Leus, Julien Weverbergh en Jan-Emiel Daele omvatte. De twee laatsten publiceerden respectievelijk *Bok* en *Daele*,

---

⁷ Buyck, art. cit., p 190.

⁸ K. Calliauw, "Groet van de Antwerpse provo's", *Provo*, I, 1965, 4, p 23.

⁹ "Wat later, zoals alle jongeren doen, trok ik dan naar de stad, Antwerpen was voor mij de stad, en ontmoette daar dan als zestien-zeventienjarige, in het Pannenhuis muzikanten, jazzmuzikanten, prostituees, ook al wist ik nog niet wat dat betekende, kunstenaars, waarvan belangrijke zoals Panamarenko, die waren ook maar zestien jaar en een hele generatie kunstenaars die een generatie ouder waren. En dus in dat Pannenhuis ontmoette ik hoeren, en daar hingen schilderijen aan de muur van mensen die tentoonestelden."

Joris Verschueren, Interview met Koen Calliauw.

¹⁰ W. Houbrechts, "Muziek met en zonder boodschap", in: Nauwelaerts, Houbrechts & Weverbergh (Red.), op. cit., passim.

¹¹ Calliauw, "Groet van de Antwerpse provo's", p 23.

¹² Houbrechts, "Muziek met en zonder boodschap", p 79.

¹³ Joris Verschueren, Interview met Koen Calliauw.

¹⁴ Knipsel: Interview met K. Calliauw, ZM (voortzetting van: Zondagmorgen), VII, nr 27, 14-21 VII 1966. AMSAB-Gent, Archief Koen Calliauw, doos: 1, 4.

tijdschriften die door Roel van Duijn als provotaris ch werden beschouwd¹⁵. Deze groep had aanwijsbare banden met het Antwerpse schrijversmilieu, onder andere via Marcel van Maele en Jan Wolkers¹⁶.

Dit netwerk was reeds *“sinds het begin der zestiger jaren”* ten dele geformaliseerd in de “Brussels Free Press”-groep, *“die o.m. alternatieve tijdschriften, brosjures en manifesten (‘provokasies’) uit Nederland, Amerika, Engeland, Frankrijk en van eigen bodem in beperkte kring liet circuleren.”*¹⁷

Een andere “pool” voor ledenwerving werd gevormd door het publiek van de Krea-club, die opnieuw duidelijk artistiek geï nspireerd was. De bedoeling van deze club was jonge kunstenaars een ruimte voor expressie te bieden. Daarnaast wilde de club elke vorm van censuur aanklagen.

Via de anarchistische studente Daniële Madrid kreeg Provo toegang tot de ULB, en dus tot netwerken van progressieve studenten. Het lijkt echter dat het voortouw in de tweetalige groep, ondanks de tweetalige pamfletten en provocaties, genomen werd door de oudere, Nederlandstalige provo’s.

De twee eerstgenoemde en grotendeels overlappende netwerken waren dus reeds voor provo plaatsen waar artistiek (hoofdzakelijk literair) en politiek engagement werden gebundeld. Het aannemen van de naam Provo ging niet echt gepaard met de creatie van een nieuwsoortige groep, temeer daar het voor Provo typische actiemiddel, de happening, reeds eerder door deze netwerken in praktijk was gebracht¹⁸. Provo oefende natuurlijk ook aantrekkingskracht uit op studenten. Dit betekende echter veeleer een uitbreiding van de oorspronkelijke groep, dan een samensmelten van verschillende netwerken.

Gent

In Gent, anders dan in Antwerpen, was de vermenging van de artistieke scene met provo quasi onbestaand, hoewel er duidelijk brugpersonen tussen beide bestonden. De provo-groep bestond hoofdzakelijk uit studenten. In de twee andere steden was dit beduidend minder het geval, wellicht door de afwezigheid van een geconcentreerde (Nederlandstalige) studentenbevolking. In de schoot van de studentenvereniging “Taalminnend Studentengenootschap ‘t Zal wel gaan” (“TSG t’ Zal wel gaan” of gewoonweg “t Zal”) werd naast het bestaande ledenblad door onder andere Sieg van de Cruys “Eindelijk” opgericht, een ideeënblad. Na een lezing van Thom Jaspers, de Amsterdamse Veilig-Verkeer-Magiër op 7 december 1966 werd het blad een “ideeënblad van het Gentse provotariaat”¹⁹. *“Eindelijk zelf was in feite begonnen als een ideeënblad en pas na een lezing door een zekere Robert ... Jaspers [sic] – dat was een provo – uit Amsterdam kwam Sieg van de Cruys op het idee om ons blad om te dopen tot provo-blad, en bijgevolg ons tot provo’s.”*²⁰

---

¹⁵ Van Duijn & Jaring, op. cit., p 204.

¹⁶ Brief H.J.Claeys aan K. Calliauw, nazomer 1966. AMSAB-Gent, Archief Koen Calliauw, doos: 1, 1.

J. Wolkers, L. van Gasteren, Frans Pans, e.a. (VU), Pamflet: Provo International, 1966. AMSAB-Gent, Archief Koen Calliauw, doos: 1, 2.

¹⁷ [H.J. Claeys] (VU), Pamflet: Free Press vzw. Even voorstellen ... begin 1975. AMSAB-Gent, Archief H.J. Claeys, doos: 3, 7.

¹⁸ Joris Verschueren, Interview met H. J. Claeys te Gent op 29/3/2003.

¹⁹ Joris Verschueren, Interview met Sieg Van de Cruys te Deurne op 12/03/2003.

²⁰ Joris Verschueren, Interview met Guido Van Meir telefonisch op 18-12-2002.

In dit blad pleegden onder andere Armand Sermon en Guido Van Meir, allebei leden van 't Zal, artikels²¹. Erkki Liukku, een Finse student kunstgeschiedenis, verzorgde de illustraties. In het blad bleek zoals we verder uitgebreider zullen zien de dubbele interesse voor politiek en het artistieke, maar de provo-groep groeide in hoofdzaak uit de studentenbeweging. Er was dus een veel beperktere vermenging van politiek geëngageerden en "professionele" kunstenaars.

Een opvallende uitzondering moet gemaakt worden voor Jan-Emiel Daele die we in eerste plaats bij het Brusselse provo-literatoren-netwerk moeten rekenen. Hij stond echter ook in contact met de Gentse provo's, wellicht mede door het feit dat hij in St-Amandsberg woonde, een Gentse randgemeente²².

In Gent bestond er naast provo een alternatief en artistiek netwerk, dat zich organiseerde rond vzw Trefpunt van Walter de Buck. Rond deze vzw groeide een groep artistieke alternatievelingen met onder andere Marc Gevaert, Luc Daels en Marcel van Maele²³. Deze groep was sterk bezig met ambachtelijke kunstvormen en Indische spiritualiteit, en trachtte alternatieve levensvormen in communes op poten te zetten. Opvallend is dat we Marcel van Maele terugvinden in het Antwerpse literaire wereldje rond de club Vécu en bij de Brusselse groep Bok-nozems²⁴.

Een mogelijke verbinding tussen de Trefpunt-groep en de Gentse provo's was Roland van Campenhout, de Belgische blueslegende die een eigen café openhield in Gent, een café dat zoals we verder zullen zien druk bezocht werd door provo's²⁵. Meer dan informatie-doorstroming tussen de twee netwerken kan er echter niet zijn geweest, omdat er tussen de provo's en de Trefpunt-groep geen directe banden waren. In café Trefpunt kwamen geen provo's²⁶.

Roland heeft naast deze positie tussen de provo-groep en het Gentse artistieke netwerk een tweede, en wellicht belangrijker functie in het gehele provo-netwerk. We kunnen naast het literaire netwerk immers een tweede netwerk dat op verschillende punten overlapt met dat van provo onderscheiden. Dit netwerk omvatte naast de Gentse alternatieve kunstenaarswereld ook de Antwerpse (provo-) muzikanten Wannes van de Velde, Ferre Grignard en Derroll Adams. Wannes van de Velde kwam naar Gent, speelde er op de Korenmarkt en ontmoette er Roland²⁷. Korte tijd later leerde hij Walter De

---

²¹ Ibid.

²² Joris Verschueren, Interview met Mong Rosseel te Gent op 07-01-03.

Joris Verschueren, Interview met Sieg Van de Cruys.

²³ F. Audooren (Red.), Het vuur aan de lont ... biografie van 25 jaar Gentse Feesten bij Sint Jacobs, Gent, Sintjoris, 1994, passim.

²⁴ B. Bern, "De schatten van de schildwacht", in: Nauwelaerts, Houbrechts & Weverbergh (Red.), op. cit., p 151.

²⁵ "Donnez: "Hij heeft in den bak gezeten" [voor desertie]

Roland: *En toen was dat in de [Nieuwe] Wandeling, want dat was toen ook de militaire gevangenis, en zo heb ik dan gans de Gentse scene leren kennen eigenlijk. Walter de Buck, ...*

P. Donnez, Letterlijke transcriptie interview Titaantjes, 8 IX 2002, Radio 1, www.rolandvancampenhout.be.tf.

²⁶ Joris Verschueren, Interview met Guido Van Meir.

Joris Verschueren, Interview met Sieg Van de Cruys.

²⁷ "Roland: *We hebben elkaar in Gent ontmoet, nog vóór Walter De Buck er de Gentse Feesten opnieuw in het leven riep. [...] Roland: Toen ik je voor het eerst ontmoette, stond je voor de Sarma aan de Koornmarkt. Ik zie het nog zo voor me.*"

Buck, en de gehele commune aan de Leie kennen²⁸. Roland ontmoette in Antwerpen Derroll Adams, die hij zowat als een vaderfiguur beschouwde, en Ferre Grignard, die aldus een gemeenschappelijke vriend van hem en Wannes van de Velde werd²⁹. Gezien de populariteit van Rolands café Shamrock bij de Gentse provo's, mogen we veronderstellen dat hij als brug fungeerde tussen de Gentse provo's en de Antwerpse alternatieve "sien", waar ook de provo's bij gerekend kunnen worden. Vreemd genoeg stonden de Gentse provo's virtueel dichterbij de Antwerpse muzikanten, dan bij wat in hun eigen uitvalsbasis gebeurde. Later, bij het herleven van de Gentse Feesten zijn deze twee netwerken evenwel veel dichterbij elkaar komen te liggen, om niet te zeggen "versmolten".

R. Vandendaele, Wannes Van de Velde en Roland Van Campenhout. nomaden op de planken, www.rolandvancampenhout.be.tf.

²⁸ M. Gevaert, "Rare vruchten van mei '68", in: Fabien Audooren (Red.), op. cit., p 134.

²⁹ "Er was een Antwerpse banjospeler, een Amerikaan, Derroll Adams, en dat was dan ineens voor mij mijn vaderfiguur."

Donnez, Transcriptie interview.

"HUMO: Ik weet dat Ferre Grignard een gemeenschappelijke kennis van jullie was.

Wannes: Ik heb hem heel goed gekend. We hebben vaak samen gespeeld, nachtenlang, in de Gard Sivik, en de Muze en de Mok: zware kroegen.

Roland: We hebben dus ook een gemeenschappelijk verleden wat kroegen betreft."

Vandendaele, Nomaden op de planken.

Welke ruimtes?

Een stedelijke sociale beweging?

De Vlaamse provokeren concentreren zich in de “grote” (Brussel, Antwerpen, Gent) en “middelgrote” (Aalst, Brugge, Dendermonde, Lokeren, Mechelen) steden³⁰. In tegenstelling tot Virginia Mamadoub vind ik het niet zinvol om de provobeweging als stedelijke sociale beweging te typeren³¹. Zij vertrekt van Manuel Castells benadering van nieuwe sociale bewegingen, waaronder hij stedelijke sociale bewegingen rangschikt. Deze stedelijke sociale bewegingen hebben als voornaamste doel hun stedelijke leefomgeving te hervormen. Ik geloof niet dat dit de hoofdbekommernis was van de Vlaamse provo's.

Natuurlijk ageren zij in en reageren zij op hun stedelijke omgeving, maar het feit dat zij in deze steden actief zijn kan niet verklaard worden door de doelstellingen van de Vlaamse provo's (zie verder). Omgekeerd kunnen hun activiteiten en doelstellingen niet eenduidig verklaard worden door het stedelijk milieu waarin zij bewegen. Misschien voldoet de Antwerpse provo-groep wegens haar acties voor verkeersvrije pleintjes en dergelijke aan een aantal vereisten om als stedelijke sociale beweging te worden betiteld, maar zelfs in dit geval zou deze focus al te verengend zou werken.

Het idee van provo als stedelijke sociale beweging wordt weerlegd door de interesse die vanuit het hele land naar de verschillende provo-groepen uitging. Het succes dat zij hadden blijkt uit de brieven die zij uit de meest uiteenlopende dorpen kregen. Sieg Van De Cruys: *“Indertijd kregen wij in Gent brieven van heel het land van allerlei figuren die provo-clubkes wouden beginnen die ons om advies vroegen.”*³² In het archief van Koen Calliauw zijn sommige van die brieven bewaard, onder andere van mensen uit Koksijde en 's Gravenwezel³³.

Bekijken we de spreiding van de Vlaamse provo-groepen geografisch, dan zien we dat zij in de centrale driehoek Antwerpen-Brussel-Gent gelokaliseerd zijn. Op de assen tussen deze steden, liggen telkens kleinere provo-kernen. Daarenboven ligt de Dendermondse groep midden tussen de verschillende grote steden, met ander woorden: net waar alle andere kernen te veraf zijn. Hoewel de lokalistatie van provo-kernen dus duidelijk verloopt volgens het dienstenspreidingsmodel van Christaller, mogen wij ons er niet geheel toe laten verleiden deze als een normale spreiding van diensten te beschouwen. Veeleer moeten we de redenering omkeren, en stellen dat de kernen zich lokaliseren in grote en middelgrote steden, die op zich natuurlijk wel het patroon van Christaller volgen. De vraag naar en de toelaatbaarheid van provo is in deze

---

³⁰ Joris Verschueren, Interview met Sieg Van de Cruys.

Brief van H.J. Claeys aan De Standaard, 13-2-1966. AMSAB-Gent, Archief H.J. Claeys, doos: 3, 7.

Joris Verschueren, Interview met Koen Calliauw.

³¹ Mamadoub, op. cit., 320 p.

³² Joris Verschueren, Interview met Sieg Van de Cruys.

³³ Brief Karel Bogaert aan Koen Calliauw, s.d. AMSAB-Gent, Archief Koen Calliauw, doos: 1, 1.

Brief (afzender onleesbaar) aan Koen Calliauw, s.d. AMSAB-Gent, Archief Koen Calliauw, doos: 1, 1.

stadjes blijkbaar het grootst. Deze lokaliteiten bekleedden natuurlijk centrumfuncties voor het omliggende gebied, ook op het vlak van politiek en uitgaansleven. Met andere woorden, wellicht kon elk van deze kernen een aantal potentiële provo's uit nabije dorpen aantrekken.

Als provo's hoofdzakelijk in steden aanwezig zijn, is dit dus louter omdat deze steden meer potentiële provo's bij elkaar brachten dan een doorsnee dorp. We mogen niet uit het oog verliezen dat provo ageerde op een moment dat Vlaanderen (of Nederland) nog bijzonder bekrompen was, of zoals Guido Van Meir het uitdrukte: "*pril*" (wat onmiddellijk een van de bestaansredenen van provo vormde)³⁴. Pas enkele jaren later zien we de alternatieve cafeetjes in zowat elk dorp opduiken; in deze periode waren zij nog een exclusiviteit voor de stad.

In de steden zelf vormden de provo's een klein, vaak hecht aaneengesloten netwerk. Dit netwerk, tegelijk een vriendenkring, stond desalnietem in open voor invloeden van buitenaf, via contact met leden van andere verenigingen. Tussen de verschillende stedelijke kernen bestonden geen georganiseerde contacten, hoewel uit briefwisseling en tijdschriften blijkt dat af en toe gezamenlijke initiatieven op poten werden gezet. De link tussen de verschillende kernen, of het contact met Nederlandse groepen wordt gedragen door slechts enkele individuen, die door hun individuele mobiliteit contacten leggen en minimaal onderhouden. Op deze contacten en mobiliteit ga ik verder in, maar eerst geef ik een bespreking van het netwerk in de afzonderlijke (door mij onderzochte) steden.

---

³⁴ Joris Verschuere, Interview met Guido Van Meir.

Cafés en slaappleaatsen

Antwerpen

De Antwerpse Provo's passen ondanks de verwevenheid met schrijvers en happeners bijzonder goed in de beschrijving 'langharig werkschuw tuig' die hen door de populaire pers werd opgeplakt. Ongewassen, vervuild leefden zij dag en nacht in verloederde cafés. Van alledrie de Provo-kernen was dit degene met het sterkste bohème-gevoel, hoewel dit gevoel in een zeer beperkte ruimte werd beleefd.

De wereld van Provo beperkte zich tot de driehoek tussen de Groenplaats, de Grote Markt en het Conscienceplein, met middenin de Melkmarkt. Deze driehoek beslaat nog geen vierkante kilometer, en binnenin zijn er geen afstanden van meer dan 500 m.

Deze wijk werd vanaf de vroege jaren zestig het epicentrum van de Antwerpse jazz, waar nieuwe rock- en jazz-cafés geopend werden. Deze bestonden voordien natuurlijk ook, maar de nieuwe etablissementen waren bruine kroegen, met *live*-muziek³⁵.

Eerst en vooral was er de Mok in de Wolstraat, die van 1962 tot 1964 quasi onafgebroken openbleef, en waar dus de Antwerpse *sien* kon blijven rondhangen ze wou. De rol van deze kroeg werd in 1964 overgenomen door de legendarische Muze aan de Melkmarkt, het thuiscafé van Ferre Grignard. Het café was al even ononderbroken open, met een navenante sfeer. *"Het licht in de Muze niet is om over te gillen - waar niemand zich overigens aan schijnt te storen. Je kunt even goed in donker je pilsje uitslurpen als in vol daglicht.*

'Da's hier geen kroeg,' opent Ferre bedachtzaam z'n mond waarbij hij tevens onthult dat een ingrijpen van een onverschrokken tandarts niet geheel overbodig zou zijn, 'da's een slaaphol.'"³⁶

Het Pannenhuis, op de hoek van het Conscienceplein en de Wolstraat, vanouds een artistieke kroeg, verzamelde net zo goed jazzmuzikanten als schilders en schrijvers – en allerhande would-be's³⁷. Dit café is voor de vorming van Provo zeer belangrijk geweest omdat hier duidelijk een versmelting van de verschillende Provo-milieus plaatsvond.

Hier troepten Provo's samen, als het kon voor de deur in de zon op het Conscienceplein, *"waar je die elite kerk had, waar de pastoor dan tegen het Pannenhuis was, want dat Pannenhuis met heel die bende, ..."*³⁸

Café de Paddock in de Kaasrui schijnt echter met kop en schouders boven de andere te hebben uitgestoken, zowel wat groezeligheid als belang voor het voortbestaan van Provo betreft. Dit café, dat al altijd een uitzuiperskroeg was geweest, werd in 1965 overgenomen door een zekere Jan Defossé, die vreemd genoeg aan het Oostfront had gevochten maar nu sympathie opvatte voor de

---

³⁵ Houbrechts, "Muziek met en zonder boodschap", p 90.

³⁶ J. Waldorp, *De Humo-Files: Ferre Grignard (juli 1966)*, www.thewildsite.be.

³⁷ *"Hij [Wannes Van de Velde] woonde boven dat Pannenhuis."* Joris Verschueren, Interview met Koen Calliauw.

³⁸ Ibid.

Provo's. "Dus, Jan Defossé nam de Paddock over en uiteindelijk, zonder het zelf te weten, heeft hij ons geholpen om een thuis te vinden voor heel die beweging."³⁹

Hadden de Mok en de Muze eerder als slaappleatsen dienstgedaan, dan was het nu de beurt aan dit café, "met glans de meest 'verderfelijke' van alle 'verderfelijke kroegen', naast café en muziekpodium ook een soort sleep-in voor langharig werkschuw tuig op doorreis."⁴⁰ Willem Houbrechts slaat met deze beschrijving de nagel niet helemaal op de kop, want het waren vooral de Antwerpse Provo's zelf die het café dag en nacht bewoonden, uitwoonden zelfs⁴¹.

In ZM-Expres, duidelijk een roddelblad, verscheen een artikel waarin Koen Calliauw werd geïnterviewd "in zijn kamer, boven de Paddock"⁴². Dit café werd dan ook een aantrekkingspool voor wie de Antwerpse Provo's wilde ontmoeten. In het archief van Calliauw zijn verschillende brieven aan hem bewaard die als adres "Kaasrui 13" droegen, bij gebrek aan een werkelijk contactadres⁴³. Ook Paul Goossens en Ludo Martens, die kort nadien de Studenten-Vak-Beweging starten (cfr. infra), kwamen Calliauw hier opzoeken⁴⁴.

Als ik Koen Calliauw vraag of hij hier daadwerkelijk woonde, krijg je als antwoord: "Dat was een heel verwarde toestand – allez, voor mij was dat niet verward, maar voor de buitenwereld en de politie was dat heel verward – waar woonden wij nu? Ik noem de Ferre Grignard heel de tijd, maar dat waren tientallen mensen die voortdurend ergens bleven slapen en daar dan ook zogezegd woonden."⁴⁵ Niet alleen in cafés echter konden Provo's slaappleatsen vinden, ook "wanneer iemand ergens een apartementje – een kot meestal – versierde, dan sliep iedereen daar weer in tot die huisbaas dat doorhad."⁴⁶

Het antwoord is veelzeggend voor de sfeer in het Antwerpse Provo-milieu. In dit kleine wereldje heerste een groot samenhorigheidsgevoel dat groeide uit het vele samen- (arm) zijn. We zien dan ook een hecht netwerk dat in grote mate op pure instandhouding van het netwerk was gericht. Wanneer iemand inkomsten had weten te versieren, werden deze in het netwerk ingebracht⁴⁷.

---

³⁹ Ibid.

⁴⁰ Houbrechts, "Muziek met en zonder boodschap", p 90.

⁴¹ "er was daar een open haard, en wij hebben ongeveer alles opgestookt dat er in dat huis was"

Joris Verschueren, Interview met Koen Calliauw.

⁴² Knipsel: Interview met K. Calliauw, ZM (voortzetting van: Zondagmorgen), VII, nr 27, 14-21 VII 1966. AMSAB-Gent, Archief Koen Calliauw, doos: 1, 1.

⁴³ Brief (afzender onleesbaar) aan Koen Calliauw, s.d. AMSAB-Gent, 1, 1.

Brief H.J. Claeys aan K. Calliauw, eind juli 1966. AMSAB-Gent, Archief Koen Calliauw, doos: 1, 1, 12.

Brief IISG aan redactie Anar, p.a. K. Calliauw, café Paddock, 06/09/1966. AMSAB-Gent, Archief Koen Calliauw, doos: 1, 1, 3.

⁴⁴ "Er kwamen wel studenten als Pol Goossens en zo naar Antwerpen, Ludo Martens heeft mij bezocht in de Paddock omdat hij ook zijn ding aan het uitzoeken was. hij was toen nog niet zo marxistisch bezig."

Joris Verschueren, Interview met Koen Calliauw.

⁴⁵ Ibid.

⁴⁶ Ibid.

⁴⁷ "Ik kwam in een collectief terecht van mensen in Antwerpen die mekaar onderhielden, die mekaar in stand hielden. [D]at was het eerste netwerk dat ik heb leren kennen. Van een hoop sympathisanten van die artistieke cultuur, die eigenlijk allemaal op een of andere manier aan geld konden geraken, door barman te zijn, door iets te verkopen, Ferre Grignard door op te treden. Wanneer Ferre Grignard optrad, dan verdeelde hij het geld – dat was niet veel – dat hij verdiende, dan aten wij weer allemaal. Die prostituees die hielpen ons ook, door ons wat geld toe te schuiven. Zo die sfeer. Dat was eigenlijk een heel lieve periode." Joris Verschueren, Interview met Koen Calliauw. Deze rooskleurige schets wordt onder andere bevestigd in de

Het zal verder nog herhaald worden, maar het overleven van dit netwerk kon slechts dankzij de ongekende welvaartsstijging van de jaren zestig. De artiesten, barmannen, animeermeisjes enz. die de basis van dit netwerk vormden, waren voor hun inkomsten immers alle afhankelijk van de mogelijkheid van anderen om geld te spenderen aan “vrije tijd”.

We mogen Provo echter niet geheel vereenzelvigen met dit marginale netwerk. Onder andere Koen Calliauw wist, zoals gezegd, banden te smeden met meer literaire en artistieke groepen die in dezelfde buurt hun vaste stek hadden. De literaire club Vécu was de pleisterplaats voor schrijvers als Hugo Claus, Hugues C. Pernath, Eddy van Vliet, Remco Campert en Nic van Bruggen⁴⁸. Vooral de laatste is belangrijk, omdat samen met hem de tentoonstelling “Matrakkensabbat” (cfr. Infra) werd opgezet door de Antwerpse Provo’s – het betekende zowat het einde van de Club.

Zoals we hebben gezien, bewogen de happeners zich evenzeer in dezelfde buurt, met happenings op de Groenplaats en later zelfs op het Conscienceplein. Andere, meer eigen acties van Provo, bleven in de zelfde buurt. Het Blote-Voeten-plan, een ludieke aanklacht tegen de inplanting van de Navo in België maar tegelijk ook een symbolisch verzet tegen bekrompenheid en schijnheiligheid “(*stop je tenen weg*)”, bestond erin op de Groenplaats “*een 2 uur durende pelgrimstocht rond het plein te houden.*”⁴⁹

Provo in Antwerpen moet dus als een ruimtelijk bijzonder beperkt fenomeen worden opgevat, dat tussen de plooiën van een reeds bestaande groep marginalen viel⁵⁰. Er waren wel degelijk specifieke Provo-acties, maar ook deze bleven in dezelfde beperkte ruimte, wat ongetwijfeld het provocatief effect verminderde.

We kunnen veronderstellen dat de zeer beperkte bestaansmiddelen die de Antwerpse Provo’s ter beschikking stonden de binding met het beperkte aantal ruimtelijk geconcentreerde cafés waar zij konden overleven slechts versterkte. De solidariteit die hieruit voortvloeyde maakte het materiële overleven van de leden van dit netwerk mogelijk. Als het moest, vonden ze wel een slaapplek in een café of bij een kennis, drank en eten werd gedeeld.

Door de ruimtelijke densiteit ontstond een hechte symbiose van Provo-bohémiens, muzikanten, schrijvers en happeners, wat de Antwerpse Provo-beweging tot een van de meest typische exponenten van Provo waar het politiek en artistieke zeer sterk verbonden waren maakte.

---

verhalen over het woelige leven van Ferre Grignard. Houbrechts, "Muziek met en zonder boodschap", p 85.

⁴⁸ “Het was een combinatie van bijvoorbeeld Nic van Bruggen, een Antwerpse dichter die toen bij de VU zat, onder andere in privéclub Vécu, daar kwam onder andere Hugo Claus en zo, dat type mensen, met nog wat volkscafés ertussen, ...” Joris Verschueren, Interview met Koen Calliauw.

T. Rombouts, "Literatuur: contestatie en manifestatie", in: Nauwelaerts, Houbrechts & Weverbergh (Red.), op. cit., p 177.

⁴⁹ Provo! (Antwerpen) (VU), Pamflet: Blote-Voeten-Plan, voor 2 juli 1966.

⁵⁰ “Antwerpen had al sinds de jaren 50 een vrij grote kern van marginalen.”

W. Houbrechts, "Enkele stellingen omtrent de jaren zestig", in: Nauwelaerts, Houbrechts & Weverbergh (Red.), op. cit., p 34.

Brussel

Net zoals in Antwerpen was provo in Brussel een ruimtelijk bijzonder beperkt fenomeen, maar het lijkt iets beter georganiseerd. De groep werd dan ook voor een deel gedragen door de hierboven beschreven schrijversnetwerken.

De Brusselse provo's ontmoetten elkaar natuurlijk ook in cafés, waar kunstenaars en beatniks samenkwamen. Deze cafés, onder andere de Pili-Pili lagen vooral rond de Grote Markt⁵¹. Toch lijken deze ontmoetingsplaatsen minder belangrijk te zijn geweest dan de woonplaatsen van provo's, en de ruimtes die voortvloeiden uit de activiteiten van de literaire netwerken.

Vooreerst had Krea een eigen lokaal in de Gootstraat, dat open stond voor provocerende kunstenaars. Krea richtte zich *“tot dat deel van het provotariaat dat creatief-bewust is, m.a.w. tot de creatieve provo's.*

*Het is dan ook niet te verwonderen dat het huis krea open staat voor het internationale provotariaat, en dat de bar die in de kelderverdieping is ingericht, nl. de 'H-club', een ontmoetingscentrum is voor provocerende kunstenaars, en provo's in het algemeen.”*⁵² Hier konden provo's zich dus overgeven aan hun creatieve verlangens. Vanaf mei 1967, dus in de nadagen van provo, werd het officiële redactieadres van “Revo, blad van het Brusselse provotariaat” hierheen gelegd hoewel we kunnen veronderstellen dat voor het opstellen van de provocaties en het tijdschrift reeds eerder hier was samengekomen.

Van fundamenteel belang is echter dat uit het Free Press-netwerk in het voorjaar van 1966 een boekenwinkel voortspoot⁵³. De Free Press Bookshop, met als verantwoordelijke Herman J. Claeys, vond een ruimte in de Spoomakersstraat nummer 18 aan één van de uitgangen van de Agora-galerij. Hiermee openden de Brusselse provo's echt een eigen ruimte en moesten zij geen gebruik meer maken van cafés.

De boekhandel had een dubbele functie. Het werd in eerste plaats de ontmoetingsruimte voor Provo: *“Wie hier over de vloer komen, dat zijn mijn [Herman J. Claeys'] vrienden: jonge mensen, doorgaans aan de zelfkant van de maatschappij, beatniks, hippies, noem ze maar zoals je wilt, mensen die weinig bemiddeld zijn en die hier vaak alleen maar in de tijdschriften komen bladeren of naar de muziek komen luisteren.”*⁵⁴

Tegelijk echter was het een uitgelezen middel om “propaganda” voor Provo of andere binnen- en buitenlandse protest-bewegingen te voeren. Middels een pamflet werd het bestaan van de bookshop bekend gemaakt. Een kleine greep uit het aanbod: Underground Press, uit Nederland, Vlaanderen, Engeland, “the States”, enz; Nederlandse letterkunde, opiniebladen, songbooks; badges, stickers, records, pins; psychedelische posters, fuck the system posters, erotische posters, mad posters; *“finally a free press bookshop in Brussels. it was high time!”*⁵⁵ Deze winkel kon ongetwijfeld meer dan een café geïnteresseerden aantrekken.

---

⁵¹ Joris Verschueren, Interview met Herman J. Claeys.

⁵² Revo 5, mei 1967, p 14. AMSAB-Gent, Archief Armand Sermon, doos: 2, 9.

⁵³ [H.J. Claeys] (VU), Pamflet: Free Press vzw. Even voorstellen ... begin 1975. AMSAB-Gent, Archief H.J. Claeys, doos: 3, 7.

⁵⁴ Klad Literair Journaal, Jeroen Brouwers (1966). AMSAB-Gent, Archief Herman J. Claeys, doos: 13, 5.

⁵⁵ [H.J. Claeys] (VU), Pamflet: Free Press Bookshop, (voor mei 1966). AMSAB-Gent, Archief H.J. Claeys, doos: 7, 3.

De sfeer in de winkel was bijzonder amiabel. *“Er stonden altijd wel een paar bakken bier. [...] En zo ontstond het idee: als we nu eens een café zouden oprichten als verlengstuk van de Free Press Bookshop.”*⁵⁶ Hoewel deze opmerking achteraf in lijn met de geschiedenis kan zijn gebracht – het café kwam er enkele jaren later inderdaad – moet ze ons toelaten te veronderstellen dat provo's elkaar meer en meer hier ontmoetten dan zij op café gingen. De openingsuren – *“OPEN to ±20 o'clock [...] CLOSED from ± 22 o'clock”* – suggereren dat het er hier inderdaad gezellig aan toe kon gaan, alsook Sieg Van De Cruys' uitspraak *“Ik ben in zijn winkel geweest, en misschien nog bij hem thuis ook.”*⁵⁷

Bekijken wij waar de Brusselse provo's hun happenings lieten plaatshebben, dan blijkt dit opnieuw voornamelijk in hun favoriete Îlot Sacré te zijn.

Verschillende happenings gingen door aan het beeldje van Manneke Pis, “Provo nr 1” (provocatie nr 1 en 5, Manneke Pis-happening). Een vermeldenswaardige provocatie stelde eveneens Manneke Pis centraal. Aan de procureur des konings werd in verontwaardigde termen geschreven dat een zedenschennend beeldje tentoongesteld werd op de hoek van de Stoofstraat, en dat krachtdadig ingrijpen vereist was. Het spreekt voor zich dat de provo's dit vrijpostige beeldje maar al te graag als symbool van anti-burgerlijkheid accepteerden.

Andere happenings waren er op het Beursplein (“provocatie nr 2”) en de Grote Markt. Tenslotte moeten een drietal happenings aan het Brouckèreplein en het Rogierplein worden vermeld⁵⁸.

Voor deze Brusselse provo's sprak het natuurlijk voor zich dat zij deelnamen aan anti-atoom-marsen, al was het maar om de “zondagsbetogers” voor te houden dat hun actie geen gevolgen zou hebben, omdat zij toch niet provoceerde. Provo stelde hen dan ook voor deel te nemen aan een happening op het Beursplein.

Net zoals bij Provo in Antwerpen zien we dus dat de Brusselse provo's een zeer beperkt territorium tot het hunne maken, en hier ook actie voeren. De buurt rond de Grote Markt is met haar kleine straatjes natuurlijk bijzonder geschikt voor kat- en muis-spelletjes met de politie⁵⁹. Bovendien was het een buurt waar verschillende kunstenaarscafés gevestigd waren, hetgeen opnieuw een bevestiging is van de predominantie van deze groep in het Brusselse provo-netwerk.

Op de achterzijde vinden we het omslag-ontwerp voor Revo nr 2, gepubliceerd in mei 1966.

⁵⁶ Herman J. Claeys in: E. Raspoet, “De Dolle Mol en de fatale spadesteek”, *De Morgen*, 2 XI 2002, 53A.

⁵⁷ [H.J. Claeys](VU), Pamflet: Free Press Bookshop, (voor mei 1966). AMSAB-Gent, Archief H.J. Claeys, doos: 7, 3.

Joris Verschuere, Interview met Sieg Van de Cruys.

⁵⁸ AMSAB-Gent, Archief H.J. Claeys, doos: 3, 5.

⁵⁹ In Herman J. Claeys' archief vinden we een gestencil “Guerrillahandboek” – toevallig? Guerrilla-handboek. AMSAB-Gent, Archief H.J. Claeys, doos: 11, 4.

Gent

De Gentse provo-groep hangt, zoals gezegd, zeer sterk samen met de Gentse studentenbevolking/bewegingen. De ruimtes die de provo's bezetten liggen dan ook goeddeels in de studentenbuurt, rond de Sint-Pietersnieuwstraat, de Sint-Kwintensberg en het Sint-Pietersplein. Verschillende provo's woonden samen in een huis in de Guinardstraat, nr 4. Volgens Guido Van Meir was dat een huis van 't Zal: *“de studentenvereniging zal dat huis wel niet in eigendom gehad hebben, maar er woonden, aanvankelijk toch, uitsluitend mensen van 't Zal wel gaan. Ik heb daar zelf niet gewoond, maar Sieg [Van De Cruys] woonde er met nog wat mensen van 't Zal.”*

Het huis in de Guinardstraat fungeerde als redactieadres van Eindelijk, hier werden de bijdragen en brieven naartoe gestuurd. Opnieuw blijkt dus dat de Gentse provo's in grote mate voortvloeden uit, of rustten op hetgeen reeds door 't Zal was gevestigd. Eindelijk was immers reeds opgestart voor er nog maar van provo sprake was.

In dit huis woonden onder anderen Sieg Van De Cruys, Frankie Verrept (voorgaande voorzitter 't Zal) en wellicht ook Armand Sermon. Het lijstje van bewoners kan nooit uitputtend zijn. Volgens Sieg Van De Cruys had dit huis oneindig veel tijdelijke bewoners, freaks die een slaappleats zochten. *“In dat huis in de Guinardstraat kwamen regelmatig kerels ... Dat was ook zo'n doorgangshuis met alle positieve en negatieve dingen. Want er kwamen ook de meest bizarre figuren over de vloer die op de zolder mochten slapen.*

*Engelsmannen die door hun ouders naar het continent gestuurd waren om af te kicken van een of andere drug – cocaïne of heroïne, weet ik veel – die dan opnieuw in een minimum van tijd in een soortgelijk milieu verzeilden in Gent. Die welstellende ouders dachten wel dat wij dat hier nog niet kenden, en die stuurden hun 20-jarige kleine naar een obscuur stadje Gent – maar daar kwam die dan in een gelijkaardig milieu terecht als datgene waar ze hem vandaan probeerden te houden. Dat gebeurde ook [naast provo-sympathisanten].”*⁶⁰ Wat van belang is, is dat in dit huis provo's konden bijeenkomen, dat in dit huis een sterke intellectuele kruisbestuiving kon plaatsvinden: hier werd Eindelijk gestencild, en kwamen de brieven met vragen om informatie aan (cfr supra). Bovendien werden vanuit dit huis acties ondernomen en werd hier bezwarend materiaal verstoep. *“Men is heel kwaad geweest toen er een monument [het ruitersstandbeeld van koning Albert in het Albertpark] besmeurd is met een slogan, of met een provo-teken, ik weet niet wat het juist was. Een paar oudstrijders waren heel kwaad geworden en hadden heel het politie-apparaat ingeschakeld om de schuldigen te gaan zoeken, die in provo-hoek zaten. Ik herinner me nog dat de spuitbus waarmee dat gebeurd was bij ons op kot verstoep zat.”*⁶¹

In de nadagen van provo verhuisde de bende naar de Van Hulthemstraat nr 7, op een honderdtal meter daarvandaan. Niet iedereen uit het oorspronkelijke huis verhuisde echter mee, en nieuwe personen werden binnengehaald. In dit huis woonden zeker Guido Van Meir en Armand Sermon, waarschijnlijk ook Sann Deurinck en Erkki Liukku⁶². Vanaf dit moment komt ook 'Vuile' Mong

---

⁶⁰ Joris Verschueren, Interview met Sieg Van de Cruys.

⁶¹ Ibid.

⁶² *“Later ben ik dan met wat van die mensen verhuisd naar een nieuw huis in de van Hulthemstraat, maar daar is Sieg niet meer mee naartoe gekomen omdat die in feite maar een jaar meer in Gent is gebleven.”*
Joris Verschueren, Interview met Guido Van Meir.

Rosseel opduiken in het netwerk, binnengeloodst door Armand Sermon⁶³. Deze verhuis was niet het gevolg van onenigheid in de Guinardstraat, ook nadien zijn er immers nog regelmatige contacten tussen de twee huizen⁶⁴. Dit huis in de Van Hulthemstraat wordt het “slecht aangeschreven huis”, zoals we het terugvinden in de “Eerste Wonderboy Peperbak”. Volgens Van Meir (heden ten dage) is deze titel meer een fictieve naam voor de twee huizen en hun bewoners, maar: “*Dat tweede huis is misschien meer het “Slecht Aangeschreven Huis”, als het dan echt een huis moet zijn.*” Armand Sermon gaf pamfletten uit waar als contactadres voor provo-activiteiten het “*Slecht Aangeschreven Huis, Van Hulthemstraat 7*” werd opgegeven⁶⁵. Het provo-epicentrum verlegde zich dus enigszins.

Naast de twee huizen, en waarschijnlijk belangrijker voor de uitbreiding van het netwerk, hadden de provo-studenten enkele stamcafés, opnieuw hoofdzakelijk in de studentenbuurt.

Het meest algemeen bezochte café was het Keetje, in de Sint-Pietersnieuwstraat. Hier kwamen studenten van allerlei, zij het overwegend linkse, politieke verenigingen, en van regionale kringen⁶⁶.

In de Eerste Wonderboy Peperbak wordt het publiek van “de Keet” als volgt getypeerd: “*Prittie moeilijk in de Keet om “in” te geraken. Kwestie van tot de ingroep te behoren [...] de Zes Voorgeschreven Klassen van de Keet zijnde: de rustige pintjesdrinkers, de politiek geëngageerde kouszeurs, de keuvelaars, de kaarters, de zuipers en de vrijers. Deze laatste twee klassen komen slechts in beperkte mate voor.*”⁶⁷ Ook de redacteurs van Vooruit kwamen hier. Het spreekt dus voor zich dat hier over politiek werd gediscussieerd, overwegend vanuit een links standpunt. Voor sommigen was dit een ware revelatie, want zoals we zullen zien hadden slechts bijzonder weinig provo’s een ideologische achtergrond van thuis meegekregen. Anderszins ging voor iemand als Mong Rosseel die eerst in Leuven had gestudeerd ook een wereld open, toen hij allerhande verschillende marxistische facties verzamelde zag. “*Voor mij was dat allemaal compleet nieuw, wist ik veel wat trozskisten waren.*”⁶⁸

G. Van Meir, De eerste wonderboy peperbak : De volksgerilja, Antwerpen, Houtekiet, (1969) 1998, passim.

⁶³ Joris Verschuere, Interview met Mong Rosseel.

E. Bonte, Het Cirkus van Vuile Mong en de Vieze Gasten, Leuven, Kritak, 1981, p 83.

⁶⁴ Joris Verschuere, Interview met Sieg Van de Cruys.

⁶⁵ Joris Verschuere, Interview met Guido Van Meir.

A. Sermon (VU), Pamflet: Boem-Marsj, voor 12-4-(1967). Archief UGENT, Archief TSG 't Zal wel gaan, doos: Allerhande brieven.

⁶⁶ “*Een belangrijke ontmoetingsplaats van onder andere 't Zal was café 't Keetje, recht tegenover het rectoraat, maar daar zaten ook andere verenigingen, bijvoorbeeld de regionale verenigingen als Antwerpen Boven [waar G. Van Meir en S. Van De Cruys lid van waren] Maar algemeen werd 't Keetje meer gefrequenteerd door de linkere studenten, van de SVSB, de Socialistische Vlaamse Studenten, de VKS, de Vlaamse Kommunistische Studenten, ook de Studenten VakBeweging, waar ik na provo actief in ben geworden,...*”

Joris Verschuere, Interview met Guido Van Meir.

⁶⁷ Van Meir, Wonderboy - Volksgerilja, p 26.

⁶⁸ Bonte, op. cit., p 83.

SHAMROCK (ierse klaver)
 ++++++
 In A'pen kun je in de Muze en de
 Paddock terecht.
 In Gent in de Shamrock.
 pintje drinken
 praatje doen en
 plaatje luisteren.
 En vergeet niet - vriendelijk -
 te knipogen
 naar de twee heren
 (of is het een dame en een heer)
 van de Zeden- en
 OpsporingsBrigade
 die daar in het hoekje
 rustig
 hun pintje zitten te verdrinken.

Zie ik je straks?
 Ja, in de Schamrock [sic]?
 O.K.?

technisch nu: de kaffeebazen
 heten

Redgy en Roland
 een pils kost 10 Fr.
 de weecee is op het
 koertje
 aan de muren hangen mooie
 fotoos van Bottequin)

Schamrock [sic]: Stadhuissteeg
 (nabij Stadhuis - wat je
 natuurlijk ook wel raden kon.)⁶⁹

Behalve dit eerder politieke café, hadden de provo's als pleisterplaats de Shamrock, een café van Roland Van Campenhout in de Stadhuissteeg. Hier kwam een meer artistiek publiek, hier gebeurde dus de vermenging van het politieke met het artistieke. Het publiek van de Shamrock was minder divers dan dat van 't Keetje. Volgens Guido Van Meir was de Shamrock beter te vergelijken met de Mok of de Muze dan het Keetje. De Shamrock werd volgens Van Meir – omwille van het “ander” publiek – minder bezocht dan 't Keetje. Dat de Shamrock tot het provo-netwerk behoorde, staat vast, al was het maar omdat Roland zelf ook het Keetje frequenteerde.

Sieg Van De Cruys beschouwt het Keetje en de Shamrock dan ook als de twee “polen” van het caféleven van de provo's: *“Dat waren meer artistieke gasten in de Shamrock, maar wij frequenteerden ook 't Keetje waar studenten van allerlei slag hun pintje kwamen drinken, en dan de Shamrock. Dat waren zowat de twee polen.”*⁷⁰

Dit lijkt mij uiteindelijk beter aan te sluiten bij de historische werkelijkheid. In een nummer van Eindelijk wordt de Shamrock immers bejubeld als het stamcafé van de Gentse provo's. Daarenboven was de Shamrock het vertrekpunt van een provo-mars – die uiteindelijk nooit is doorgegaan⁷¹.

De ruimte die de provo's in Gent innamen is dus vrij tot zeer beperkt. De Shamrock ligt eigenlijk buiten hun actieradius, de studentenbuurt, hetgeen misschien mee verklaart waarom het café niet zo druk bezocht werd als het Keetje.

Acties gaan evenzeer door in of in de nabijheid van de studentenbuurt: op het Sint-Pietersplein, de Kouter (opvoering van een passiespel), het Zuidpark. Een eenmansactie van Sieg Van De Cruys tegen het bisschoppelijk paleis aan de Reep vormt hierop een kleine uitzondering, maar verlegt niet de grenzen van de provo-ruimte.

Wanneer acties buiten Gent gevoerd worden, is dit op persoonlijke en individuele basis. Nooit werd door provo's opgeroepen om als groep aan een of andere betoging deel te nemen. De infrastructuur of administratie om gemeenschappelijk vervoer te organiseren ontbrak hen dan ook.

⁶⁹ s.a., “Shamrock”, *Eindelijk*, I, 1966, 4 (november 1966), p 25.

⁷⁰ Joris Verschueren, Interview met Sieg Van de Cruys.

⁷¹ Sermon (VU), Pamflet: Boem-Marsj voor 12-4-(1967). Archief UGENT, Archief TSG 't Zal wel gaan, doos: Allerhande brieven.

In april 1967 werd eenmalig het initiatief genomen om als groep naar de Anti-Atoommars te Brussel te trekken. Een vierdaagse mars, de Boem-Marsj, langs de tussenliggende steden werd gepland. In elk van die steden zou "Het Evangelie volgens Matteus", het reeds eerder aangehaalde passiespel opgevoerd worden. Sieg Van De Cruys: "*(verrast) De Boem-Marsj? Die is nooit doorgegaan. 't Is weer 't zelfde: zo allerlei gekke dingen, zonder organisatorisch talent, en zonder er iets van te bakken.*"⁷²

Opbouw van het netwerk

In deze alinea wil ik de communicatiekanalen van het provo-netwerk nader toelichten. Het spreekt voor zich dat deze materiële (en ruimtelijke) voorwaarden de aard van het netwerk beïnvloedden. Vooral de informatiestroom in het netwerk en de openheid (de ledenwerving) van het netwerk worden hierdoor bepaald. De communicatie tussen de Vlaamse provo's onderling en met de Nederlandse provo's verliep in hoofdzaak mondeling maar ook per brief en via tijdschriften.

Mondeling

Met mondeling wordt hier bedoeld: tijdens face-to-face-gesprekken, er werd nog maar amper getelefoneerd. In het latere Free Press netwerk blijkt de telefoon van groter belang te worden, waarschijnlijk omdat de contactadressen en -personen stabiel (beperkt in aantal, vaster gevestigd) waren geworden⁷³. Mondelinge communicatie is beter dan brieven of tijdschriften geschikt voor het bereiken van een maximum aan leden van het netwerk. Gesprekken worden makkelijker met verschillende personen tegelijk gevoerd. De beperkte mogelijkheden tot reproductie van brieven (veelvuldig schrijven of stencilen) en kosten (tijd en geld) verbonden aan het versturen van brieven maakten deze vorm bijzonder ongeschikt voor collectieve communicatie. Daarenboven vraagt mondelinge communicatie minder voorbereiding (=kost) dan het schrijven van een brief.

De vereiste van een fysieke ontmoeting voor de belangrijkste vorm van communicatie legde een aantal belangrijke beperkingen op aan de lokale netwerken en aan het netwerk als geheel.

Ten eerste betekent dit dat de lokale netwerken relatief klein moesten blijven. De voorwaarde tot behoren tot het netwerk was immers de ontmoeting met de andere leden van het netwerk. Ten tweede impliceert dit dat binnen de netwerken relatief snel klik- en elitevorming moet zijn opgetreden: wie er niet altijd is, weet niet alles en bepaalt niet zozeer de identiteit van het netwerk mee, hetgeen de affiniteit met het netwerk dan weer zal doen verminderen⁷⁴.

---

⁷² Joris Verschueren, Interview met Sieg Van de Cruys.

⁷³ "Daar ik geen correspondentie over die bestelling terug kan vinden vermoed ik dat de afspraken in dat verband telefonisch zijn gebeurd." Brief H.J. Claeys aan J. Verbeeck, 01/1971. AMSAB-Gent, Archief H.J. Claeys, doos: 3, 7, 73.

Kattebelletje Free Press Bookshop. AMSAB-Gent, Archief H.J. Claeys, doos: 3, 7, 283.

⁷⁴ Lawler, art. cit., pp 387-403.

Deze elitevorming werd bovendien versterkt door de ruimtelijke organisatie van de lokale netwerken. In Gent, Antwerpen en Brussel zijn er contactadressen, waar telkens enkele provo's samenwonen. Zij hebben dus de controle over de inkomende (en uitgaande) informatie. Het is van hen afhankelijk of de informatie die via brieven, maar ook via bezoekers die naar deze huizen werden verwezen, wordt doorgegeven aan het netwerk. Als, zoals in Gent, de redactie van het lokale provo-tijdschrift op deze plaats, door de bewoners van dit huis gebeurd, is het potentieel voor elitevorming compleet. De bewoners worden full-time provo's. In Dendermonde lag de kans hiertoe veel lager, omdat hier het contact via een postbus verliep, wat ons toelaat te veronderstellen dat de correspondentie in groep werd verwerkt⁷⁵.

Deze theoretische mogelijkheid tot elitevorming moet evenwel gerelativeerd worden. Zoals hierboven is gebleken was het slecht aangeschreven huis bijzonder open. Het was geen element in een strategie om de controle over het netwerk te centraliseren, getuige de discussies die ook op andere plaatsen werden gevoerd. De centralisering rond dit huis was een gevolg van de nood aan een contactadres⁷⁶.

De gevolgen voor de openheid van het netwerk van deze provo-huizen moeten evenzeer gerelativeerd worden. Een groot deel van de contacten tussen provo's verliep in cafés, zeker in Antwerpen, die per definitie voor eenieder toegankelijk zijn. Vaak vonden in deze cafés dan ook de ontmoetingen met nieuwe provo's, of provo's uit andere steden plaats. Ook de participatieve onderzoekers vonden toegang tot het provo-netwerk via cafés of huizen: *“Une fois à Anvers, nous nous sommes rendus directement dans un bar où les provos de cette ville ont l'habitude de se retrouver. Passant pour l'un des leurs, et cette fois forts de notre récente expérience, il nous fut aise de nous mêler à leur vie.*

A Gand, nous avons, en guise de premier contact, rendu visite au leader local. Accueillis à son domicile comme des habitués, nous n' avons pas eu de mal à étendre nos contacts en nous recommandant de ce premier interlocuteur.

A Bruxelles, [...] nous nous sommes mêlés à eux soit dans les cafés du centre de la ville où ils ont l'habitude de se réunir, soit à domicile de l'un d'eux.”⁷⁷

Een derde, bijzonder belangrijk gevolg van het overwicht van mondeling contact heeft meer betrekking op het gehele provo-netwerk, doch heeft ook lokale repercussies. Het contact tussen de verschillende lokale provo-groepen verliep immers ook in grote mate mondeling, via uitstapjes van individuele provo's. Deze waren uiteraard ingebed in een lokaal netwerk, waarbinnen zij dan hun ervaringen of informatie verspreidden.

Deze bruggen tussen de verschillende netwerken waren informeel georganiseerd, en vinden hun oorsprong in zekere zin bij de beatnik-idee waarvan de provo's doordrongen waren (zie ook hoofdstuk Ideologie en identiteit). Men trok naar andere steden waar dan al dan niet opzettelijk de lokale provo-groep werd opgezocht. Hoe dan ook *“vond men die wel”⁷⁸*. Koen Calliauw was een van de weinigen die vanuit Antwerpen naar Amsterdam

---

⁷⁵ “Protest, Postbus 69, Dendermonde”

s.a., “Protest Dendermonde”, *Eindelijk*, I, 1967, 5 (januari 1967), p 4.

⁷⁶ “Guido van Meir heeft nooit in de Guinardstraat gewoond. Maar wij vroegen ook niet aan mensen “waar woont ge” om er mee samen te werken.”

Joris Verschueren, Interview met Sieg Van de Cruys.

⁷⁷ Vassart & Racine, op. cit., p 25. Het citaat geeft de misprijzende houding van de onderzoekers t.a.v. provo's duidelijk weer.

⁷⁸ Joris Verschueren, Interview met Koen Calliauw.

reisde. Hierdoor kreeg hij tegen wil en dank een leiderspositie binnen het provo-netwerk. Daarenboven had hij in Antwerpen zelf contacten met enkele Nederlanders waaronder Remco Campert en Willeke van Amelrooy, die hem vertelden over provo-Amsterdam⁷⁹. Deze contacten werden gelegd via het circuit van culturele cafés, expositieruimtes, gallerijen, met als voornaamste de club “Vecu”. Opnieuw was Koen Calliauw het best geplaatst door de eerdere contacten die hij al had in deze club, om als “sluiswachter” van de informatie te fungeren (hij liet ze zo gretig mogelijk doorstromen).

Koen Calliauw's trips beperkten zich blijkbaar tot Amsterdam; noch in Gent, noch in Brussel zou hij zijn geweest, hoewel hij zowel in Eindelijk als Revo artikeltjes heeft gepleegd (cfr infra)⁸⁰.

Het reizen zelf gebeurde met de trein “*die dan nog liefst niet betaald werd*”, maar bij voorkeur door te liften, wat op zich al een invloed van Kerouac's “On the road” verraadt⁸¹. De Gentse provo-groep hoefde niet in die mate van het beat-gevoel doordrongen zijn, omdat het merendeel van de leden als studenten in het weekend naar huis ging. Voor Sieg Van De Cruys en Guido Van Meir betekende dit: naar Antwerpen. Van Meir onderhield in het weekend echter geen verdere contacten met provo's. “*In de Muze of de Mok kwam ik niet echt. In de week zaten wij in Gent, en in het weekend gingen wij niet nog eens naar Antwerpen gaan. Ons leven speelde zich vooral af rond de universiteit, in mijn geval was dat in de psychologie.*”

⁸² Koen Calliauw kende hij niet persoonlijk, in tegenstelling tot Sieg Van De Cruys: “*Ik kende Koen Calliauw, en als ik hier in Antwerpen in de weekend was, zal ik waarschijnlijk wel een aantal keer met hem gediscussieerd of gepraat hebben, of met iets meegegaan hebben waar zij op dat moment mee bezig waren – een boekje of zo.*” Ook voor deze “brug” geldt dat ze niet geformaliseerd was. Door de ruimtelijke beperktheid van het netwerk was het niet moeilijk provo's te ontmoeten zonder voorafgaandelijke afspraken te maken. “*Hier in Antwerpen was de Muze, waar altijd veel volk zat en dan kwam ik er daar wel tegen. Maar het was niet zo dat ik naar Antwerpen kwam en dat we dan gingen vergaderen met de Antwerpse provo's – helemaal niet.*

De Antwerpse provo's, die kwam ik gewoon tegen. En dan kwam het er meestal wel van om aan een activiteit mee te doen.”⁸³

Sieg is dus de brug tussen Gent en Antwerpen, maar ook de link met de Nederlandse provo-groepen. “*Ik ben een paar keer naar Amsterdam geweest als er rellen waren, of als er geen rellen waren, dat weet ik niet meer. Dan hebben we ook een paar Hollandse provo's uitgenodigd om naar Gent te komen spreken. Onder andere Thom Jaspers, de Veilig-verkeer-magier.*”⁸⁴ Zoals we gezien hebben betekende deze het

---

⁷⁹ “*Er waren ook Nederlandse schrijvers zoals Remco Campert die in Antwerpen kwamen wonen, en ik ontdekte wat in Nederland aan het gebeuren was. Ik was niet de enige, maar in dat milieu was ik altijd toch de meest serieuze.*”

Ibid.

⁸⁰ Koen Calliauw was aangekondigd als een van de eventuele sprekers op het feest van de democratie dat op 1 april 1967 door de Gentse provo's zou worden georganiseerd, maar: “*Koen Calliauw heb ik niet in Gent weten komen.*”

Joris Verschueren, Interview met Sieg Van de Cruys.

⁸¹ Joris Verschueren, Interview met Koen Calliauw.

⁸² Joris Verschueren, Interview met Guido Van Meir.

⁸³ “*Koen Calliauw die heb ik wel eens gezien, bij een tentoonstelling geloof ik, Matrakkensabbat op de Groenplaats in Antwerpen, en die liep daar dan op zijn blote voeten – dat was met zijn blote-voeten-plan.*”

Ibid.

Joris Verschueren, Interview met Sieg Van de Cruys.

⁸⁴ Joris Verschueren, Interview met Sieg Van de Cruys.

begin van provo in Gent. Ook met de Brusselse en Dendermondse provo's onderhield Sieg contact, hoewel dit sporadischer lijkt te zijn geweest⁸⁵.

Herman J. Claeys uit Brussel was een van de meest mobiele provo's, en daarom een uitgelezen persoon om het contact met de verschillende provogroepen te onderhouden. *"Hij kwam naar Gent, regelmatig, maar ik denk niet dat er veel activiteiten gezamenlijk gebeurden."*⁸⁶ In Gent nam Herman J. Claeys onder andere deel aan de opvoering van het "Evangelie volgens Matteus" op de Kouter: *"Herman J. Claeys die ken ik eigenlijk totaal niet, of daar heb ik nooit contact mee gehad. Die heb ik wel één keer gezien toen wij ons evangelie hielden op de Kouter; hij wou toen absoluut naar het politiekantoor lastig gaan doen, en is dan uiteindelijk ook opgepakt."*⁸⁷

Blijkbaar was Claeys' interesse meer op Antwerpen en Amsterdam gericht dan op Gent, ook al was hij bijzonder kritisch over Koen Calliauw's provo-initiatief in Antwerpen⁸⁸. *"Ikzelf was zodanig vaak in Antwerpen en Amsterdam - ... dat gebeurde haast wekelijks"*⁸⁹

De uitbreiding van het netwerk verliep ook via mond-aan-mond reclame, en via lezingen, waar het publiek een provo in levenden lijve kon aanschouwen en horen, en vragen kon stellen. Hierboven hebben we reeds gezien dat de Gentse provo's zichzelf in het leven riepen na een dergelijke lezing. Volgens Roel van Duijn was een bezoek van Thom Jaspers aan Antwerpen ook daar doorslaggevend voor de oprichting van een provo-groep. Het lijkt mij dat hij een nogal "Amstellocentrisch" perspectief hanteert, wanneer hij het heeft over *"de provolutie in Antwerpen brengen"*⁹⁰.

Net zoals aanvankelijk Nederlandse provo's in het buitenland lezingen gaven, begonnen Vlaamse provo's al gauw overal te lande parochiezalen en gespreksclubs te bezoeken. Dit leidde niet tot een uitbreiding van het aantal provo-kernen, en ook het ledenaantal schijnt hier niet door te zijn gestegen. De vraag om deze lezingen kwam er waarschijnlijk meer omwille van de grote aandacht die aan het verschijnsel werd gegeven in de media dan uit werkelijke interesse⁹¹.

De ontmoetingen met andere provo's hadden behalve het uitwisselen van informatie, pamfletten, tijdschriften ook nog andere doelen. Herman J. Claeys kon bijvoorbeeld gebruik maken van een Amsterdamse stencilmachine.

Tenslotte moet ik nog wijzen op de internationale provobijeenkomsten in Borgharen en Appelscha, waar met provo's van verschillende netwerken gemeenschappelijke standpunten werden ontwikkeld. De organisatie van dit soort concilies is natuurlijk niet eigen aan de provo-beweging, maar opnieuw opvallend is dat hieraan geen schriftelijke voorbereidingsdiscussies voorafgingen.

---

⁸⁵ *"En ook met Herman J. Claeys, en met een zekere Willems van Dendermonde, ook een nogal actieve gast."*
Ibid.

⁸⁶ Ibid.

⁸⁷ Joris Verschueren, Interview met Guido Van Meir.

⁸⁸ H.J. Claeys, "(zonder titel)", *Provo*, 6, 1966, maart 1966, p 20.

⁸⁹ Joris Verschueren, Interview met H. J. Claeys.

⁹⁰ van Duijn & Jaring, op. cit., p 206.

⁹¹ Verslag lezing "wat is PROVO ???" in Gespreksclub Tombe, september 1966. AMSAB-Gent, Archief Koen Calliauw, doos: 1, 1. Joris Verschueren, Interview met Sieg Van de Cruys. Ook de oplage van Eindelijk verviervoudigde toen het zichzelf als "ideeënblad van het Gentse provotariaat" begon te betitelen. Joris Verschueren, Interview met Guido Van Meir.

Post

Deze alinea zal noodgedwongen korter zijn dan de voorgaande, omdat er slechts enkele brieven zijn gearchiveerd die dateren uit de provo-periode, en omdat de respondenten zich (allicht) geen individuele brieven meer konden herinneren.

Zoals hierboven reeds vermeld waren brieven een veelgebruikt communicatiemiddel tussen de verschillende lokale netwerken. Binnen het netwerk werden deze zo goed als niet gebruikt. Een enkele persoonlijke brief aan Herman J. Claeys van een lid van provo-Brussel is bewaard gebleven, waarin zij haar onvrede met de gang van zaken in provo uitdrukte, en stelde zich volledig aan de liefde en het leven te willen wijden. Zeer persoonlijke mededelingen dus, waarvoor de schrijfster liever een afstandelijkere brief dan een persoonlijk gesprek prefereerde⁹².

Via de post werden bijdragen voor tijdschriften ingezonden en werd om informatie gevraagd (cfr supra). Via de post hield men ook de andere kernen op de hoogte van wat er te gebeuren stond. Omwille van de beperkte reproductiemogelijkheden moesten deze brieven zeker via een “sluiswachter” passeren en kon men niet via een brief het volledige netwerk ongemedieerd bereiken (in tegenstelling tot wat nu kan via e-mail en internet-discussiegroepen). We kunnen er echter van uit gaan dat deze informatie wel degelijk werd doorgegeven.

Hoewel de post dus een van de voordeligste manieren was om informatie over een grotere afstand te verspreiden zonder een kostelijke individuele verplaatsing werd deze communicatievorm amper verzorgd. In Gent werden geen adressenlijsten bijgehouden omdat dit de betrokkenen geenszins interesseerde. In Antwerpen werd evenmin een behoorlijke briefwisseling bijgehouden. Nog minder dan in Gent was hiervoor de mogelijkheid aanwezig: provo's hadden geen vast adres of zelfs eigen leefruimte, de brieven waren geadresseerd aan de cafés waar zij vaak vertoefden zoals de Paddock⁹³.

Kortom: *“We hielden elkaar op de hoogte, en als er iets gestuurd werd, werd dat ook naar Herman J. Claeys gestuurd, met de post, of met iemand meegegeven. Maar geen formele lijsten met personen om aan te schrijven.”*⁹⁴ Veel liever maakte men gebruik van mondelinge verspreidingskanalen waarmee minder kosten gemoeid waren. Bovendien lieten deze meer dan post – gezien de afwezigheid van een uitgebreide briefwisseling – wederzijdse communicatie tussen de kernen toe. Toevallige passanten namen dus het “nieuws” mee naar hun eigen kern.

---

⁹² persoonlijke brief aan H.J.Claeys. AMSAB-Gent, Archief H.J.Claeys, doos: 3, 7: provo-activiteiten.

⁹³ Brief IISG aan redactie Anar, p.a. K. Calliauw, café Paddock, 06/09/1966. AMSAB-Gent, Archief Koen Calliauw, doos: 1, 1.

⁹⁴ Joris Verschuere, Interview met Sieg Van de Cruys.

Tijdschriften

Bij tijdschriften kunnen we eenzelfde voorkeur voor persoonsgebonden communicatie vaststellen, hoewel hier al vaker van de post gebruik werd gemaakt. Tijdschriften laten meer dan brieven het bereiken van een groot publiek toe, omdat zij wel op verscheidene exemplaren worden geproduceerd. Daartegenover staat natuurlijk dat tijdschriften nog minder dan brieven wederzijdse communicatie toelaten. Dit laatste verklaart wellicht opnieuw het geringe voorkomen van post-abonnementen.

De tijdschriften waren een uitgelezen middel om de leden van de lokale groep op de hoogte te brengen van de activiteiten van andere groepen. Hiertoe werden artikels geschreven door mensen van de lokale "redactie", zoals bijvoorbeeld door Sieg Van De Cruys over Koen Calliauws "komitee weiger dienst". Een ander voorbeeld uit *Eindelijk* is een artikeltje "Bedreigde minderheden in ons land": "*Kabouters, Reuzen, en sinds de taaldrijverijen van Herman J. Claeys in Brussel ook de letters x, q en het koppel e en i*"⁹⁵ Daarnaast werden inzendingen van provo's uit andere steden gepubliceerd, of nam men artikelen volledig over. Zo pleegde Koen Calliau in *Eindelijk* een artikel over "Studentenprovotariaat", werd een artikel uit Anar over betogingen overgenomen en reproduceerde Revo Roel van Duijns "inleiding tot het provocerend denken"⁹⁶.

De verspreiding van deze tijdschriften liep via een netwerk van wederverkopers of via post- en vooral ruilabonnementen. De wederverkopers kochten enkele nummers en verkochten deze verder met een winst van (in de meeste gevallen) 33 %. In praktijk kwam dit neer op 10 en 15 frank, voor de Belgische tijdschriften. Als gevolg van de hierboven reeds aangehaalde beatnikmentaliteit kenden de tijdschriften via de wederverkoop een grote verspreiding. "*Sieg ging met *Eindelijk* de cafés langs, waarschijnlijk ook in Antwerpen.*" De mobiliteit van de Gentse provo-studenten zorgde er ook voor dat *Eindelijk* onder meer werd verkocht in Lokeren en Dendermonde, hetgeen mij sterkt in mijn overtuiging dat de kernen in deze steden welhaast als satelieten van de Gentse groep moeten worden beschouwd en hun lokatie niet louter via Christallers centrale plaatsen-theorie kan worden geduid.

*"Aan de universiteit nam de ene twintig, de andere vijftig, nog een andere tien, dertig exemplaren mee, en die verkocht hij [of zij] dan in zijn stadje of dorp, waar hij bezig was. Dat gebeurde allemaal spontaan, zonder veel organisatie. Maar die gasten kregen er wel iets op."*⁹⁷

Voor de verspreiding van hun tijdschrift berustten de redacties ook op wisselabonnementen. Zo werden ook de Nederlandse tijdschriften in Vlaanderen ontvangen. Maar zelfs hier verliep de communicatie niet uitdrukkelijk per post, men poogde steeds tijdschriften mee te geven met toevallige passanten. "*Als dat boekje juist uit was, en die figuur was in Gent, dan pakte die dat mee.*"⁹⁸

---

⁹⁵ S. Van De Cruys, "Weiger Dienst", *Eindelijk*, I, 1966, 4 (november 1966), pp 25-27.

s.a., "Bedreigde minderheden in ons land", *Eindelijk*, I, 1966, 4 (november 1966), p 36.

⁹⁶ s.a., "Richtlijnen bij betogingen", *Eindelijk* (overgenomen uit Anar), I, 1966, 4 (november 1966), p 35.

K. Calliau, "Studentenprovotariaat", *Eindelijk*, I, 1966, 4 (november 1966), pp 33-34.

⁹⁷ Joris Verschuere, Interview met Sieg Van de Cruys.

⁹⁸ Joris Verschuere, Interview met Koen Calliau.

Het voordeel van de wederverkoop was natuurlijk – naast de minieme besparing op postzegels – dat tegelijk met het tijdschrift ook andere informatie doorgegeven werd/kon worden, en dat hierdoor een tweezijdiger communicatie ontstond.

Elke zichzelf respecterende provogroep had een eigen tijdschrift en de verschillende groepen werden ook met de naam van hun tijdschrift aangeduid. Voor Brussel (en volgens de ambitie van Herman J. Claeys voor België) was dit Revo, voor Gent Eindelijk, voor Antwerpen Anar, voor Dendermonde Protest en voor Aalst Bom⁹⁹.

Er waren pogingen om met de verschillende redacties gemeenschappelijke initiatieven te nemen. Zo poogde Herman J. Claeys verschillende keren de redactie van de provo-tijdschriften te centraliseren, en zodoende Revo tot het overkoepelend tijdschrift van het Belgisch provotariaat te maken. Hiertoe wilde hij luidens een brief aan Koen Calliauw “*[e]n soort brain-trust vormen (ik hou niet van het woord), in los verband natuurlijk, maar waardoor een beetje kan gecoördineerd worden, vooral wat de inhoud en de strekking van Revo betreft. [...] Ik zou wel graag met jou, Siege [sic] en een paar andere van je vrienden grondig over al deze dingen willen praten.*”¹⁰⁰

Daarenboven werd in mei 1967 door “*Revo, samen met het Gentse provo-blad Eindelijk en het Dendermondse Protest, een GEZAMENLIJK PROVO BOETENFONDS opgericht, waarvan ook provo's uit andere steden in principe kunnen genieten. [...] Over de besteding van de aldus geïnde gelden wordt door de Open Redakties van REVO, EINDELIJK en PROTEST kollektief beslist en toezicht gehouden.*” Deze mededeling uit Revo doet een beetje vreemd aan, als we weten dat het allerlaatste nummer van Eindelijk in april 1967 werd uitgegeven. Wellicht had Herman J. Claeys met enkele provo's de oprichting van dit boetenfonds besproken tijdens de happening op de Kouter op 12 april, en daarna wereldkundig gemaakt, maar is dit boetenfonds in praktijk nooit iets geworden¹⁰¹. Dit laatste geeft nogmaals de voorkeur voor mondelinge communicatie boven informatiestromen via tijdschriften weer, hoewel de kernen zich aan de hand van hun tijdschrift definieerden.

Joris Verschueren, Interview met Siegfried Van de Cruys.

⁹⁹ Brief van H.J. Claeys aan De Standaard, 13-2-1966. AMSAB-Gent, Archief H.J. Claeys, doos: 3, 7.

¹⁰⁰ Brief H.J. Claeys aan K. Calliauw, 03/06/1966. AMSAB-Gent, Archief Koen Calliauw, doos: 1, 1, 1.

en Brief H.J. Claeys aan K. Calliauw, eind juli 1966. AMSAB-Gent, Archief Koen Calliauw, doos: 1, 1.

¹⁰¹ Revo 5, mei 1967, p 18. AMSAB-Gent, Archief Armand Sermon, doos: 2, 9.

Geen van de door mij geïnterviewde provo's herinnert zich de ware toedracht.

Besluit

We hebben gezien dat provo ontstaat uit bepaalde groepen, met als constanten een jongeren- segment en een culturele (literaire en muzikale) component. Het onderzoek naar de voorafgaande netwerken laat toe Provo in bepaalde vooraf bestaande intellectuele ruimtes te plaatsen. Gecombineerd met de continuïteit die we hebben kunnen vaststellen in de verschillende gelokaliseerde kernen bood ons dit een blik op de specificiteit van lokale groepen, hetgeen bij Vassart en Racine onmogelijk bleek. Steeds was de typering van de Provo-groep nauw verbonden met de ruimtes die zij innam. Zeker in Gent kon de studenten-basis van de groep duidelijk afgeleid worden uit het feit dat zij sterk verankerd was in de universiteitsbuurt. In Antwerpen was de groep veeleer met muziekkroegen verbonden, en via Koen Calliauw ook met de meer literaire clubs. De literaire affiniteit bleek in Brussel het sterkst, met de Krea-club en Free Press boekhandel als uitvalsbasissen voor het Provo-netwerk.

De specificiteit van de voorafgaande netwerken en de voorliefde van Provo's voor "ruigere" cafés, alsook de beperktere sociale controle in steden volstaan als verklaring voor het feit dat Provo slechts in enkele centrumsteden ontstond. De netwerkbenadering, die toelaat te vatten op welke ruimtes Provo een beroep kon doen, maakt het bovendien mogelijk Provo in verband te brengen met systemische factoren. De ruimtes waaruit Provo groeide, en de ruimtes die Provo ter beschikking stonden, hangen immers alle samen met de welvaartsstijging in de jaren zestig die het gevolg was van de fordistisch-keynesiaanse organisatie van de twintigste-eeuwse accumulatiecyclus.

De intellectuele ruimtes waaruit Provo groeide, die in het volgende hoofdstuk meer gedetailleerd zullen worden besproken, zijn alle uitingen van de groeiende welvaart. Voor de Gentse groep, die voornamelijk uit studenten bestond, is dit natuurlijk het duidelijkst. De onderwijsexplosie is een van de meest kenmerkende fenomenen van de jaren zestig. Deze bracht inderdaad grote groepen jongeren bij elkaar, hetgeen op zich reeds een voedingsbodem voor Provo vormde¹⁰².

Ook de niet-elitaire schrijversnetwerken en de groepen kunstenaars zijn echter tekenen van een welvarende samenleving. In Antwerpen, waar het kunstonderwijs dat Koen Calliauw volgde een cruciale factor in het slaan van de bruggen tussen de twee netwerken vormde, is dit misschien het meest uitgesproken.

Het bestaan van de typische muziek- en jongerencafés (naast studentencafés waarvoor al veel langer een publiek bestaat) zoals de Mok en de Shamrock vloeit natuurlijk ten dele voort uit evoluties binnen de muziek op zich. De smaak van het publiek, het openkomen van een markt voor Angelsaksische, of Angelsaksisch geïnspireerde pop, folk en rock, wordt echter evenzeer bepaald door de Amerikaanse culturele dominantie in de twintigste eeuw.

Het groeien van deze markt is bovendien nauw verbonden met het tot stand komen van een jongerencultuur, zelf opnieuw een uiting van de twintigste-eeuwse accumulatiecyclus. De financiële autonomie waarvan deze jongeren konden genieten, liet hen echter niet alleen toe cultuurgoederen te consumeren (dit onderwerp wordt in het hoofdstuk identiteit uitgespit), maar ook underground-tijdschriften. Dit was van belang voor het tot stand komen van

---

¹⁰² Hooghe & Jooris (Red.), op. cit., pp 22-26.

de eigen ruimte van de Brusselse Provo-groep, maar ook, en belangrijker, voor de vorming van een transnationaal netwerk van informatieverspreiding.

Zoals we hebben gezien, kan Provo inderdaad beschouwd worden als een grensoverschrijdend netwerk waarbinnen informatie en personen circuleerden. Centraal in dit netwerk was Amsterdam, vanuit elke Provo-groep waren er bruggen naar het *magies centrum*, maar ook tussen alle verschillende kernen bestond communicatie. Men hield elkaar op de hoogte van toekomstige activiteiten, nam hieraan eventueel zelfs deel, en stuurde in elk geval de tijdschriftjes via wisselabonnementen door naar de andere kernen.

Parallel aan het Provo-netwerk bestonden twee netwerken die veeleer binnen de Belgische grenzen lijken te zijn gebleven, hoewel er ook Nederlanders in participeerden. Het eerste is een literair netwerk, met als belangrijkste polen Antwerpen en Brussel, maar ook auteurs die hun stek in Gent hadden zoals Jan-Emiel Daele komen erin voor. In Antwerpen en Brussel was dit netwerk het duidelijkst verweven met Provo, maar van belang is te wijzen op de mobiliteit van deze literatoren waardoor we ze in de verschillende steden terugvinden (voor Marcel Van Maele is dit zeer uitgesproken). Daarom is het moeilijk dit netwerk werkelijk te lokaliseren, en lijkt het aangewezen het als een apart netwerk op een andere, niet-stedelijke schaal te beschouwen.

Het tweede netwerk verenigt vooral de Gentse en Antwerpse alternatieve muziek-groepen. Hier is het evidentier de deelhebbers te lokaliseren rond cafés als Trefpunt, Shamrock, de Mok, de Muze. Omwille van de duidelijke opname van Trefpunt in dit netwerk, moeten we het onderscheiden van het Provo-netwerk. De Antwerpse *sien* stond duidelijk dichterbij de Provo's dan de Gentse, waar slechts via Roland een dunne band tussen beide bestond. Voor beide steden is dus aantoonbaar dat zij niet zozeer als afgebakende loci moeten worden voorgesteld, maar als gediversifieerde ruimtes die zijn opgenomen in verschillende schalen.

Om verschillende redenen was het Provo-netwerk, met zijn sub-netwerken zeer open. De "Zorba-tendens" draagt hiertoe ongetwijfeld bij. Het feit dat men zonder al te veel omhaal onderdak kon vinden in het Provo-netwerk, getuigt van de openhartige interesse in de medemens. Vanuit een beat-idee rekenden Provo's zelf evenzeer op de openheid van anderen. Net hierdoor kon het Provo-netwerk doordringen in eerder onverwachte "lokalen" – liften is op uitnodiging inbreken in iemands leven.

De ruimtes die Provo gebruikte versterkten alleen maar de toegankelijkheid van het netwerk: in een praatcafé is het makkelijk op iemand toe te stappen. Voor de Antwerpse Provo's, die een duidelijke en publiek bekende pleisterplaats hadden, gold dit *a fortiori*.

Het gebruik van cafés betekent tegelijk een toetreden op de buitenwereld. Provo's stonden open voor invloeden van buitenaf en zochten deze zelfs op. De creatie van een collectieve identiteit gebeurde niet in afgesloten lokaaltjes, maar in een buitenwereld waaruit men kon plukken – Provo's *latency* vond, in tegenstelling tot wat Melucci suggereerde, regelmatig plaats in interactie met de omgeving.

De actieve gerichtheid van Provo op de buitenwereld (Melucci's *visibility*) wordt nog duidelijker in hun actiemiddelen. Happenings zijn kunstvormen

waarbij het publiek – voor Provo was de politie een vast onderdeel van het publiek – per definitie betrokken wordt. Hopen op participatie van het publiek, is hopen op de uitbreiding van het netwerk.

De happening kleedt als expressieve en publieke actievorm bestaande openbare ruimtes geheel anders in. Aldus worden nieuwe ruimtes voor politieke participatie gecreëerd. De happening moet dan ook beschouwd worden als een poging de intellectuele ruimte waarin de beweging kon optreden te vergroten. Ook de verspreiding van de tijdschriften moet zowel als materiële en virtuele ruimte-uitbreiding worden beschouwd. Zoals we hebben gezien kenden deze tijdschriften, in het bijzonder Eindelijk, een grote (geografische) verspreiding. Doordat aan elk exemplaar een Provo-verkoper vasthing, moet de verkoop van deze tijdschriften als een enorm uitdeinen van het netwerk worden beschouwd. We kunnen immers veronderstellen dat de tijdschriften bij voorkeur aan kennissen werden verkocht. Door de verspreiding van het Provo-ideeëngoed, vergrootte Provo de ruimte waarin zij getolereerd werd en haar mobiliseringspotentieel.

De netwerkstructuur van Provo op zich kan echter voorlopig niet systemisch verklaard worden. De voorkeur voor mondelinge communicatie kan zeker voor de lokale groepen niet als de uitkomst van systemische wijzigingen worden voorgesteld. Wel waren al deze groepen organisch gegroeid, uit het samensmelten van verschillende voorgaande vriendenkringen. De Provo-kernen kunnen dus niet, zoals formeel opgerichte organisaties, verondersteld worden van bij het begin een hiërarchische structuur aan te nemen. Als zij dit later niet deden, was dit waarschijnlijk het gevolg van de blijvende densiteit van de netwerken, met andere woorden van de grote gehechtheid van de deelhebbers aan de netwerken en de vriendschapsbanden die in dit netwerk bleven heersen.

Het transnationale netwerk, dat gebouwd was op individuele bruggen, kreeg duidelijk zijn vorm door de ongelijke mobiliteit van de deelhebbers aan de lokale netwerken. Lang niet iedereen in een lokaal netwerk toonde dezelfde interesse of dezelfde mentale mobiliteit om naar Amsterdam te trekken, of had er simpelweg de middelen niet toe. Dit gebouwd zijn op individuele banden, gecombineerd met de afwezigheid van hiërarchische structuren in de lokale netwerken, kan gedeeltelijk verklaren waarom deze overkoepelende ruimte niet hiërarchisch gestructureerd werd – er werden immers geen “verbindingsofficieren” aangesteld. Ook hier betekende de afwezigheid van een hiërarchie waarschijnlijk het vermijden van een nodeloze kost. Men kon er op kon vertrouwen dat de informatie zich via de contacten die ongeorganiseerd maar regelmatig waren sneller doorheen het netwerk zou verspreid raken dan via gecentraliseerde kanalen.

Nog minder kan het ontstaan van Provo op zich verklaard worden aan de hand van deze systemische factoren. Zoals in het theoretisch gedeelte is aangetoond, kunnen wijzigingen in de sociale samenstelling van een maatschappij niet als directe oorzaak van bepaalde vormen van sociaal protest worden voorgesteld. Wel blijkt dat in al deze netwerken kritische en nieuws-gierige intellectuelen aanwezig zijn.

Het “verkleinen” van de wereld, dat in de jaren zestig door de toegenomen communicatiemogelijkheden (auto en tv) in een versnellingsfase kwam, kan

dan ook als gedeeltelijke oorzaak voor de spreiding van de Nederlandse naam aangevoerd worden. Dit, en de gerichtheid op Amsterdam binnen het netwerk, bracht Guido Van Meir ertoe de Vlaamse Provo's slechts als "supporters" van de Nederlandse voor te stellen.

Het onderzoek naar de ideologie van Provo biedt wellicht vollediger antwoorden op de duurzame keuze voor de netwerkstructuur. Bovendien zal het toelaten in te schatten hoe homogeen, of net hoe intern doorspekt met creatieve opstoten, Provo's trans-nationale ruimte was. We kunnen verwachten dat er tussen de verschillende Vlaamse kernen, al was het maar omwille van de andere samenstelling, ook ideologische verschillen bestaan.

Ideologie

Inleiding

Dit hoofdstuk behandelt de provotarische ideologie, het provocisme, en enkele daaruit voortvloeiende bekommernissen. Daarom schets ik eerst de grondslagen van de “officiële” ideologie zoals ze in Nederland werd uitgewerkt. Vervolgens ga ik na in hoe de Vlaamse provo-groepen met deze beginselen omsprongen. Werd ze overgenomen, werd ze bekritiseerd, werd ze aangevuld of werd ze geheel vervangen door een eigen ideologisch voorstel?

Na de voorstelling van de provotarische ideologie zal ik wijzen op de grote gelijkennis die zij vertoont met de visie van Herbert Marcuse die ongeveer gelijktijdig werd geformuleerd. Dit laat ons toe na te gaan in hoeverre provo een eigentijds en creatief fenomeen was.

Voorts moet dit onderzoek een antwoord bieden op de vragen of de ideologie van Provo typerend is voor een nieuwe sociale beweging en of de beweging als een eengemaakte transnationale ideologische ruimte kan worden beschouwd. Omdat nieuwe sociale bewegingen tegelijk ook ruimtes zijn voor identiteitscreatie, kan deze vraag aan het einde van dit hoofdstuk slechts voorlopig beantwoord worden. Pas in het volgende hoofdstuk komt de vraag naar de niet-ideologische identiteitsgrondstoffen aan bod. Pas dan kan ook dieper ingegaan worden op bekommernissen van de Vlaamse Provo's die niet rechtstreeks zijn af te leiden uit hun ideologie, maar die veelvuldig aan bod kwamen.

Op verschillende plaatsen in deze twee hoofdstukken zijn meer of minder duidelijke verwijzingen naar liedjesteksten opgenomen. Zoals zal blijken was muziek immers zeer belangrijk als identitaire grondstof. Deze aanpak laat toe om zoveel mogelijk muziek in dit hoofdstuk weer te geven, en sluit bovendien aan bij de manier waarop provo's her en der liedteksten in hun tijdschriften en pamfletten opnamen.

Amsterdam: grondslagen van het provocisme

Provo groeide in Nederland uit verschillende ban-de-bom-groepen en de *magiese* happenings van Robert Jasper Grootveld. Roel van Duijn vormde zowat het bindteken tussen deze twee tendenzen. Afkomstig uit een Haagse ban-de-bom-groep ging hij op zoek naar geschiktere, permanentere aktievormen. Als redacteur van De Vrije, voortzetting van het blad “De Vrije Socialist” van Dommela Nieuwenhuys, kwam hij in aanvaring met oudere anarchisten, omdat hij een meer hedendaagse stijl voor het anarchisme zocht. Deze nieuwere, speelse vorm vond hij in de happenings die Robert Jasper Grootveld al vanaf 1964 rond het Lieverdje te Amsterdam organiseerde. Na met hem in contact te zijn gekomen, begonnen Roel van Duijn en Rob Stolk aan de uitbouw van een beweging.

Anarchisme

De basis van het provocisme vonden van Duijn en de zijnen in de klassieke anarchistische literatuur. Vooral Dommela Nieuwenhuis inspireerde hen, maar ook Bakoenin¹. Op verschillende plaatsen wordt provo kortweg als anarchistisch gedefinieerd. Straks zullen we zien dat er een aantal specifieke aanpassingen werden gemaakt door provo.

In het eerste nummer van Provo, dat later door de Brusselse provo's als Revo werd heruitgegeven, vinden we de reproductie van een Nederlands brochuurtje van het einde van de negentiende eeuw, "De praktische anarchist", met recepten voor allerhande bommen. Van Duijn baseerde zich in zijn redeneringen op een bizarre interpretatie van de dialectiek, die hem ertoe bracht provo zoveel mogelijk tot "negatie" te laten worden. Hij bejubelde het conflict en de destructie, omdat slechts deze aanleiding konden geven tot creativiteit.

In Provo nr 4 werkte van Duijn het provo-anarchisme verder uit. Vertrekkend van Bakoenin verheft hij de revolutie en de vernietiging van het bestaande tot voornaamste doel van het provotariaat. Hij benadrukt echter dat de revolutionaire imperatief het individu niet ondergeschikt kan maken, omdat zo de vrijheid van het individu zou worden beperkt. Nu reeds nuanceerde hij en stelde voorop dat tijdens het revolutionair proces al positieve voorstellen worden gedaan – we zullen dit soort ambivalentie tussen uiterste negativiteit en hoopvol aan de toekomst werken verder nog terugzien².

Nu bestond bij van Duijn duidelijk het besef dat het klassieke anarchisme zowel in de praktijk, als in theorie geen actuele ideologie was en kon zijn. Daarom werden de grondvesten die door Dommela Nieuwenhuys en Bakoenin werden gelegd en in "De Vrije" voortleefden, in provo aangepast aan de 20^e-eeuwse consumptiemaatschappij. Provo was dus een poging om het anarchisme, dat na de Spaanse Burgeroorlog op sterven na dood was, nieuw leven in te blazen³.

De klassestructuur van de maatschappij werd gehetheoriseerd, alsook de plaats die arbeid in deze maatschappij diende in te nemen. Bovendien werd nog meer dan in het klassieke anarchisme de nadruk gelegd op de nood aan creatieve zelfontplooiing. Van Duijn baseerde zich voor dit creatieve vrijetijdsaspect sterk op de "New Babylon"-idee van Constant Nieuwenhuys. *"De kennismaking met Constant Nieuwenhuys en zijn ideeën over New Babylon hadden ons daarnaast een toekomstperspectief gegeven, die de klassieke anarchistiese beweging helaas ontbreekt."*⁴

---

¹ Provo-Amsterdam (VU), Pamflet: gemeenteraadsverkiezingen, voor 1 juni 1966. AMSAB-Gent, Archief Koen Calliauw, doos: 1, 6.

² R. Van Duijn, "Bakoenin", *Provo*, I, 1965, 4, pp 21-22.

³ *"Provo was, na de ondergang van de oude anarchistische beweging in de Spaanse burgeroorlog, een nieuw startschot voor anti-autoritaire actie. Daarbij stelde provo heel direct het probleem aan de orde dat voor ons, eerste generatie welvaarts kinderen, veel zichtbaarder was dan voor de vroegere anarchisten: dat van het milieu. [...] Het was de eerste, woedende reactie op het ontstaan van een technocratische massacultuur."* van Duijn & Jaring, op. cit., p 7.

⁴ Ibid, p 60.

De klassieke marxistische verdeling van de maatschappij in bourgeoisie, arbeidersklasse en eventueel boerenbevolking had volgens de provo's, en velen met en na hen, afgedaan in het na-oorlogse westen. Via fordisme was de welvaart van de arbeidersklasse gevoelig toegenomen, via consumentisme kreeg deze het gevoel dat al haar wensen waren bevredigd. Zij kon dus niet meer de drager van een revolutionaire, anti-systemische ideologie zijn, zoals ze dat volgens het klassieke marxisme was. De arbeidersklasse was dus "brooddronken", tot "klootjesvolk" herdoopt.

De enige maatschappelijke groep die volgens de provo's nog enig potentieel had voor het omverwerpen van de heersende orde zijn de *drop-outs*, de *dé-klasse*. Deze bestaat uit studenten, kunstenaars, verveelde jongeren (in Nederland en Vlaanderen: nozems, in Frankrijk en ook in België: Blousons Noirs).

De *dé-klasse* of klasse van het provotariaat onderscheidt zich van het klootjesvolk of het Konglomeraat door haar economische positie: haar leden zijn niet of zo weinig mogelijk betrokken bij productie in loondienst. Anderzijds is zij "psychologisch" onderscheiden, door "bezield [te zijn] van een subversieve mentaliteit ten aanzien van de gevestigde orde."

Het "klootjesvolk" zijn alle gezagstrouwen die wèl betrokken zijn bij het productieproces, of zij nu arbeider zijn of lid van de bezittende klasse. Het Konglomeraat is "intens" betrokken bij het productieproces en is gekenmerkt door carrièredrang. "Psychologies gezien is het Konglomeraat een klasse van tevreden gefrustreerden. Tevreden zijn de verslaafde consumenten omdat het hun materieel goed gaat, gefrustreerd omdat zij juist door hun eigen verslaving aan ... (vul maar in) geremd zijn."⁵

<p>'t Interesseert je geen barst en je schreeuwt om het hardst de onvergelijkte te zijn. En wat je ook doet nooit is het goed, alle ouders trekken immers een lijn. Je loopt er als een schooier bij, met je jeans en je pet En hou er rekening mee, dat je het op die manier in de maatschappij niet redt. Maar wat trek jij je aan van dergelijke bekrompen huigelarij, In hun hart verzuchten ze zelf: Ach, waren wij maar zo vrij. Want ze zijn gebonden aan de burens en gebonden aan zichzelf. Aan hun streven naar succes, met hun zenuwen op half elf En gebonden aan familie, aan traditie en de rest In hun hele kleine kringetje EN DAT IS JUIST DE PEST. En je hebt geen das aan je nek en ze schelden je uit voor gek, Omdat je anders dan 'n ander wilt zijn. En je bent eigengereid en de manier waarop je vrijt, getuigt niet bepaald van hoogstaand fatsoen. Maar met het kuddevolk hoef je echt niet mee te gaan. En de manier waarop jij leeft, gaat ze ook geen donder aan, Want hun hele manier van doen is onnozel en dwaas! <u>Armand. Dat is juist de pest</u> <u>(Single), 1966</u></p>	<p>productieproces, of zij nu arbeider zijn of lid van de bezittende klasse. Het Konglomeraat is "intens" betrokken bij het productieproces en is gekenmerkt door carrièredrang. "Psychologies gezien is het Konglomeraat een klasse van tevreden gefrustreerden. Tevreden zijn de verslaafde consumenten omdat het hun materieel goed gaat, gefrustreerd omdat zij juist door hun eigen verslaving aan ... (vul maar in) geremd zijn."⁵</p>
--	---

Verder in het provo-manifest waaruit ik hierboven citeerde vinden we de redenering dat de onbetrokkenheid bij het productieproces iemand quasi vanzelfsprekend tot een

subversief element maakt (en dus niet meer zijn zijn status van al dan niet bezittende). Door de automatisering van de productie (taylorisme, fordisme) zullen volgens de provo's steeds minder mensen betrokken zijn bij dit productieproces. Automatie zal leiden tot een overvloed aan vrije tijd en welvaart. Menselijke arbeid en kracht zullen worden vervangen door machines, hoofdarbeid zou worden vervangen door cybernetica.

⁵ Ibid, pp 61-62.

Het is dus gebeiteld dat de dé-klasse zal groeien, hoewel het lang niet zeker is dat zij progressief zal worden. Hier komt een ander aspect van de provo-ideologie aan bod. De provo-ideologie is, hoe vreemd het ook mag klinken voor een basisdemocratische beweging, een voorhoede-ideologie. Vanuit een enorm misprijzen voor het klootjesvolk trachtten de provo's dit bewust te maken. Ook het "straatprovotariaat" is onbewust, het brengt zijn tijd in "ledigheid" door op straat⁶. Bijgevolg komt het – volgens het provo-manifest – in aanraking met de politie, die het subversieve karakter van deze jongeren aanwakkert. Hierdoor wordt het "vatbaar voor het anarchisme". "[J]uist op dit opstandige potentieel van nozems, damrakkertjes zouden we ons moeten richten. Hun agressiviteit moesten wij sublimeren tot een bewust revolutionairisme. Anderzijds moesten de meer intellectuele jongeren als studenten bewuste provoos worden, die het gezag, de staat, het privé-bezit, de almachtige big business, het militarisme, de bom provoceren."⁷

Dit aspect van de ideologie wordt niet zozeer uitgesproken, maar blijkt des te meer uit de actiemethoden van de provo's. De provocatie van het gezag (en van het klootjesvolk) is de bestaansgrond van Provo. Vanaf het najaar van 1965 werd het politie-ingrijpen tegen de happenings rond het Amsterdamse Lieverdje steeds repressiever (aanhoudingen, charges, ...). Na verloop van tijd werd het politie-ingrijpen beschouwd als een vast onderdeel van de happening. "Nu spreekt het ook vanzelf dat de politie onze beste kameraad is. De politieman is de meest impopulaire vertegenwoordiger van het staatsgezag. [...] Hij zorgt ervoor dat hij wrevel verwekt onder de mensen over zijn optreden en dus over het gezag, wij trachten die wrevel aan te wakkeren tot verzet."⁸ Het kwam er dus op aan met zoveel mogelijk leden van de dé-klasse naar de happening te lokken, de politie ("het Gezag") te provoceren, zoveel mogelijk happeners bij een rel te betrekken en hen zo bewust te laten worden van het "fasistische karakter van het gezag".

Deze strategie, en de achterliggende ideologie legt een tegenstelling in het provo-denken bloot: enerzijds zal de dé-klasse sowieso groeien en subversief worden, anderzijds zijn de voorhoede-provo's noodzakelijk om hen subversief te maken. Deze dubbelzinnigheid spruit voort uit de enerzijds bijna wetmatige analyse van de maatschappij-evolutie, en anderzijds het enorme misprijzen voor "het klootjesvolk." Om nogmaals uit Provo nr 1 te citeren: "Wij kunnen de massa niet overtuigen, we willen het nauwelijks. Hoe iemand ook in die apathiese, afhankelijke, geestloze troep kakkerlakken, torren en lieveheersbeestjes enig vertrouwen kan stellen is onbegrijpelijk."⁹ Op sommige plaatsen wordt het verzet van provo dan ook voorgesteld als vechten tegen de bierkaai, als een bewuste keuze voor "desperaat verzet" in plaats van "lijdzame ondergang".

---

⁶ Het straatprovotariaat zijn diegenen die door prof. W. Buikhuizen aanvankelijk als provo's werden betiteld, een term die van Duijn als geuzennaam voor zijn beweging koos. Buikhuizen deed verwoede pogingen om zijn definitie te redden, onder andere door zijn provo's om te dopen tot "provems", een combinatie van "provo" en het gangbare woord om deze groep aan te duiden "nozems". "Nu blijkt wel dat dit groepje jongeren met de oorspronkelijke provo's (provems) uitsluitend de naam gemeen heeft."

Om een idee te geven van Buikhuizens denkbeelden: "Het begavingspeil van provo ligt, in tegenstelling tot dat van de provem, boven het gemiddelde." Voor provo's moet het volgende nog meer als wijsneuzerij hebben geklonken: "Het overnemen van de naam provo heeft in bepaald opzicht provo weinig goed gedaan. Het heeft, voor veel buitenstaanders, provo tot een beweging van nozems gemaakt."

W. Buikhuizen, "Provo en Provo", in: F.E. Frenkel, Provo. Kanttekeningen bij een deelverschijnsel. Amsterdam, Polak & Van Genneep, 1966, pp 90, 91.

⁷ van Duijn & Jaring, op. cit., p 18.

⁸ R. Van Duijn, "Inleiding tot het provocerend denken", Provo, I, 1965, 1, p 3.

⁹ Ibid, p 2.

Creativiteit

De zee van vrije tijd die zou voortvloeien uit de volledige automatisering van de economie zou worden ingevuld met creativiteit en spel. Hier is de invloed van Constant Nieuwenhuys het meest tastbaar en uitgesproken. Deze architect ontwikkelde een geheel nieuw stedenbouwkundig ideaal, New Babylon, gericht op de ontplooiing van de Homo Ludens.

De Homo Ludens, de spelende mens van morgen, tegenpool van de Homo Faber, zou wonen in woonsectoren. Dit zijn appartementsblokken die door middel van pilaren enkele meters boven de grond worden gebouwd. Zo blijft de grond vrij voor tuinieren en andere vrijetijdsbesteding. In de woonsectoren zou steeds infrastructuur voor collectieve ontspanning (sport, discussie, ...) en creativiteitsbeleving worden voorzien.

De zelfontplooiing die Constant voorzag eens de mens van zijn arbeid was bevrijd, sloot aan bij de persoonlijke preoccupatie van Roel van Duijn met creativiteit en hedonisme. Reeds in 1964 schreef hij een "Kreativistisch Manifest" met als uitgangspunt dat creativiteit het enige is dat een mens onderscheidt, dat creativiteit dus noodzaak is voor een menswaardig leven. Daarom *"moet mijn leven er in de eerste plaats op gericht zijn mijn kreatievermogen maximaal te exploiteren.*

[...] de kreatieve mens zal tot een zo diep mogelijke breuk met de buitenwereld en de maatschappij moeten komen om los en onbelast te worden [...] Voor hem geldt: revolutionairisme [!], niet als middel ter verkrijging van betere levensvoorwaarden, maar als doel, als kreatieve kracht."¹⁰

Deze creativiteit stelde provo lijnrecht tegenover de bekrompenheid van het klootjesvolk, dat niets anders voor ogen had dan de handhaving van een hokjeswereld, waarin men alleen hoort te zien wat niet ordeverstoring of bedreigend is.

De nadruk op creativiteit is, in de bredere provo-beweging, wellicht te verklaren door de symbiose van kunstenaars, intellectuelen en nozems. Hij past natuurlijk ook in de in de inleiding geschetste wereld-systemische evolutie naar uitgesproken individualisme. Volgens Mong Rosseel houdt het ook verband met de anarchistische grondslagen van provo: *"Die mengeling ook, waardoor anarchisten er een eigen levensstijl op nahouden die veel vrijer is dan bij de andere, doctrinaire groepen. Anarchisten betrekken veel meer cultuur, muziek, film en kunst in hun leefwereld. [...] Anarchisme heeft niet alleen met politiek te maken, ook met creativiteit."*¹¹

Anti-consumentisme

Hetgeen het klootjesvolk ervan weerhoudt zijn creativiteit te ontplooiën is de ongebreidelde en afstompende consumptie.

Consumptie van materiële goederen, zoals auto's, ijskasten en rookwaren, maar ook consumptie van ongeïnspireerde en oninspirerende tv-programma's en pers. Hier komen de

Advertising signs that con you
Into thinking you're the one
That can do what's never been done
That can win what's never been won
Meantime life outside goes on
All around you.
Bob Dylan, It's Alright Ma (I'm only bleeding),
Subterranean Homesick Blues, 1965

¹⁰ van Duijn & Jaring, op. cit., p 16.

¹¹ Bonte, op. cit., p 84.

ideeën van Robert Jasper Grootveld, de anti-rookmagiër, het duidelijkst binnendringen in het provo-anarchisme. Het is niet toevallig dat die zijn happenings, nadat zijn “anti-rooktempel” in vlammen opging, verlegde naar het Lieverdje. Dit beeldje werd aan de stad Amsterdam geschonken door een sigarettenfirma, en symboliseert voor Grootveld en de provo’s “de verslaafde consument van morgen”. De eerste happenings werden dan ook opgehangen aan slogans als: “En ’s zondags, dat begrijp je, dan rookt hij z’n pijpje”, “ugge-ugge-ugge”, en dergelijke meer¹². Zoals gezegd kwam pas later het verzet tegen de politie.

Deze nadruk op consumptie als afstompend gegeven is één van de ideologische eigenschappen die provo radicaal nieuw maakt. Waar de klassieke arbeidersbeweging steeds had gestreden voor een verbeterende levensstandaard, waren de provo’s gewend aan deze levensstandaard, en ging het er voor hen om er ook nog iets zinvols mee te doen. Hier uit zich de “generatiekloof” waar provo mee het product van was. “Wie opgegroeid is in de ‘welvaartsstaat’, het blanke vaderland der bezittenden, die denkt anders over de dingen dan zijn ouders, die uit vroeger tijden stammen en het allemaal verworven hebben. [...] De welvaart, of wat er voor moet doorgaan, is voor hem vanzelfsprekend. Een auto is er om je mee te verplaatsen, of om er pret mee te hebben, verder vertegenwoordigt hij niets. Als hij in de gaten krijgt, dat diezelfde auto voor zijn ouders een triomf vertegenwoordigt, haalt hij zijn schouders op en vindt ze stakkers.”¹³

Failiet van het socialisme

De afkeer van de afstompende weelde en consumptie, het misprijzen voor het brooddronken gemaakte klootjesvolk, leidde (vanzelfsprekend) tot de verwerping van de sociaal-democratische partijen en vakbonden. Waren zij ooit de drager geweest van een ontvoogdingsproces, had er ooit van hen een revolutionaire dreiging uitgegaan, voor de provo’s waren zij slechts verworven tot medeplichtigen van het gezag met niets anders dan het behoud van de macht en de inkapseling van alle protest voor ogen.

In Provo nr 10 schreef Jaap Ham een vernietigende kritiek op “de vakbond”. Deze kritiek werd in Eindelijk nr 6 overgenomen: “We zien dat de armoezaaier geëvolueerd is tot een verslaafde konsument, die alles in het belang stelt van de kapitaliestiese werkgever. Dat betekent dat werknemer en werkgever nog altijd tegenstanders zijn. [...] Ook de vakbondsleiders zien deze evolutie; doch zij blijven star binnen het bestaande stelsel, op een verouderde wijze nog een paar procentjes loonsverhoging eruit te slepen. De vakbond dient echter te beseffen dat we naar een sociale revolutie toemoeten. Dat doen de bonden niet en de tegenwoordige bonden zullen het nooit doen ook, daar de vakbondsleiders belang hebben bij het voortbestaan van de bestaande toestand. Immers, zij zijn nu in staat macht uit te oefenen.”¹⁴

Internationaal gezien kon de Sovjet-Unie evenmin het richtpunt van de utopie zijn, omwille van haar bureaucrativering, repressie tegen dissidenten en houding tegenover de ex-kolonies. “Nu ziet iedereen wel in, wat de vergissing was van

Come senators, congressmen
Please heed the call
Don't stand in the doorway
Don't block up the hall

Bob Dylan, The times they are a-changin'
The times they are a-changin', 1964

¹² van Duijn & Jaring, op. cit., p 21.

¹³ H. Mulisch, Bericht aan de rattenkoning, Amsterdam, De Bezige Bij, 1981 (1966)⁹, p 44.

¹⁴ J. Ham, “De Vakbond”, Eindelijk (overgenomen uit Provo), I, 1967, 6 (februari 1967, “Het Laatste”), pp 30-31.

deze Koude Oorlog. Men dacht dat Stalin een inwoner was van het vaderland der bezitlozen, een proletariër onder de proletariërs, en dat het de revolutie was die hij met geweld over de grens wilde dragen. [...] Wat hij over de grens wilde dragen was niet de revolutie, maar zijn imperialisme.” “Stalin was een heer en geen knecht, de Sovjet-Unie geen land van knechten maar een land van heren. De doorbraak van dat besef maakte een einde aan de Koude Oorlog.”¹⁵

Het verwerpen van deze “oude” emancipatiebewegingen hangt weliswaar samen met de hierboven reeds geschetste generatiekloof, en het idee dat de maatschappelijke veranderingen zodanig waren dat de oude oplossingen en hun vertolkers voorbijgestreefd waren, maar bevestigt ook Wallersteins visie op nieuwe sociale bewegingen. De traditionele bewegingen waren aan de macht, en op dat moment bleek dat wereld helemaal niet zo ingrijpend veranderd was als men had kunnen dromen. Ook de meer ideologisch gebaseerde idee van Frank en Fuentes wordt bevestigd. Provo verwijt de socialistische partijen en vakbonden teveel vast te houden aan het Gezag, maar ook hun “regentenmentaliteit” moet het ontgelden. Die impliceert immers een starheid van denken die haaks staat op provo’s creativiteitsideaal.

“Op 12 november 1966 kwam het eerste internationale provotariëse konsilie bijeen in het Europahuis in Maastricht. [...] Wij beschouwden het als de formele afsluiting van het tijdperk van het proletariëse socialisme”¹⁶

Vlaanderen

De vraag naar de ideologische uniformiteit van de Provo-ruimte dringt zich op, vermits de ideologie in Amsterdam werd ontwikkeld. Een gelijkaardige vraag moet zijdelings gesteld worden omtrent de interne dynamiek van de Nederlandse beweging. De dominantie van Roel van Duijn als ideoloog van de beweging is immers onmiskenbaar. Veel van zijn geschriften bepalen de beeldvorming over Provo. Tegelijkertijd schuift hij echter de stelling “*Provo’s zijn het principieel met elkaar oneens*” naar voren.

Binnen de Amsterdamse beweging bestonden inderdaad meningsverschillen, waaruit blijkt dat van Duijns visie op een anarchistische beweging niet door iedereen gesmaakt werd. Koen Calliauw wijt dit aan van Duijns politieke achtergrond. “*Je had daar proletarische provo’s, zoals Rob Stolk en Peter Bronkhorst, en dan aan de andere kant Roel van Duijn en de groep errond. En Roel van Duijn zelf ... je ziet de carrière van Roel van Duijn: dat is een politiker geweest. Hij is het nog.*

Daarbij had je die shit-rokende, lallende, provocerende, meer “basis-provo’s”, die niet altijd Roel van Duijn zo gewaardeerd hebben. Maar dat is allemaal met de mantel der liefde bedekt.

Roel had altijd een vriendin gehad – die was meer gestructureerd – terwijl de rest van die bende daar, net als in Antwerpen, sliep waar een bed vrij was, bij iemand die dan nog wou dat je ernaast kwam slapen. Dat vond Roel niet alles, hoor. Want Roel van Duijn komt uit die traditie van Dommela Nieuwenhuis, en de Vrije.”¹⁷

Ook met de Vlaamse provo’s had van Duijn meningsverschillen die deels voortvloeiden uit de opstelling van de Nederlandse anarchistische beweging,

---

¹⁵ Mulisch, op. cit., p 19, p 30.

¹⁶ van Duijn & Jaring, op. cit., p 63.

¹⁷ Joris Verschueren, Interview met Koen Calliauw.

die door 'bourgondische' Vlamingen als 'star en Calvinistisch' wordt afgedaan¹⁸.

Ook bij Harry Mulisch vinden we van Duijn terug als een nogal stugge en rechtseer figuur: *"Ieder grapje, dat ik waagde, stuitte af op zijn betonnen ernst. Hij was dan ook geen dijker of pleiner, maar afkomstig uit Ban-de-Bomkringen. [...] De ontwikkeling is dus deze: een groot verschil tussen Van Duyn [sic] en Grootveld onderling, en een nog groter verschil tussen hen beiden enerzijds, en anderzijds de speelse groep jongeren."* *"De anarchistische achtergrond van alles was de groep zich, geloof ik, nauwelijks bewust; dit voornamelijk omdat een dergelijke ideologie overbodig was – zoals het klassieke grieks geen woord had voor 'cultuur'."*¹⁹

Het anarchisme van de Nederlandse provo-beweging, hoe scherp ook geformuleerd, is wellicht meer 'image' dan bewust doorleefde ideologie. Uit mijn analyse van de Vlaamse provobeweging komt een gelijkaardig beeld naar voren.

Bij alle Vlaamse provo-kernen vinden we expliciete verwijzingen naar het anarchisme. In Antwerpen en Brussel was deze inspiratie het meest ge-expliciteerd. De naam van het Antwerps provo-blad "Anar" spreekt voor zich. In 1966, op een lezing in gespreksclub Tombe waarvan een samenvatting is bewaard, noemt Koen Calliauw de provo-beweging anarchistisch. Bovendien neemt hij ook de klasseverdeling die door de Nederlandse provo's werd opgesteld over, alsook de vrije-tijds-idee van Constant Nieuwenhuys. *"De bedoeling is een anarchistische maatschappij te vestigen. [...] Een gemeenschap waar economische en sociale problemen op kollektivistiese basis worden opgelost, en dan vooral met behulp van de allernieuwste wetenschappelijke ontdekkingen, ik denk hierbij aan de wetenschap van de cybernetica die optimaal gebruik maakt van computers. Aldus wordt de menselijke arbeid verricht door machines en komt er een massa aan vrije tijd."*²⁰

Zowel in Antwerpen als in Brussel, en nog duidelijker in Gent, was het anarchisme dat enkele woordvoerders naar voren schoven voor de groep vooral een manier van werken, veeleer dan een ideologie. Herman J. Claeys verwoordde dit als *"zacht anarchisme"* dat de oprichting van structuren belemmerde²¹.

In Gent blijkt uit de statuten van Taalminnend Studentengenootschap 't Zal wel gaan van 1965-'66, de jaren dat Sieg Van De Cruys het voorzitterschap bekleedde, dat een praktisch anarchisme gold. *"Organisatie: 1. Het t.s.g. 't zal wel gaan heeft geen bestuur."*²²

In 1966-67 was dit anarchisme bij de provo's al even onuitgesproken, hoewel later, zoals we zullen zien, uit deze groep verschillende expliciet anarchistische organisaties en tijdschriften zoals Den Uil en het Buurthuis Kontakt zijn gegroeid. De intellectuele kiemen hiervan zijn gelegd in de provo-tijd, maar het kollektief had geen eenduidige ideologische opstelling – deels als gevolg van de

---

¹⁸ Joris Verschuere, Interview met Ibid, Joris Verschuere, Interview met Mong Rosseel

¹⁹ Mulisch, op. cit., pp 70-71, 73-74.

²⁰ Verslag lezing "wat is PROVO ????" in Gespreksclub Tombe, september 1966. AMSAB-Gent,

²¹ Joris Verschuere, Interview met H. J. Claeys

²² S. Van de Cruys (VU), Pamflet: ledenwerving 't Zal, (najaar 1965). Archief UGENT, Achief TSG 't Zal wel gaan, doos: 1965-1966, "statuten".

pragmatisch-anarchistische werking: *“’t Was niet zo dat wij Bakoenin-studies organiseerden of zo, gelijk de trotskisten voor de werken van Trotski, of de maoïsten. Die waren wel zwaar voor de juiste gedachte; hele discussies over wat correct was en niet correct. Dat was bij provo en hetgeen errond hing helemaal niet het geval.” “Door mensen die boeken lezen werden die er toch bij gepakt, zenne. En die gaven ook natuurlijk tegengif tegen de trotskisten en die figuren met hun dingen van de staat dit de staat dat... En dan zeiden wij “De staat niks.”*²³

Naast het anarchisme was ook de nadruk op creativiteit in alle Vlaamse kernen aanwezig. In Gent vond het zijn wortels in de periode dat Provo nog niet eens was opgericht. Getuige het volgende, zeer typerende citaat, geplukt uit een pamflet waarin de komst van Anti-Verkeers-Magiër Thom Jaspers uit Amsterdam wordt aangekondigd:

*“leven betekent: creatief zijn, dat wil zeggen al het bestaande omvormen en veranderen. De creativiteit, zoals die zich in voorgaande culturen heeft kenbaar gemaakt, is slechts een onvolledige en geremde creativiteit omdat de verandering van het bestaande voor slechts weinigen en dan nog op een beperkte schaal mogelijk was. De mekanisering leidt het tijdperk in waarin de mens meer dan ooit tevoren over de natuur zal heersen en waarin het hem mogelijk zal worden de wereld naar zijn wensen, naar zijn beeld te vormen. De creativiteit van de toekomst zal daarom meer direkt op het leven zelf, op de dagelijkse levenspraktijk betrekking hebben. Die dan ontbonden zal zijn van de strijd om het bestaan.”*²⁴

De Brusselse provo-creativiteit beperkte zich in hun tijdschrift Revo en de provocaties vooral tot het literaire vlak, met de verbranding van “overbodige” letters als EI, AU, X en Q als hoogtepunt. Deze vermenging werd door Herman J. Claeys uit de doeken gedaan in Provo nr 6, waar hij deze interesse naast de Antwerpse happeners plaatst.

De praktijk van de Antwerpse provo’s bewijst ook hun preoccupatie met creativiteit. Wellicht was hier nog meer dan in Amsterdam het potentieel aanwezig om van de happening een kunstzinnig-politiek strijdmiddel te maken. Uit het blad Anar kwam dit niet zo duidelijk naar voren, maar het blad Happening News leunde sterk aan bij de provo’s, terwijl de titel alleen al aangeeft dat het een blad van en voor (artistieke) happeners was²⁵. De discussies tussen deze provo-artisten namen soms zelf de vorm van happenings aan. *“In het Pannenhuis was eindelijk een tv die marcheerde, en dan zag ik ineens die tv, met het beeld er nog op want de draad was lang genoeg, voorbijvliegen. Fred Bervoets gooide een tv naar Panamarenko in een discussie over kunst.”* In de Gentse Shamrock zijn gelijkaardige surrealistische situaties voorgevallen. *“Dees De Bruyne en Marcel Van Maele hebben er ooit nog een happening georganiseerd waarbij een piano met een hakbijl bewerkt werd.”*²⁶

In het Gentse Eindelijk werd deze creativiteit duidelijker dan in de andere bladen. Erkki Liukku zijn kon tekenlust botvieren, eventueel zelfs met inbeslagname van het blad tot gevolg. Marc Elchardus schreef poëzie over

---

²³ Joris Verschueren, Interview met Sieg Van de Cruys.

²⁴ S. Van de Cruys (VU), Pamflet: aankondiging lezing Thom Jaspers te Gent, voor 7-12- (1966). Archief UGENT, Archief TSG 't Zal wel gaan, doos: 68-90, "ongedateerd".

²⁵ Claeys, "(zonder titel)".

²⁶ R. Van Campenhout, "ongelooflijk, en toch waar!" in: Fabien Audooren (Red.), op. cit., p 204.

Joris Verschueren, Interview met Fabien Audooren te Gent op 15-12-02.

oorlogen en zelfontdekking in Eindelijk, terwijl Marc Lootens een soort onbegrijpelijke surrealistische teksten produceerde.

Deze fundamentele gelijkenissen lieten het overnemen van de naam provo toe. Door de contacten met Nederlandse provo's, en vooral door het lezen van Nederlandse provotarische tijdschriften, sijpelden duidelijk deelaspecten van het provocisme door in de Vlaamse tijdschriften. Zoals gezegd werden af en toe Nederlandse artikelen overgenomen. Opvallend genoeg wordt echter geen enkel van de "witte plannen" van de Amsterdamse provo's overgenomen of gesteund door een Vlaamse groep. Elke groep ontwikkelde apart eigen voorstellen, aangepast aan de Belgische context. Anar en Revo bleven hierin tamelijk strikt de Nederlandse voorbeelden volgen, in die mate dat Roel van Duijn in Provo nr 10 schreef: *"De invloed van Provo op Revo is nog te groot."*²⁷

De Gentse provo-groep daarentegen herbergde enkele bijzonder creatieve denkers, Guido Van Meir voorop, die eigen ideologische traktaten opbouwden, los van de Nederlandse ideologie. De beïnvloeding vanuit Nederland blijft wel in artikels over concrete thema's. Zo werd bijvoorbeeld in Eindelijk nr 2 een plechtige verklaring opgenomen die de lezer kan ondertekenen waarbij hij zich ertoe verbindt zijn laatste "kankerstok" te hebben gerookt. Kanker is impliciet een reden, maar veel explicieter wordt het *"gestuurd worden door reclame, als een automaat sigaretten roken,..."* aangehaald – net hetgeen Jasper Grootveld ook wou aanklagen.

Het thema van afstompende consumptie (door het verfoeide klotjesvolkt) lijkt in Gent meer dan in de andere Vlaamse kernen te zijn doorgedrongen en uitgewerkt. Guido van Meir beschreef zijn sombere toekomstvisie onder andere in het stukje "De Prinkels": *"Op een bepaald moment zal de automatie het productieproces dusdanig beheersen, dat een reusachtig gedeelte van de bevolking werkloos is, terwijl er toch hoogconjunctuur blijft. Deze werkloze, brooddronken horde, die met haar vrije tijd geen weg weet, is staatsgevaarlijk. Daarom ziet het GEZAG zich voor de noodzaak geplaatst deze mensen te werk te stellen. Maar alles wat functioneel is wordt op dat ogenblik reeds vervaardigd. Het verzadigingspunt is bereikt, er kunnen geen kunstmatige behoeften meer geschapen worden.*

*Daarom richt het GEZAG halfautomatische fabrieken op die PRINKELS maken. Waartoe deze prinkels juist dienen weet niemand. Zij worden vervaardigd voor de export, luidt het officieel. In werkelijkheid worden ze in zee gegooid. (...)"*²⁸

De Gentse groep lijkt bovendien de enige die echt sceptisch stond tegenover het veelal bejubelde vooruitgangdenken. Armand Sermon voorzag een Huxley- of Orwell-achtige anti-utopie, waarbij het denken van de mensen volledig zou gestuurd worden door de overheid. Hiertoe zou bij iedereen een computer in de hersenen worden ingeplant die, gecombineerd met "DSL-water", ervoor zou zorgen dat niemand nog enigszins kritisch zou denken en volledig in de ban van de afstompende tv zou blijven.

De Antwerpse groep ging volledig mee in het Nederlandse optimisme. Dit blijkt ook uit de hierboven reeds aangehaalde woorden van Koen Calliauw over een anarchistische maatschappij. Hij ging nog verder: *"Een ander doel dat wij*

---

²⁷ R. van Duijn, "Onze Pers", (uit Provo nr 10, juni 1966), in: van Duijn & Jaring (Red.), op. cit. 1985,

²⁸ G. Van Meir, "De Prinkels", Eindelijk, I, 1967, 6 (februari 1967), p 13.

hebben is de vervanging van het stadhuis met haar college van burgemeester en schepenen door één massale computer.” (Ironie van de geschiedenis: Koen Calliauw is op dit moment lid van de districtsraad in Antwerpen) Gelijkaardige standpunten vinden we bij de Amsterdamse provo's toen zij deelnamen aan de gemeenteraadsverkiezingen²⁹. Dit soort uitspraken was natuurlijk een provocatie op zich.

Marcuse

De gelijkenis met de ideeën die Herbert Marcuse ontwikkelde in zijn “One-Dimensional Man” springt onmiddellijk in het oog bij de studie van de provo-ideologie. Ook bij hem is de arbeidersklasse gecompromiteerd door haar gelijklopende belangen met de bourgeoisie in de eeuwig stijgende productie, is zij geen drager meer van een historisch alternatief door het gevoel van bevrediging dat zij vindt in de consumptie.

Door dit alles streeft zij oneigenlijke belangen na. Het klassiek-marxistisch onderscheid tussen echt en onecht bewustzijn reproduceert zich bij de provo's zeer expliciet in het schimpen op het klootjesvolk. Voor Marcuse was dit schimpen wellicht een stap te ver. Hij houdt het bij pessimisme en schuift de individuele arbeider niet zoveel verantwoordelijkheid in de schoenen – “de arbeidersklasse is verblind door ...”

Veelal is zij verblind door haar eigen vakbondsleiders, maar vooral: door de materiële productie en de ideologie die haar ondersteunt. Komt er dan toch protest, dan heerst de idee dat dit “binnen de perken” moet blijven. Het protest wordt dus door de arbeiders zelf ongevaarlijk gemaakt, vanuit de idee dat de eigen belangen het best gediend worden door oog te hebben voor de belangen van de werkgevers.

Deze ideologie wordt volgens Marcuse mede mogelijk gemaakt door de permanente dreiging van een derde wereldoorlog. Verder zullen we zien dat de provo's deze oorlogsdreiging als een van hun strijdthema's naar voren zullen schuiven, en daarbij steeds de *dagjespacifisten* als slappelingen afschilderen.

Guido Van Meir is het scherpst in zijn analyse van de permanente oorlogsdreiging, en gaat vanuit het provo-misprijzen voor de Sovjet-Unie verder dan Marcuse. “Onze autoriteiten [trachten] ons te doen geloven dat onze veiligheid op nationaal en internationaal vlak gewaarborgd is. [...] Is men er immers niet in geslaagd hen wijs te maken dat onze grote vijand het Hongerblok is, dat op de loer ligt om ons onze duizend en één snuisterijtjes af te pakken? [...] Tevens draagt de evolutie van de USSR naar een welvaartsstaat ertoe bij om onze zelfvoldaanheid te vergroten. Want de USSR heeft nu ook duizend en één snuisterijtjes.” Marcuse geloofde (nog) in de evolutie van de USSR naar een werkelijk socialistische samenleving, die daardoor als utopisch richtpunt kan blijven gelden.

Een tweede opvallende gelijkenis vinden we in de nadruk die door Marcuse op automatisatie wordt gelegd. Deze tendens werd wereldwijd als een fundamentele omwenteling beschouwd, door de een al argwanender bekeken dan door de ander. Bij Marcuse en andere communistische denkers vinden we een gelijkaardig vooruitgangsidee als bij Constant en de provo's: “*Volledige automatisering in het rijk van de noodzaak zou het terrein van de vrije tijd ontsluiten als de*

---

²⁹ H. Tuynman, Full-time provo. Amsterdam, De Bezige Bij, 1966², passim.

dimensie waarin het privé-leven **en** het maatschappelijk bestaan van de mens zich zou vormen. Dit zou de historische transcendentie naar een nieuwe beschaving betekenen.”³⁰

Marcuses marxistische achtergrond leidde hem ertoe deze transcendentie als een wetmatigheid voor te stellen, terwijl hij op andere plaatsen de nood aan een actieve arbeidersklasse benadrukt. Net zoals de provo's worstelt hij dus met een ambivalentie tussen wetmatigheid en voluntarisme, een ambivalentie die reeds van bij de oorsprong in het marxisme besloten ligt. De provo's hebben zich dus niet, ondanks hun soms virulente aanvallen op Marx, aan deze problematiek weten te onttrekken.

Na de teleurstelling in de arbeidersklasse bemerkte Marcuse het groeiende jongerenprotest. Hierin zag hij een anti-systemische kracht. Het volgende citaat uit 1966 toont aan hoe dicht hij daardoor tot de provo-ideologie was genaderd. *“Die Macht des Negativen erwächst außerhalb dieser repressiven Totalität aus Kräften und Bewegungen, die noch nicht von den aggressiven und repressiven Produktivität der sogenannten ‘Gesellschaft im Überfluß’ erfaßt sind, oder die sich von dieser entwickelungschon befreit und deshalb die historische Chance haben, [...] einen humanen Weg der fortschritts zu gehen. Und dieser Chance entspricht die Kraft [...], die gegen dieses System als Ganzes rebelliert. Die kraft der Negation, wir wissen es, ist heute in keiner Klasse konzentriert. Sie ist heute eine noch chaotische, anarchistische Opposition, politisch und moralisch, rational und instinktiv: die Weigerung, mitzumachen und mitzuspielen, der Ekel vor aller Prosperität, der Zwang zu protestieren”*³¹

Deze opvallende gelijkenissen worden niet verklaard door de (rechtstreekse) beïnvloeding van provo door Marcuse. In werken van Roel van Duijn vinden we nergens expliciete verwijzingen naar Marcuse. Geen van mijn Vlaamse respondenten zou hem hebben gelezen op het moment van de feiten. In Guido Van Meirs “De Volksgerilja” uit 1969 vinden we een korte, ludieke verwijzing naar Marcuse, hetgeen erop wijst dat dit gedachtegoed toen wel degelijk circuleerde en dat Marcuse dus als geestesgenoot was ontdekt³².

---

³⁰ Marcuse, De eendimensionale mens, p 57.

Ook de Nederlandse marxist Ger Harmsen wees op de enorme mogelijkheden die automatie bood: *“Automatie en cybernetica zullen de verwezenlijking van het communisme niet alleen vergemakkelijken, maar eigenlijk pas mogelijk maken waar het gaat om het realiseren van de humanistische doelstellingen in een op moderne techniek gebaseerde maatschappij.”*

G. Harmsen, "Brenge de nieuwe 'slaven' de oude slaven de vrijheid?; een socialistische beschouwing over theorie en praktijk van de automatisering", (1965), in: Ger Harmsen (Red.). Marx contra de marxistische ideologen. historisch-wijsgerige beschouwingen, Nijmegen, SUN, 1968, p 194.

³¹ H. Marcuse, "Zum Begriff der Negation in der Dialektik", (1966), in: Günther Busch (Red.). Herbert Marcuse: Ideen zu einer kritischen Theorie der Gesellschaft, Frankfurt a/M., Suhrkamp, 1970, p 191.

³² *“De Koerdische kapitein koos hamer. Ola, zei Jappe bij zichzelf, dat is een marxist. Zoveel wist hij er ook wel van. Marx steunde voor zijn revolutie op de werkmán, in tegenstelling tot Bakoenin die op de boeren mikte. “Nu ben ik toch eens kurieus wie er gelijk gaat krijgen,” dacht Jappe. Het muntstuk viel en bleef in het losse zand op zijn kant staan. Jappe, die nog nooit van Marcuse had gehoord, verstond er totaal niets meer van. (voetnoot: De Duits-Amerikaanse socioloog Herbert Marcuse ziet vnl. de studenten als revolutionaire kracht.)”* Van Meir, Wonderboy - Volksgerilja, p 175.

Voorlopig besluit

De vrij algemene verspreiding van een anarchistische werkwijze, in Antwerpen en Brussel gekoppeld aan een expliciete anarchistische retoriek is een indicatie voor de ideologische eenheid van Provo. Deze eenheid wordt ongetwijfeld mee veroorzaakt door de gerichtheid van de Belgische Provo's op het Amsterdamse voorbeeld – wat alleen al uit het overnemen van de naam blijkt. We kunnen de informatiestroom in het netwerk echter niet reduceren tot eenrichtingsverkeer van het *magies centrum* naar perifere Provo-groepen. Er is werkelijke wederzijdse beïnvloeding vast te stellen, vooral in en wellicht ook door de tijdschriften.

Ook de nadruk op creativiteit en de afkeer van de burgerman bleek algemeen verspreid, niet zozeer als gevolg van de eenheid van het netwerk, maar als een van de oorzaken van de totstandkoming van het netwerk. De aandacht voor creatieve zelfverwezenlijking is ongetwijfeld ingegeven door de samenstelling van de lokale groepen, maar ook het vooruitgangsoptimisme van de jaren zestig kan in rekening worden gebracht. We zien een groep jongeren – per definitie een groep in ontwikkeling – die het gevoel hebben dat een maakbare toekomst in het verschiet ligt, dat de mogelijkheid bestaat door individueel streven een wereld van onbegrensde zelfontplooiing nabij te brengen.

Wanneer provo en Marcuse een gelijklopende kritiek op de sociaal-fordistische welvaartsstaat formuleren is dit natuurlijk het gevolg van hun beider wens voor een radicale ommekeer in de sociale verhoudingen. Vanuit wereld-systeem analyse zijn deze gelijklopende standpunten echter te duiden als symptomen van een ideologische crisis die gepaard gaat met het afbrokkelen van de VS-hegemonie. Provo past duidelijk in het beeld van een reactie tegen prangende kenmerken van het 20^e-eeuwse kapitalisme. Anderzijds plaatst het vooruitgangsgeloof dat de meeste Provo's in navolging van van Duijn tentoonspreidden hen net *in* dit wereld-systeem. De kritiek op het vooruitgangsoptimisme zal pas aan het eind van het decennium echt op gang komen.

Wallersteins suggestie dat nieuwe sociale bewegingen zich zouden verzetten tegen de oude sociale bewegingen omwille van hun medeplichtigheid met deze sociaal-fordistische welvaartsstaat en de gebrekkige bevrijding die ze hebben gebracht wordt eveneens bevestigd. Het socialisme wordt expliciet verantwoordelijk gesteld voor de tamheid van de arbeider.

De links-libertaire ideologie die we bij nieuwe sociale bewegingen zouden verwachten lijkt bij Provo niet eenduidig aanwezig te zijn. Het uitgesproken anarchisme laat Provo immers aansluiting vinden een oude anti-systeembeweging, die weliswaar al altijd de verdediging van het individu tegen hiërarchische instituten belichaamt. Daar staat tegenover dat deze ideologie eerder een praktijk dan een gestudeerd wereldbeeld was. Daarom zal in het volgende hoofdstuk onderzocht worden welke specifieke thema's Provo's aan het hart gingen, in de hoop het wereldbeeld van Provo beter te kunnen vatten.

Identiteit

In het vorige hoofdstuk hebben we gezien dat Provo in Vlaanderen zeker geen strikt ideologische beweging was. De preoccupatie met de ontwikkeling van een eigen identiteit, een eigen wereldvisie maakte de uitbouw van een uitsluitend politieke beweging onwenselijk en onmogelijk. “*Wij waren ons eigen wereldje aan het organiseren en wij beseften niet dat als je aan politiek doet, je de contacten die je dan krijgt door die sensatie heel goed moet verzorgen en uitwerken.*”¹. Het spreekt echter voor zich dat er een zekere continuïteit is tussen de ideologische grondslagen van de beweging en de identitaire bekommernissen van de individuele provo's. Daarom ga ik in dit hoofdstuk in op de ruimere ideeën van de Vlaamse provo's. Uitgaande van de hypothese dat Provo deel uitmaakte van de zich ontwikkelende jongerencultuur tracht ik de bouwstenen van de Provo-identiteit bloot te leggen. Daarna overloop ik enkele eerder politieke onderwerpen waar de Vlaamse provo's belang aan hechtten. Hoe verder we gaan in het onderzoek, hoe meer echter zal blijken dat zij het credo “*the personal is political*” huldigden. Zaken als seksualiteit en druggebruik horen duidelijk bij de provo-beweging, ofschoon zij veeleer ontdekt dan gepolitiseerd werden.

Bouwstenen

Zoals gezegd, provo ontstond gedeeltelijk uit een generatiekloof. De welvaart waarvan deze jongeren konden genieten maakte dat een onafhankelijke jongerencultuur zich kon ontwikkelen, waarbij jongeren zelf cultuurgoederen konden verwerven, waarmee ze een eigen identiteit konden opbouwen.

De provo-ideologie vormde slechts één van de identiteitsconstituerende gegevens. Minstens even belangrijk en waarschijnlijk belangrijker waren de andere cultuurgoederen waarover deze generatie kon beschikken: muziek, live gespeeld maar vooral op platen, boeken, toneelstukken, film, ... Dit alles kon in grote vrijheid geconsumeerd worden, doordat de provo-groepen lokalen tot de hunne hadden gemaakt en doordat provo's grotendeels (tenminste periodiek) aan de controle van hun ouders en andere opvoeders waren onttrokken.

Over de indrukken die deze grondstoffen nalieten werd veel en lang gepraat:

From the fool's gold mouthpiece The hollow horn plays wasted words Proved to warn That he not busy being born Is busy dying <u>Bob Dylan, It's Alright Ma (I'm only bleeding)</u> <u>Subterranean Homesick Blues, 1965</u>
--

“*Soms zakten we af na 't café naar iemand z'n kot waar dan iemand spaghetti maakte en waar dan ook nog enkele uren gediscuteerd werd. 't Was niet alleen in de cafés te doen. En dat kon zijn na een voordracht, of na een toneelstuk dat er in groepkes werd voortgediscuteerd. Maar veel op café, maar ook thuis bij mensen.*”² In dezelfde

groep werden ook publicaties van de Nederlandse provo's geconsumeerd “*als we daar onze hand op konden leggen...*”, kwamen eventueel Nederlandse provo's langs, ...³.

Het uitwisselen van identitaire grondstoffen gebeurde dus in het netwerk. Onder bekenden werd met verschillende elementen van identiteit/ideologie ge-

---

¹ Joris Verschuere, Interview met Sieg Van de Cruys.

² Ibid.

³ Joris Verschuere, Interview met Guido Van Meir.

experimenteerd. Hier werd bovendien gepoogd de levensstijl in overeenstemming te brengen met de wereldvisie die in de groep gevormd werd. Kortom, in het (lokale) netwerk kon men de eigen identiteit te definiëren via intensieve interactie.

Uit deze interactie groeide uiteindelijk ook de lokale provo-ideologie, met al haar gelijkenissen en afwijkingen van de “officiële” ideologie. Vandaar ook dat de provo-ideologie minder eenduidig is dan een klassieke ideologie: er werden elementen van niet-Westers denken⁴, revolutionaire theorie uit de derde wereld⁵ en klassiek anarchisme vermengd.

Het samenvoegen van verschillende identitaire bronnen is kenmerkend voor de provo-identiteit, en voor de provo-ideologie. Er heerste een zeer sterk gevoel dat de maatschappij radicale veranderingen onderging. Volgens Sieg Van De Cruys was deze idee een van de redenen waarom provo ontstond, los van de gevestigde sociale bewegingen. *“Dat broeierig sfeertje waar provo uit ontstaan is was iets dat zichzelf niet inschakelde in iets dat ervoor kwam. En door zichzelf op te blazen, is ’t ook geen schakel geworden in iets dat erna kwam. ’t Is dus een soort autonoom verschijnsel los van verleden en toekomst.*

Was dat een bewuste keuze?

Op basis van wat wij meenden te mogen zien, dachten wij dat er een geheel nieuwe tijd was aangebroken en dat wij het zelf zouden moeten regelen.”⁶

Hierdoor krijgt de ideologie weliswaar een zekere vaagheid mee, maar anderzijds wordt provo hierdoor een letterlijk *nieuwe* sociale beweging. De provo’s kozen radicaal voor een andere toekomst, zonder werkelijk om te blikken naar het verleden (een kniesoor als Roel van Duijn niet te na gesproken). De wereld zou heringericht worden tot een paradijs van vrije tijd, waar mensen zich ontdaan van nooddrift volledig zouden kunnen uiten. De idee van “nieuwheid” was op zich natuurlijk een enorme stimulans om te *“denken over en experimenteren met seks, middelen, politiek, onszelf, elkaar”*, om inventief te zijn op het vlak van identiteit⁷.

Literatuur

Provo’s wanhopige poging om in te gaan tegen de inertie van het Konglomeraat doet denken aan George Orwells 1984, waar één persoon er bewust voor kiest in te gaan tegen de “Partij”, en zo kiest voor een gewisse dood⁸. *“Omdat ik de voorkeur geef aan het positieve boven het negatieve. Dit spel waarmee*

---

⁴ Sieg Van De Cruys heeft rond 1970 bijvoorbeeld de memoires van een Pacifisch “opperhoofd” heruitgegeven, waarin die man aan zijn volksgenoten uitlegt hoe westerlingen leven en denken.

Joris Verschueren, Interview met Sieg Van de Cruys.

⁵ “Vom Kriege *gaat dus de prullemand in, en wij slaan* Joe Tsji Tsjan *van Mao op.*”

Mulisch, op. cit., pp 131 e.v.

“Wat schrijft Mao? Wat schrijft Lin Piao? Wat schrijft Giap?”

Van Meir, Wonderboy - Volksgerilja, p 194.

⁶ Joris Verschueren, Interview met Sieg Van de Cruys.

⁷ (Guido van Meir) (VU), Pamflet: “Love-in Bilzen ’67. Een boodschap van de Wonderboy Expierement Groep.” Archief UGENT, Studentearchief, Archief T.S.G. ’t Zal wel gaan, doos: 68-90, “ongedateerd”.

⁸ We vinden deze wanhoop niet alleen bij van Duijn. *“Eindelijk kan slechts bijdragen tot bewustwording.*

Het grootste deel van de jeugd zal echter niet bereikt worden, omdat zij het gevoel heeft gelukkig te zijn.”

we bezig zijn, kunnen we niet winnen. Sommige mislukkingen zijn beter dan andere, dat is alles."⁹ Van Duijn vermeldt nergens een van Orwells werken, maar men kan vermoeden dat een belezen provo als hij deze auteur kende. Mong Rosseel die aanleunde bij de Gentse provo-groep, verwijst wel naar Orwell als één van zijn, zo niet zijn belangrijkste ideologische inspiratiebron. "*Het is nogal moeilijk te zeggen wat ik toen juist las, omdat ik de rest van mijn leven met gelijkaardige dingen ben bezig geweest. Ik ben bovendien een enorme lezer. Ik kan mij niet herinneren dat ik toen met sterk ideologische lectuur bezig was. Wat mij wel heeft beïnvloed – en dat las ik toen zeker – waren de boeken van George Orwell. Niet alleen 1984 of Animal Farm, maar ook zijn boek over Catalonië en zo. Ja, dat las ik toen zeker.*"¹⁰

Het hierboven reeds aangehaalde artikel van Armand Sermon, die meer dan gemiddeld bevriend was met Mong Rosseel, laat vermoeden dat Orwell wel meer werd gelezen. Zijn "1984" is dan ook een enorm sterke aanklacht tegen totalitarisme, waaruit veel meer ideologie spreekt dan men bij een eerste lezing zou verwachten. Ook uit de aandacht die ging naar de ontmenselijkende kanten van gezag, macht en staat (cfr. infra), kan men beïnvloeding door Orwell veronderstellen. Hetzelfde geldt voor Huxley, waarnaar door Sieg Van De Cruys zelfs expliciet werd verwezen.

Simon Vinkenoog en Remco Campert zijn Nederlandstalige auteurs waaruit werd geput. Vinkenoog is zowat de verpersoonlijking van de Nederlandse beat-poëzie en literatuur¹¹. Naast zijn eigen essays, poëzie en proza, schreef hij vertalingen van onder andere Huxleys "Doors of perception" en verschillende werken van Allen Ginsberg. Door Camperts verblijf in Antwerpen, kwam hij rechtstreeks in contact met provo's als Koen Calliauw.

Een laatste meldenswaardige naam is Harry Mulisch. Vooral zijn werk "Bericht aan de rattenkoning" is belangrijk voor de (Vlaamse) provo-beweging. Mulisch schreef hiermee een journalistiek relaas over de Amsterdamse provo's, grotendeels op basis van zijn eigen ervaringen. Tegelijk voegde hij aan de onduidelijk wordende berg ideologische provo-publicaties een vrij systematische, zij het eigengereide interpretatie toe. De bespreker in *Eindelijk* zat er duidelijk op te wachten: "*Eindelijk een glasheldere luciede tekst die de provos sociaal situeert, een ordening van losse gedachten, die je onbewust aanvoelde maar niet konn vertolken.*"¹²

I asked Bobby Dylan / I asked the Beatles

Algemeen wordt erkend dat voor de vorming van een aparte jongeren-identiteit muziek van levensbelang is geweest¹³. Aan de hand van muziek konden jongeren een eigen leefwereld afbakenen. Reeds in de jaren vijftig, met de opkomst van rock-'n-roll zet dit proces zich in gang. Een gelijktijdige muzikale omwenteling is het Franse chanson, die veel meer dan rock een literaire muziekstroming is. Zwaar beïnvloed door het existentialisme heeft deze muziek het over onlust en andere duistere kanten van het bestaan. In

---

"de prieze", "(antwoord op lezersbrieven)", *Eindelijk*, I, 1966, 2, p 22.

⁹ G. Orwell, *1984*. Amsterdam, De Arbeiderspers, (1950) 1998⁴², (Singel Pockets), p 174.

¹⁰ Joris Verschuere, Interview met Mong Rosseel

¹¹ Een goede verzameling essays uit de "provo-tijd" is: S. Vinkenoog, *Vogelvrij: Bouwstenen 1963-1967*. Amsterdam, De bezige bij, 1967, 279 p. De betrokkenheid van de auteur blijkt duidelijk.

¹² Wim, "Rattenkoning", *Eindelijk*, I, 1967, 5 (januari 1967), p 33.

¹³ Righart, op. cit., 146-189.

verschillenden nummers vinden we een pacifistisch engagement (Boris Vian, *Le Déserteur* geldt als typevoorbeeld).

In de jaren zestig wordt de Angelsaksische muziek in de jeugdcultuur pas echt dominant. Een nieuwe generatie zangers die zich inspireerde op de klassieke Engelse en Noord-Amerikaanse folk zag het daglicht. In hun teksten vinden we dezelfde bekommernissen als bij de Franse chansonniers, zij het met een nog krachtiger politiek engagement. De protestsong is in.

Ook in de rock zien we een verjonging, met muzikanten die, zoals de zangers met hun tekst, beginnen te experimenteren met hun muzikale expressie. Elektronica laat toe klanken enorm te vervormen.

De groei van Jazz Bilzen geeft waarschijnlijk goed weer wat het belang van muziek voor deze generatie was. Gestart in 1965 groeide het van een jazznamiddag uit tot een Europees pop-event. Het is niet toevallig dat de eerste editie reeds gedragen werd door onder andere Ferre Grignard en Jean Sels, een ander lid van de Antwerpse jazzscène¹⁴.

De Gentse provo's, herdoopt tot "Wonderboy Expierement Groep" vonden dit festival in 1967 met opnieuw Ferre Grignard op het podium belangrijk genoeg om er een pamflet aan te wijden.¹⁵

Zowel het chanson, de Engelstalige protestsong als de experimentele rock vindt gretig aftrek bij de provo's. Dit wordt nog versterkt wanneer de Angelsaksische golf navolging vindt bij Belgische en Nederlandse groepen. In de muziek van de lage landen volgt dus een klein omwentelinkje nadat kleinkunst dominant was geweest¹⁶.

De Nederlandse zangers Boudewijn de Groot en Armand vertolken de proteststemmen van de provo's, of leunen er zeer dicht bij aan. Hun rol is des te groter omdat zij in het Nederlands zongen. Voor sommigen vormde de taal, overwegend Engels immers een barrière. In Eindelijk werden "moeilijke woorden" of gehele songteksten vertaald, Mong Rosseel kocht een LP van Bob Dylan, ingezongen met Franse teksten¹⁷. Boudewijn de Groot en Lennaert Nijgh speelden sterk in op het verlangen de Angelsaksische muziek te leren kennen, door liedteksten te vertalen. Op de eerste LP "Boudewijn de Groot" zijn deze bewerkingen (Er komen andere tijden, Het geluid van stilte, Nee meeuw, Een respectabel man, Een meisje van 16, ...) in de meerderheid.

Nijgh vertaalde dus werk van Bob Dylan, Donovan Leitch, Charles Aznavour. De eerste twee zijn vaste waarden in de interessesfeer van de provo's. Uit het archief van Herman J. Claeys is het mogelijk af te leiden wat het iets latere underground-publiek interesseerden. Opnieuw blijkt dat "softe" singer-songwriters (Dylan, Leonard Cohen, Joan Baez, Melanie, Simon & Garfunkel,

---

¹⁴ Hooghe & Jooris (Red.), op. cit., p 157.

Houbrechts, "Muziek met en zonder boodschap", passim.

¹⁵ (Guido van Meir) (VU), Pamflet: "Love-in Bilzen '67. Een boodschap van de Wonderboy Expierement Groep." Archief UGENT, Studentenarchief, Archief T.S.G. 't Zal wel gaan, doos: 68-90, "ongedateerd".

¹⁶ "Boudewijn de Groot, en Bob Dylan die Boudewijn de Groot vertaalde, de eerste protestsongs, heel die cultuur drong op een half jaar tijd door. [...] Dan kwam natuurlijk heel die generatie [als opvolger van de Franse muziek] Bob Dylan, Donovan, heel die Amerikaanse generatie, Derroll Adams in Antwerpen, Mike Zinzen"

Joris Verschueren, Interview met Koen Calliauw.

¹⁷ Joris Verschueren, Interview met Mong Rosseel.

Joris Verschueren, Interview met Sieg Van de Cruys.

Crosby, Stills, Nash & Young, ...) maar ook psychedelische en freak-muziek (Jimi Hendrix, Pink Floyd, Santana, Frank Zappa, ...) veelgevraagd waren¹⁸. Muziek werd zowel in cafés geconsumeerd als door platen te kopen. In de cafés die provo's frequenteerden waren regelmatig optredens. Zeker in Antwerpen was de muziek "roesverwekkend"¹⁹.

Ook in Gent blijkt muziek fundamenteel te zijn geweest.²⁰ Af en toe waren er optredens in de Shamrock, onder andere van Roland zelf. Volgens Roland was het eigenlijk "een café avant la lettre".²¹

In Brussel, met de hierboven reeds beschreven Krea-club, kunnen we een gelijkaardig patroon ontwaren. De Krea-club omvatte immers een documentatiecentrum over happenings in binnen- en buitenland, een leesbibliotheek met tijdschriften van het internationaal provotariaat, boek- en tijdschriftenhandel, losse verkoop van literaire en andere creatieve tijdschriften, verkoopdienst van kunstvoorwerpen en tenslotte een "platenafdeling (folk- en protestsong)".

Nog belangrijker waren natuurlijk de LP's en songbooks die vrij goedkoop te krijgen waren, en die in het netwerk beluisterd werden. "De Mok beschikte over een uitstekende muziekinstallatie en klanten die er niet vies van waren hun platen mee te brengen en te laten horen."²² In het "Slecht Aangeschreven Huis" werd ook duchtig naar muziek geluisterd: "Het is wel in dat huis, ... in de Guinardstraat dat ik die plaat [Dylans "The times they are a-changin'"] heb leren kennen. Dat hoorde er gewoon bij. Net zoals de Beatles trouwens, en de Stones."²³

In groep werden de teksten "nageplozen, en ernstig beluisterd", soms ook met de bedoeling een tekst neer te schrijven voor een songbook, of om in Eindelijk te publiceren. "Songbooks van die gasten werden dan clandestien uitgegeven, buiten de platenmaatschappijen. En dat kwam erin door die plaat keer op keer te horen en op te schrijven."

---

¹⁸ "Songbooks: 20x Cohen, 10x Dylan, 10x Jefferson Airplane, 10x Country Joe"

Rekening van The head shop (A'dam), 23 januari 1970. AMSAB-Gent, Archief H.J.Claeys, doos: 7, 3: "briefwisseling Free Press Bookshop".

"Songbooks: 20x Simon & Garfunkel, 20 Donovan

P.S. ik kom rond de jaarwisseling even langs om te informeren oer het met de songbooks (Joan Baez, melanie, L. Cohen, Donovan) is gegaan."

Brief van Joseph Janssens (Nederland) aan H.J.C., eind 1970. AMSAB-Gent, Archief H.J.Claeys, doos: 7, 3: "briefwisseling Free Press Bookshop", 63.

"Songbooks: The band: 60 [de cijfers slaan op de prijzen], Rolling Stones, 80, pink floyd, 60, Simon and Garfunkel: 65, The Byrds, 70, Joni Mitchell 55 Leonard Cohen 3LP 65, beatles 75, Leonard cohen 2LP 15, Melanie 45, Walter De Buck, 60, Blues Book 26, Flying Burrito Br. 60

Piraten-L.P.: Kralingen/Wight 199, Rolling Stones 255, War (Eric Burdon etc) 195, Wooden Nickel 195, Crosby, Stills, Nash & Young (double LP) 375, Pink Floyd (Double LP) 375, Jimi Hendrix: Isle of Wight 225, Byrds: Mr Tambourine Man 225, Santana: Live in Rotterdam 225, Yardbirds 205, Cream 205, Simon & Garfunkel: Troubled Water 195, Dylan 3 LP-set 575, Rolling Stones 225, The Band 375."

Lijstje met songbooks en witte platen (wellicht 1971). AMSAB-Gent, Archief H.J.Claeys, doos: 7, 3: "briefwisseling Free Press Bookshop", 243.

¹⁹ "in die sfeer van muziek, Franse cultuur, opkomende Angelsaksische cultuur, leefde ik jarenlang in een euforie."

Joris Verschueren, Interview met Koen Calliauw.

²⁰ Joris Verschueren, Interview met Sieg Van de Cruys.

²¹ Van Campenhout, art. cit., p 204.

²² Houbrechts, "Muziek met en zonder boodschap", p 94.

²³ Joris Verschueren, Interview met Guido Van Meir.

Het belang van de muziek in de vorming van een collectieve identiteit blijkt nog het sterkst van al uit het feit dat in Eindelijk volledige liedteksten werden gepubliceerd. *“Gelijk ze nu vanachter in de Humo een tekst zetten, zo zetten wij d'r ook een tekst in. Maar deze tekst heeft meer met de Humo-sfeer te maken, en onze tekst had eerder met die Eindelijk-sfeer te maken.”*²⁴ Daarenboven werd het tijdschrift doorspekt met verwijzingen naar liedteksten (foto koning Boudewijn die overstromingsgebied bezoekt. Onderschrift: *“hey rey balduino/you better start swimming/or you sink like a stone”*²⁵). We vinden Bob Dylans invloed opnieuw terug in de “Zwartberg Blues”, gepubliceerd in Eindelijk 2, die een herwerking is van de North Country Blues, een nummer over mijnsluitingen in de VS.

Ook in de Eerste Wonderboy Peperbak staan letterlijke vertalingen van songfragmenten. *“Op een goede middag zat ik in mijn put en fixte een hol waar de regen in kwam. Zomaar wat om mijn geest bezig te houden.”*²⁶ Dat het aan de lezer was dit fragment thuis te brengen, bewijst dat de speelse auteur dezelfde kennis bij de lezer kon verwachten.

Kortom: *“Die muziek was zeker belangrijk. Allez, voor de vorming van onze “mind” zal ik maar zeggen. Want het gebeurde natuurlijk in een internationale context. Wij wisten ook dat er in Frankrijk vanalles te doen was; in Holland, dat konden we onmiddellijk verstaan; en in Amerika en zo.”*²⁷

Politiek engagement

In slechts weinig gevallen konden provo's voor hun inspiratie putten uit eerdere politieke activiteiten. In Gent was slechts Armand Sermon afkomstig uit een “rode” familie. Dit werd ondervangen door de contacten met leden van meer “doctrinaire”, veelal marxistische studentenbewegingen. *“Toen ik uit Leuven in Gent aankwam, ging een wereld voor mij open. In Leuven bestond geen linkse traditie met al die verschillende fracties, dus daar konden Paul Goossens en Ludo Martens het hoge woord voeren. Toen ik in Gent aankwam voelde ik mij onmiddellijk aangetrokken tot de mensen met een meer anarchistische inspiratie.”*²⁸

Deze ontmoetingen vonden vooral in 't Keetje plaats: *“algemeen werd 't Keetje meer gefrequenteerd door de linksere studenten, van de SVSB, de Socialistische Vlaamse Studenten, de VKS, de Vlaamse Kommunistische Studenten, ook de Studenten VakBeweging. ...”*²⁹ Sieg Van De Cruys' studies (politieke en sociale wetenschappen) waren wellicht een tweede aanvulling in de Gentse provo-groep. Voor velen bleef provo echter een prille aanraking met politiek in de praktijk.

In Antwerpen, waar provo veel meer dan in Gent berustte op arbeidersjongeren, was Koen Calliauw zowat de enige met een sterke politieke achtergrond. Zijn ouders waren linkse sociaal-democraten, hij was lid geweest van de Rode Valken en de Syndicale Jeugd. Hierdoor werd hij *“geconfronteerd met het opportunisme van die partij, de kleinmenselijke dingen die in zo'n partij heersen, belangenstrijd en zo. Dat maakte indruk op mij, en dat verwierp ik natuurlijk.”* In feite

---

²⁴ Joris Verschuieren, Interview met Sieg Van de Cruys.

²⁵ s.a., “hey rey balduino”, *Eindelijk*, I, 1967, 6 (februari 1967, “Het Laatste”), p 9.

²⁶ Van Meir, *Wonderboy - Volkserijl*, p 47.

“I'm fixing a hole where the rain gets in /To stop my mind from wandering /Where it will go”
Beatles, “Fixing a hole”, op: *Sgt. Pepper's Lonely Hearts Club Band* (LP), 1967.

²⁷ Joris Verschuieren, Interview met Sieg Van de Cruys.

²⁸ Joris Verschuieren, Interview met Mong Rosseel.

²⁹ Joris Verschuieren, Interview met Guido Van Meir.

was hij “een van de enigen die een min of meer gestructureerd idee daarover [wat een politieke beweging als provo moest doen] had. De Ferre, een prachtmens hoor, of Fredje Bervoets, die academie had gevolgd, die hadden niet die achtergrond. Daarom bleef dat bij hen meer emotioneel en direct – dat is ook prachtig natuurlijk. Ik was ook zeer emotioneel, maar ik begon daar de lijnen achter te zien.”³⁰ Dit maakte hem, zoals we reeds zagen, tot de ideoloog van de Antwerpse provo's.

Thema's

For them that must obey authority / that they do not respect in any degree

De noodzakelijke pendant van de “we zullen het zelf moeten doen”-idee was een scherp wantrouwen ten overstaan van de gevestigde politieke vertegenwoordigers.

Internationaal groeide het verzet tegen de VS als wereldhegemon, en hiertoe droegen de provo's hun steentje bij. Een zeer concrete aanleiding was de inplanting van de Navo in België. Begin juli lanceerde Koen Calliauw in Antwerpen het Blote-Voeten-Plan, waarbij uiteenlopende zaken metaforisch werden aangeklaagd door de schoen te verwerpen (gestoorde communicatie - geen contact met de grond door de zool, bekrompenheid - engheid van de schoen, consumentisme – confectiemode, ...). Tegelijk echter omvatte het een wekelijks, blootvoetse, ommeegang rond de Groenplaats te Antwerpen als protest tegen de inplanting van de SHAPE in België³¹.

Dit plan kreeg al gauw de steun van de Brusselse provo's, getuige een oproep voor het Blote-Voeten-Plan die in tegenstelling tot het oorspronkelijke pamflet ondertekend werd met “Revo”. Op dit pamflet wordt niet meer de begindatum van de actie aangegeven, noch opgeroepen tot het lezen van “*Anar*”, *het blad der Antwerpse provo's!*³².

Eens het Blote-Voeten-Plan was doodgebloed, werden gelijkaardige happenings in Brussel aangevat onder de slogan “SOS – Shape Op 't Schavot.” De eerste provokaties in Brussel droegen deze boodschap³³.

Hoewel de contestatiebeweging van de jaren zestig stevast in verband wordt gebracht met het verzet tegen de oorlog in Vietnam, blijkt dit bij de provo's slechts in zeer beperkte mate (minder dan ikzelf aanvankelijk had verondersteld) een aandachtspunt te zijn geweest. Opvallend hierbij is dat de Nederlandse provo's wél maandelijks betoogden tegen deze oorlog.

In het hierboven reeds aangehaalde Wonderboy Expierement Groep-pamflet wordt kort verwezen naar Vietnam, bij de andere provo-groepen vinden we ook sporadische verwijzingen, maar het lijkt alsof de oorlog in Vietnam niet de rol speelde die ze in de meeste overzichten van de jaren zestig wordt toebedeeld.

---

³⁰ Joris Verschueren, Interview met Koen Calliauw.

³¹ Provo! (Antwerpen) (VU), Pamflet: Blote-Voeten-Plan, voor 2 juli 1966. AMSAB-centrum Antwerpen, los archief, doos: 6, 80.

³² Revo (Brussel) (VU), Pamflet: Blote-Voeten-Plan, juli 1966. AMSAB-centrum Antwerpen, los archief, doos: 6, 80.

³³ Provo Brussel (VU), Pamflet: Provocation n° 2, voor 8/10/1966. AMSAB-Gent, Archief H.J.Claeys, doos: 1, 6.

Dit belet niet dat provo meestapte in de mobilisatie rond Vietnam. Foto's van Frans Pans, de huisfotograaf van provo-Brussel, getuigen van anti-oorlogsbetogingen waar provo's mee-manifesteerden, onder provo-vlag. Het betekent wel dat de Belgische provo's de inplanting van de SHAPE in eigen land relevanter vonden om actie rond te voeren dan deze vuile oorlog aan de andere kant van de wereld.

De politieke overheid was in de ogen van de Provo's geheel gediscrediteerd, omdat ze geheel met de hypocrisie van het systeem was verbonden. Zij was het die hooggestemd de "Westerse waarden" verkondigde, maar tegelijk de kapitalistische consumptiemaatschappij intern oplegde, en de pas uitgevonden Derde Wereld verknechtte. Het geweld dat nodig was "voor de glorie en de eer van 't vrije westen" was voor de provo's een gedroomd punt van kritiek.

Ditzelfde gezag slaagde er volgens de provo's in schrijnend onrechtvaardige situaties toch goed te praten, in de Derde Wereld, maar ook in de lage landen. Eens provo's werden opgepakt door de politie, werd het natuurlijk makkelijker te vergelijken met volslagen straffeloosheid voor andere misdrijven. Het gezag was de zichtbaarste verantwoordelijke voor de tamheid van het klootjesvolk, en diende daarom als mikpunt voor de provo's die de verknechting van de mens aanklaagden. Boudewijn van Saksen-Coburg, Van den Boeynants en Vranckx worden meermaals genoemd. Als socialist kreeg minister Vranckx nog de zwaarste kritiek. Deze laatste had algemeen voor schandaal gezorgd door het leger in te zetten tegen voor loonsverhoging stakende mijnwerkers. "Toen ik op de radio hoorde dat de gens d'armes 2 mijnwerkers hadden afgeschoten in Zwartberg kreeg ik het plots koud. Ik had kippevlees en zag wit van woede. Gans alleen in mijn put heb ik tot een stuk in de nacht luidkeels zitten vloeken en wenen van machteloze woede. Ik had de gens d'armes met blote handen kunnen wurgen."³⁴ Een zeer brede solidariteitsactie volgde. Dat dit ook de provo's raakte, blijkt uit de hierboven reeds aangehaalde Zwartberg-blues. Koen Calliauw richtte in Antwerpen, samen met Nic Van Bruggen een fototentoonstelling in waar naast Zwartberg ook het politiegeweld in de Voerstreek, tegen Leuven-Vlaamsbetogers, tijdens de staking tegen de eenheidswet in 1961 en tegen de Amsterdamse provo's werd aangeklaagd. "Brussel 1961. Socialistische betoging tegen een ondemokratische wet. In 1967 worden dergelijke wetten goedgekeurd. Of erger? In 1966 beveelt een socialistisch minister de moorden op de arbeiders van Zwartberg. De blanke sabel, de Limburgse kogels, de matrakken. Wie beveelt?"³⁵

Zoals we gezien hebben, vonden zij in de politie een bijzonder tastbaar symbool voor het gezag. Deze greep bij in de ogen van de provo's volslagen onschuldige manifestaties, natuurlijk ook daadwerkelijk in. "Erkki [Liukku] is toen een paar dagen – langer! – in het gevang gestoken, alleen voor een onnozeliteit. Een bommeke naar een straaljager gooien of zoiets."³⁶

Maar het gezag werd niet alleen als tastbare en verdrukkende instantie gevisieerd, het bestaan van "Gezag", met hoofdletter op zich was voor de provo's al te veel. Dit Gezag was erin geslaagd heel de maatschappij hiërarchisch te organiseren, met voor elke mens een vaste plaats in deze

---

³⁴ Van Meir, *Wonderboy - Volksgerilja*, p 54.

³⁵ N. Van Bruggen, *Matrakkensabbat (catalogoog tentoonstelling 23/6 - 11/7/1966)*, Brugge-Antwerpen, De Galge, 1967, p 146. (galgeboekje 15)

³⁶ Joris Verschueren, Interview met Sieg Van de Cruys.

hiërarchie. Het denken, het leven in deze structuren op zich voelden de provo's als vrijheidsbeknottend aan. Het brengt de verwerpelijke machtswellust die in elke mens potentiëel aanwezig is naar boven, en verblindt hem voor zijn werkelijke belangen. "Want niet alleen de zgz. overheid kreeg haar gezaghiërarchie, heel de samenleving werd (door hen) op dit patroon getekend, de politiek, het ambtenarendom, het bedrijfsleven, het onderwijs, het gezin... noem maar op. Zo zelfs dat het verblinde voetvolk zich ook in zijn onschuldige bezigheden hiërarchisch ging organiseren. En nu kloppen zelfs de voorzitters van de klaverjasklubs met de hamer van het gezag en roepen "wie is hier de baas?" En alweer is het gezag gehandhaafd."³⁷ Hier komt natuurlijk de anarchistische ideologie van de provo's de kop opsteken.

In de politieke plannen, die door Vlaamse provo-ideologen naar voor werden geschoven kwam ook deze anti-gezags-idee naar boven. Koen Calliauw ontwikkelde een "witte-Benelux-plan", met de bedoeling een federale organisatie in het leven te roepen, als overgangssituatie naar een volledig anarchistische maatschappij³⁸.

Ook de deelname aan gemeenteraadsverkiezingen moet in deze optiek worden gezien. De gemeenteraad is voor provo's de enige aanvaardbare overheid, omdat dit bestuursniveau het dichtst aansluit bij de kleine autonome politieke entiteiten die zij vanuit hun anarchistische inspiratie voor ogen hebben³⁹. Daarenboven hadden de Amsterdamse provo's met hun kandidatuur de bedoeling Gezag te controleren en te provoceren. Eenzelfde motivatie vinden we bij de Antwerpse lijst Kerjeuzeneuze-Mosterdpotten (de naam zegt het zelf) die opkwam bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1970, met als lijsttrekker Sieg Van De Cruys.⁴⁰

Onderwijs kreeg, als instituut dat jongeren klaarstoomt voor de kapitalistische samenleving, aandacht van de provo's. Het boek "Een dag als geen Ander" van Julien Weverbergh met een nawoord van Herman J. Claeys neemt het heersende "pedagogisch macchiavellisme" scherp op de korrel.

Op 7 oktober 1965 kwamen Claeys en Weverbergh over onderwijs spreken voor 't Zal, op uitnodiging van Sieg Van De Cruys. Op het pamflet dat ter aankondiging werd verspreid, werd uitgebreid uit het gemeenschappelijke werk van Claeys en Weverbergh geciteerd. De "eerbied voor de eerbied, voor mijn moedertaal, voor 'mijn volk', voor ministers, didacteurs, tramconducteurs, inspecteurs, voor de ouderdom" worden in een citaat van Weverbergh ten grave gedragen, voorwaarde voor Gezag zijnd.⁴¹

---

³⁷ Van Bruggen, op. cit., pp 29-30.

³⁸ K. Calliauw (VU), Pamflet: inbeslagname "Anar", na 7-10-1966. AMSAB-centrum Antwerpen, Los Archief, doos: 6, 80. Het plan werd ook door Roel van Duijn uiteengezet in Provo nr 10, gereproduceerd in: van Duijn & Jaring, op. cit., pp 216-218. Er wordt meermaals verwezen naar Calliauw.

³⁹ Verslag lezing "wat is PROVO ???" in Gespreksclub Tombe, september 1966. AMSAB-Gent, Archief Koen Calliauw, doos: 1, 1.
Brief R. van Duijn, na 14/6/1966. AMSAB-Gent, Archief Koen Calliauw, doos: 1, 1. Het principe van de machtsstaat wordt scherp aangeklaagd n.a.v. de bouwvakkersstaking te Amsterdam, 13-14/6/1966.

⁴⁰ Knipsel: Gemeenteraadsverkiezingen 1970, De Standaard 17 IX1970. AMSAB-centrum Antwerpen, Archief Jan van der Borgt, doos: 2, 15.

⁴¹ F. Verrept (VU), Pamflet: Lezing Weverbergh en Claeys, voor 7/10/1965. Archief UGENT, Archief TSG 't Zal wel gaan, doos: "allerhande briefwisseling".

In verband met onderwijs, en meer uitgebreid “Leuven Vlaams” werden ook de kerkelijke overheden geïsoleerd. *“Hun steeds kleiner wordende aanhang bewijst dat de jeugd deze zwanzers doorheeft.”*⁴² Sieg Van De Cruys heeft ooit een aanslag beraamd op het Gentse bisschoppelijk paleis als protest tegen de houding van de Belgische bisschoppen, maar deze is jammerlijk mislukt: *“We wouden iets op de muren schrijven van Leuven Vlaams, maar we hadden viltstiften bij – maar die marcheerden toch niet zeker! Wij waren technisch helemaal niet voorbereid. We waren er wel mee bezig, maar we waren praktisch volkomen diletanten.”*⁴³

Provo's liepen in verschillende betogingen van Leuvense studenten mee. Solidariteitsbetogingen, of betogingen van Leuvense studenten in andere Vlaamse steden konden de provo's niet aan zich laten voorbijgaan. Onder andere zijn er pamfletten voor deze betogingen waar *“wij zijn er ook”* met de hand is bijgeschreven, de “o” vermomd als provo-appeltje.⁴⁴

Hieruit blijkt opnieuw dat de provo's algemeen genomen meer interesse hadden voor de plaats die zij, als jeugd, in eigen land kregen toegewezen, dan voor de “grote” politiek. Wanneer internationale interesse, of internationale contacten voorkomen, zijn deze opnieuw hoofdzakelijk gericht op jongerencontestatie in het buitenland. Zo vinden we opmerkingen en acties terug die draaiden rond de gevangenneming van 5 Spaanse “provo's”. De bedoeling van de Free Press was niet door klassieke informatiekanaal gefilterde informatie over wereldwijde protesten te verschaffen (de gelijkenis met het huidige internet-activisme van Indymedia is treffend).

Zoals wereld-systeem analyse ons toeliet te veronderstellen, streefden de provo's dus geen (staats-) macht na, integendeel. Dit spruit voort uit hun uitgesproken afkeer van macht, hiërarchie en gezag. Roel van Duijn verwoordt dit zeer duidelijk in een gevangenisbrief: *“Het [boek Aspects of Revolt] zegt dat er een “iron law of oligarchy” bestaat. Dat alle revolutionaire bewegingen die aan de macht komen tenslotte toch weer in een oligarchiese regeringsvorm ontaarden. Goddank streven wij niet naar macht.”*⁴⁵

Tussen de verschillende provo-groepen is zelfs onenigheid ontstaan toen de Amsterdamse provo's een gemeenteraadslid verwierven. Waar Koen Calliauw blijkens zijn lezing in Gespreksclub Tombe de idee van zitting in de gemeenteraad nog genegen was, konden de Brusselse provo's dit moeilijker verteren. *“Terwijl Roel van Duijn in Amsterdam een goed georganiseerde politieke beweging aan het uitbouwen was, hadden wij een enorme afkeer van structuren. Ook de angst opgenomen te worden in het systeem via verkiezingen speelde mee. Daarover zijn heftige discussies tussen Brussel en Amsterdam gevoerd.”*⁴⁶

Een tweede reden waarom de Vlaamse provo's niet naar macht streefden is natuurlijk dat zij er niet om gaven. Provo ging om zulkdanig andere zaken dat de oprichting van een politieke beweging met uitgesproken machtsaspiraties in het geheel niet tot de perspectieven hoorde.

---

⁴² Anar Nr 2. AMSAB-Gent, Archief Koen Calliauw, doos: 1, 4.

⁴³ Joris Verschuere, Interview met Sieg Van de Cruys.

⁴⁴ Gents Studenten Konvent (VU), Pamflet: oproep solidariteitsbetoging met Leuvense studenten tijdens doortocht protestmars door Gent, voor 5/10/1966. Archief UGENT, Studentenarchief, doos: pamfletten, 1512.

⁴⁵ Roel van Duijn, gevangenisbrief 12/4/1966, gereproduceerd in: van Duijn & Jaring, op. cit., pp 155-156.

⁴⁶ Joris Verschuere, Interview met H. J. Claeys.

Censuur

Met de afkeer van beknottend gezag, hing natuurlijk ook de afkeer van censuur samen. Hiermee hebben alle provo's, van zodra zij een tijdschrift uitgaven, te kampen gehad. Deze afkeer zal provo overleven.

Zowel Revo, Anar als Eindelijk zijn in beslag genomen (deze censuur treft ook de historicus). De beschuldigingen betroffen telkens de pornografische, zedenschennende of majesteitschennende inhoud van het blad. De Veiligheid van de staat was ofwel bijzonder lichtgeraakt in die dagen, ofwel was ze er als de kippen bij om alternatieve stemmen de mond te snoeren.

Zo werd eindelijk nr 4 in beslag genomen omdat er een postzegel met de beeltenis van koning Boudewijn in was gekleefd als portret van de koning, met daarnaast de vermelding dat op postzegels staan ook de enige legitieme functie van een koning hoort te zijn.

De reden voor de inbeslagname van Anar en Revo is mij minder bekend, omdat van de in beslag genomen nummers geen enkel exemplaar bewaard gebleven is. In elk geval vormde de inbeslagname van de verschillende nummers van deze tijdschriften telkens de aanleiding voor een pamfletten- of andere actie. Zo is Herman J. Claeys enkele dagen na de inbeslagname van een nummer van Revo op een Leopardtank geklommen met een bord waarop stond: "De vertoning van deze tank is obsceen, het naakte lichaam niet."

In Gent gaf Armand Sermon vanaf januari 1968, dus enkele maanden na het stopzetten van Eindelijk, het blad Den Uil uit met als voornaamste doel – volgens het eerste nummer althans – te protesteren tegen de inbeslagname van Eindelijk VII, omwille van een "pornografische" prent. Ik vond met moeite de blote borst.

Later, in april 1968 schreef Armand Sermon ook enkele artikels, en in juni 1968 zelfs een speciaal nummer van Den Uil over de inbeslagname van prenten van Walter de Buck in het Gentse Trefpunt⁴⁷.

The eve of destruction

Verzet tegen het leger, tegen
de oorlog tout court is natuurlijk
ouder dan provo. Provo vond zijn
oorsprong ten dele in de ban-de-bom-beweging.

Het mag dan ook niet verbazen dat dit thema meermaals opduikt.

Het kan wellicht mede ingegeven zijn door de oorlog in Vietnam, maar nog overheersender was de angst voor een derde nucleaire wereldoorlog.

De op dat moment vrij sterke vredesbeweging – zij het dat de belangrijkste Belgische organisatie, de Belgische Unie ter Verdediging van de Vrede zich moeilijk kon onttrekken aan de invloed van de KPB⁴⁸ – werd weerom als te zwak afgedaan, maar vond bij provo wel steun.

Hierboven is reeds het verzet tegen de inplanting van de SHAPE in België aangehaald als een van de weinige internationale interesses van provo, maar

Hij is de eeuwige soldaat, en hij is werkelijk de schuld,
zijn orders komen heus niet van zo ver,
hij krijgt ze hier vandaan, van jou en mij, z'n leiders dat zijn wij,
zo maken we geen eind aan 't oorlogsleed.
Boudewijn De Groot, Lennaert Nijgh & Donovan
De eeuwige soldaat, 1965

⁴⁷ Den Uil, tijdschrift, nummers 1 tot 13, VU: Armand Sermon. AMSAB-Gent, Archief Armand Sermon, doos: 2, 6.

⁴⁸ S. Claes, Vrede zonder rechtvaardigheid is geen vrede : geschiedenis van de BUVV/vzw Vrede, 1949-1994, Gent, UGENT (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), 1996, passim. (geschiedenis)

natuurlijk kan zij ook gezien worden als een manifestatie van het anti-militarisme in provo, dat op zijn beurt weer in verband moet worden gebracht met de afkeer van hiërarchische structuren en repressie. In hetzelfde Blote-Voeten-Plan kloegen de provo's de laars aan als repressief symbool.

Later groeide uit de schoot van de Antwerpse provo's het "Komitee Weiger Dienst", een van de eerste organisaties die hiertoe opriepen na de Tweede Wereldoorlog, waarschijnlijk in navolging van internationale voorbeelden. Van het Komitee maakten naast Koen Calliauw nog twee anderen deel uit, waarvan slechts één zich provo noemde, de ander was lid van de Kommunistische Jeugd. Alledrie hadden zij zich geïntegreerd in de BUVV⁴⁹.

De Gentse provo's voerden verschillende malen actie rond de jaarlijkse legertentoonstelling op het Sint-Pieters-Plein, naar aanleiding van de herdenking van de Wapenstilstand van de Eerste Wereldoorlog. Deze tentoonstelling was er vooral op gericht de populariteit van het leger bij de schoolgaande jeugd te bevestigen. Schoolbezoeken waren dan ook schering en inslag, hetgeen de provo's (en hun opvolgers in deze) misschien nog het meest van al voor de borst stuitte.

*"Ik herinner mij dat Sieg Van der Cruysse [sic] tegen de legertentoonstelling op 't Sint-Pietersplein protesteerde door in korte broek en met een speelgoedkanon achter zijn gat, tussen de schoolkinderen te lopen."*⁵⁰

Dat deze legertentoonstelling aanleiding voor nog ludieke acties blijkt ook uit een pamflet waarin na de legertentoonstelling opgeroepen wordt het Sint-Pietersplein schoon te schrobben. *"Bah. Vies. Sint-Pietersplein is vuil. ... Kom allemaal met borstel, emmer en dweil om de smet van de legertentoonstelling weg te schrobben."*⁵¹

Hierboven is reeds het verhaal van Erkki Liukku die werd opgepakt op deze tentoonstelling gedeeltelijk verteld. Deze aanhouding vormde onmiddellijk aanleiding tot verschillende protestmanifestaties tegen repressie en censuur, dat andere thema. Tenslotte werd ook het onderwijs betrokken bij deze legertentoonstelling: *"een kleine tip: als je dicht bij een van de draaiende motoren gaat staan riek je de geur van verbrande studiebeurzen"*⁵²

Lucy in the Sky with Diamonds

Hoewel de titel overduidelijk naar drugs en meer bepaald LSD verwijst, is het mijn bedoeling in deze alinea meer dan louter het druggebruik van de Vlaamse provo's te bespreken.

De beeldvorming over provo als "werkschuw langharig tuig" heeft, zowel bij contemporaine als hedendaagse onderzoekers allerlei fantasieën over excessief druggebruik in de hand gewerkt. Dit komt een adequate interpretatie van het (bepaalde) druggebruik niet ten goede. Het paste in een ruimere sfeer, waarin nieuwe inzichten noodzakelijk en verfrissend werden geacht. Ook zonder middelen werd ge-experimenteerd met expressie- en perceptievormen.

Yes, to dance beneath the diamond sky with one hand waving free,
Silhouetted by the sea, circled by the circus sands,
With all memory and fate driven deep beneath the waves,
Let me forget about today until tomorrow.

Bob Dylan, Mr. Tambourine Man,
Subterranean Homesick Blues, 1965

⁴⁹ Anar Nr 2. AMSAB-Gent, Archief Koen Calliauw, doos: 1, 4.

⁵⁰ Bonte, op. cit., p 84.

⁵¹ S. Van de Cruys (VU), Pamflet: Legertentoonstelling 1967, Voor 23/11/1967. Archief UGENT, Studentenarchief, doos: pamfletten, 1146.

⁵² TSG 't Zal (VU), Pamflet: Dag van de dienstweigeraar, november 1967. Archief UGENT, Archief 't Zal, doos: 1966-67.

In Eindelijk werden de effecten van LSD bejubeld. “LSD wint veld. Niet zelden worden er aan de Amerikaanse universiteiten LSD-feestjes op touw gezet. [...] Hier ten lande is het ‘goed-je’ nog vrij onbekend. Onze noorderburen blijken op dit gebied meer bijdetijds.”⁵³ Het gebruik van de drug werd in verband gebracht met de creativiteit van beat-auteurs als Aldous Huxley, Allen Ginsberg en Simon Vinkenoog. Ook de wetenschappelijke toepassing van LSD wordt aangehaald als argument, met nadruk op de verondersteld geestesverruimende effecten van deze en andere psychedelische drugs: “In de cursus van prof. dr. Paul Ghysbrecht wordt terloops melding gemaakt van mescaline, een andere drug. Meer niet daarover.”⁵⁴ Hoezeer LSD als drug werd gewaardeerd blijkt misschien nog het meest uit de plaats die Sieg Van De Cruys voor zijn artikel uitkoos: op pagina 6 wordt de anti-rook-verklaring opgenomen, op pagina 8 wordt het gebruik van een geestverruimend middel gepropageerd.

Het voortouw in het verdedigen van LSD werd duidelijk genomen door Sieg Van De Cruys, die ook in het interview meermaals naar druggebruik verwees. Hij was volgens de “Eerste Wonderboy Peperbak” dan ook “de enige hier in Gent die al LSD 25 gepakt heeft.”⁵⁵ Hij was het ook die de affiche voor een lezing over LSD maakte⁵⁶.

Ondanks zijn uitgesproken enthousiasme moet het gebruik en de interesse algemener zijn geweest. De verwijzingen naar professor Ghysbrecht zijn wellicht afkomstig van Guido Van Meir die psychologie studeerde. Uit het hierboven reeds aangehaalde, op Huxley steunende artikel van Armand Sermon kunnen we ook zijn enthousiasme opmaken. “[Provoos] kijken immers

<p>Well, sometimes I might get drunk, Walk like a duck and stomp like a skunk Don't hurt me none, don't hurt my pride 'Cause I got my little lady right by my side. (Right there Proud as can be) [...] Well, ask me why I'm drunk alla time, It levels my head and eases my mind. I just walk along and stroll and sing, I see better days and I do better things. (I catch dinosaurs I make love to Elizabeth Taylor... Catch hell from Richard Burton!) <u>Bob Dylan, I shall be free</u> <u>The freewheelin' Bob Dylan, 1963</u></p>	<p>nooit of zelden naar T.V. en daar ze alleen bier gebruiken zijn ze ontsnapt aan de invloed van DSL-water. Ten andere blijkt LSD de invloed van DSL volledig teniet te doen.”⁵⁷ Provo's gebruikten duidelijk meer dan alleen bier.</p>
--	---

nooit of zelden naar T.V. en daar ze alleen bier gebruiken zijn ze ontsnapt aan de invloed van DSL-water. Ten andere blijkt LSD de invloed van DSL volledig teniet te doen.”⁵⁷ Provo's gebruikten duidelijk meer dan alleen bier.

Bier was ongetwijfeld wel de favoriete drug van provo's, of althans de meest gebruikte. Dit vloeit natuurlijk voort uit hun bijna ge-institutionaliseerde cafébezoek. In Antwerpen, waar geen andere ruimtes dan cafés werden gebruikt, had dit zelfs een nefast effect op de

provo-beweging. “veel te veel energie gaat verloren met drinkpartijen en andere cafébezigdheden. Er blijft ons te weinig tijd voor actie, of voor ander, scheppend werk.”⁵⁸ Het drinken en ander druggebruik werkte de beperkte ruimtelijkheid in de hand, “Ferre Grignard heeft het dikwijls gezegd: wij kenden eigenlijk een zeer beperkt territorium. Want we dronken heel veel, marihuana was er, shit, en speed – die toen vrij te verkrijgen was. [...] Vooral alcohol, maar Antwerpen is een haven, dus de Congolese boten brachten

⁵³ S. Van de Cruys, “LSD”, *Eindelijk*, I, 1966, 2, p 8.

⁵⁴ *Ibid*, p 9.

⁵⁵ Van Meir, *Wonderboy - Volksgereilja*, p 27.

⁵⁶ Affiche LSD. Archief UGENT, Archief T.S.G 't Zal, doos: '68-'90, 1967-1968.

⁵⁷ A. Sermon, “Bio-Controle”, *Eindelijk*, I, 1966, 5 (december 1966),

⁵⁸ Knipsel: Interview met K. Calliauw, ZM (voortzetting van: Zondagmorgen), VII, nr 27, 14-21 VII 1966. AMSAB-Gent, Archief Koen Calliauw, doos: 1, 1.

*hier marihuana binnen. Dus dat rookten wij, en dat was een ontdekking natuurlijk.*⁵⁹ (opvallende afwezige in dit lijstje is LSD). Tot slot had het druggebruik en de voortdurende roes en vermoeidheid die ermee samenhang ook een afstompend effect op de politieke interesse van vele provo's. Typerend is wellicht het volgende citaat van Koen Calliauw, nochtans de ideoloog van de Antwerpse provo's: "*Ineens drong het tot ons door dat de oorlog in Vietnam belangrijk was. Ik zat dus half groggy in de zon, en ineens kwam Wannes van de Velde naast mij op de grond zitten, en die begon daar over. En op zeer korte tijd is dan in Antwerpen doorgedrongen dat die toestand eigenlijk verschrikkelijk was, dat we daaraan iets moesten doen, ...*"⁶⁰

Waar in Gent druggebruik dus vooral als occasionele inspiratiebron werd gepropageerd, was het in Antwerpen veel permanenter aanwezig. De remmende gevolgen van verslaving strookten (natuurlijk) niet met de provotarische ideologie, hetgeen opnieuw leidde tot conflicten met Roel van Duijn. Zijn standpunt was ook in deze veel strikter, en waarschijnlijk beïnvloed door Nieuwenhuys' anarchisme dat tot stand kwam in een tijd waarin (anti-) alcoholisme een belangrijk punt was voor de arbeidersbeweging. In van Duijns creativistische visie waren drugs slechts belemmeringen op een bewust maatschappelijk voelen.

Het "*experimenteren met middelen*" paste voor vele provo's, zoals voor de beat-auteurs echter in een poging om net wel tot een directere werkelijkheidsbeleving te komen⁶¹. Deze pogingen uitte zich ook in de taalspelletjes die provo's hanteerden in hun provocaties, waarbij de klank van het woord de betekenis diende te versterken (*gnot, krupt, ...*).

De poëzie en liedteksten die de provo's uitplozen, zijn ook van dit streven doordrongen, hoewel niet alle auteurs met hun druggebruik te koop liepen. De surrealistisch aandoende teksten die Bob Dylan vanaf 1964 (op *Another side of Bob Dylan*) begon te schrijven zijn reeds als illustratie aangehaald. Ook bij de Beatles vinden we gelijkaardige, duidelijker naar drugs verwijzende teksten vanaf deze periode. Bij hen sluit de muzikale vorm meer aan bij de psychedelische teksten, waar Dylan nog een tijdlang simpelweg gitaarbegeleiding behield. De idee dat de werkelijkheid het best benaderd wordt in een poëtische en daardoor vaak cryptische taal vinden we ook bij de Canadees Leonard Cohen.

Het doordringen van deze muziek en liedteksten vormden een omwenteling in de Belgische muziekgeschiedenis, die tot kort daarvoor gedomineerd was door het kneuterige Vlaamse lied, en (natuurlijk) het Franse chanson. Zoals we zagen was ook dit reeds bijzonder vernieuwend, was het eveneens muziek waarin de duisterheid van het bestaan niet werd geschuwd, waarin de burgerlijke moraal werd aangevallen, ... Vormelijk, zowel muzikaal als tekstueel bleef het chanson echter vrij klassiek; de poëtische teksten bleven in een heldere taal gesteld⁶².

---

⁵⁹ Joris Verschuere, Interview met Koen Calliauw.

⁶⁰ Ibid.

⁶¹ Vgl. Rimbauds "Lettre du Voyant", waarnaar zowel Kerouac, Dylan als Siegfried Van De Cruys verwijzen: "*Maintenant, je m'encrapule le plus possible. Pourquoi? Je veux être poète, et je travaille à me rendre Voyant [...] Il s'agit d'arriver à l'inconnu par le dérèglement de tous les sens. [...] Je est un autre.*"

A. Rimbaud, "Lettre à Georges Izambard", (1871), in: Alain Borer (Red.). Arthur Rimbaud. Le lieu et la formule, s.l., Mercure de France, 1999, p 34.

⁶² "Tekstueel betekent het chanson de wedergeboorte van de orale poëzie [...]: mede door het realisme en de directheid van de teksten wordt de poëzie opnieuw gedemocratiseerd."

Pas met de Angelsaksische muziek kwam echter een vorm die door de provo's met beide handen werd gegrepen, die hen bevredigde in hun zoektocht naar het bespreekbaar maken van de onbekende kanten van de menselijke psyche. De liefde voor het duistere, fantastische en magische kreeg nog een derde opvallende uitlaatklep. In 1954 publiceerde J.R.R Tolkien de eerste, in 1966 de definitieve versie van "The Lord of the Rings". Nederlandse vertalingen verschenen vanaf het einde van de jaren vijftig. Dit boek kende een enorme populariteit en verspreiding, ook in het alternatieve netwerk. Verschillende groepjes baseerden zich blijkbaar op Tolkiens fantasiewereld voor de zin- en betekenisgeving van het eigen bestaan. Of, men wenste zich te identificeren met de enorme creativiteit van de auteur die achter deze fantastische schepping steekt.

Verschillende underground-tijdschriften verwijzen expliciet naar het boek: *Gandalf, Gandalfs Garden, Black Dwarf, Aragorn, ...*⁶³ Hoewel deze concrete verwijzingen in de meerderheid zijn, passen ze in een algemenere hang naar het fantastische en het (Keltisch) mythische. Elfjes, levende bloemen en pijprokende punthoeden dwarrelen in het rond op provo-pamfletten. *Oz* en *Cormallen* waren gegeerde tijdschriften, *Dwarf Records* was een van Bob Dylans eerste platenlabels. Het mag dan ook niet verbazen dat een deel van de provo's zich uiteindelijk recycleerde in de kabouterbeweging.

Seksualiteit en relaties

Provo kwam tot stand in een Vlaanderen waarin seksualiteit nog in grote mate bepaald werd door religie, waarin voorhuwelijkse en buitenechtelijke (voor vrouwen) betrekkingen uit den boze waren.

In deze conservatieve benadering begonnen echter sinds het begin van de jaren zestig kleine barstjes te komen. Seksuele voorlichting (hoe voorzichtig en op "zelfbeheersing" gericht ook) werd vanaf 1961 schoorvoetend aan de KUL gedoceed, de eerste anticonceptiecentra openden hun deuren, de pil kwam op de markt. Vanaf midden jaren zestig scheurden de barstjes verder open en werd seksualiteit meer en meer als iets positiefs gewaardeerd⁶⁴.

Gelijktijdig brokkelde het sociale weefsel in de steden en dorpen af, onder andere door de opkomst van de televisie. De groeiende levensstandaard liet mensen toe zich meer en meer aan sociale controle en dwingende groepsbanden te onttrekken.

Van allebei deze tendenzen heeft provo kunnen genieten, maar ook heeft de beweging beide tendenzen en zeker de eerste versterkt. Opnieuw worden beide geschraagd door muziek.

Provo wenste een directere, vrijere band tussen mensen, zowel wanneer het om seksuele relaties ging, als om doodeenvoudige intermenselijke relaties. Zij

Old lady judges watch people in pairs

Limited in sex, they dare

To push fake morals, insult and stare

While money doesn't talk, it swears

Obscenity, who really cares

Propaganda, all is phony.

Bob Dylan, It's Alright Ma (I'm only bleeding)

Subterranean Homesick Blues, 1965

W. Vanden Eynde, "De desintegratie van de muziekcultuur", in: Gobyen, Vanhaecke & Gaus (Red.), op. cit., p 178.

Zelfs in de teksten van Jacques Brel moeten we vaststellen dat het vroege werk nogal rechttoerechtaan is. De neologismen en woordspelletjes komen pas later.

⁶³ Briefwisseling Free Press Bookshop. AMSAB-Gent, Archief H.J. Claeys, doos: 7, 3.

⁶⁴ Hooghe & Jooris (Red.), op. cit. pp 44-51.

ergerden zich aan de vormelijkheden en natuurlijk aan de machtsrelaties die met interactie gepaard gingen.

Een prachtig initiatief “*ter verbetering van de intermenselijke betrekkingen*” werd gelanceerd door Guido Van Meir, namelijk “*het IKWAARDEERJE plan*”⁶⁵ Eindelijk gaf *anti-utilitair* geld uit met de bedoeling de communicatie over gevoelens te vergemakkelijken: “*als iemand goed voor je is geweest, existentieel met je heeft gecommuniceerd, je – hoe dan ook – gelukkig heeft gemaakt*”, geef je hem een bankbiljet waarop je zijn naam invult. Hoe meer namen op een biljet staan, hoe meer het waard wordt. De idee achter het plan was het “*alles kapot makende materialisme, het functionalisme*” te bestrijden met de eigen middelen: geld. Het plan werd later zelfs overgenomen door de Nederlandse provo’s als de Klaasbank.

De organisatie van de provo-netwerken was ongetwijfeld een belangrijke factor in de bewustwording van de bekrompenheid in vele menselijke relaties. Het veelvuldige samenzijn van bijna uitsluitend jongeren in een door hen gekozen groep, en in de *afwezigheid van (be)geleiders*, leidde ongetwijfeld tot intense relaties en gevoelens voor elkaar⁶⁶. De wil om het anders te doen dan de voorgangers gaf waarschijnlijk aanleiding tot een zo open mogelijke communicatie over deze gevoelens, hetgeen op zich sterk contrasteerde met de gebruikelijke omgangsvormen.

Ook op seksueel vlak werd deze openheid bepleit en de bekrompenheid bespot. “*Je ziet een mannetje over straat lopen en naar een meisje gluren. Hij is opgewonden en gefrustreerd. LACH – provoecer.*”⁶⁷ Niet alleen de bespreekbaarheid van (homo-)seksualiteit werd bepleit, “*volledige, amorele promiscuïteit*” (R. van Duijn) werd gepropageerd. Waar dit bij van Duijn louter om een provokatie ging, was het voor de Gentse provo’s opnieuw een middel om gelukkiger menselijke relaties aan te gaan. “*Volgens ons moeten wij streven naar een zo groot mogelijk contact onder de mensen. Dit gaat slechts langs het seksuele om. D.A. Lawrence zegt in zijn werk “Lady Chatterley’s lover: “het echte geluk is voelen dat de ander gelukkig is. En nergens kunnen we dat zo goed als in de geslachtsdaad. (= harmonisch samengaan tussen geest en lichaam = het echte mens-zijn.)*”⁶⁸

Ook hier is het verband met het netwerk voor de hand liggend: intense relaties geven makkelijk aanleiding tot verliefdheden. Door hiermee op een losse en

Prinsesjes lief, als iemand jullie kwetst
of sletten noemt of over zeden zwetst,
laat hem een ziekte krijgen vol venijn.
We sliepen met elkaar en dat was fijn.
En daarom heb ik niemand ooit veracht,
maar ik zal jullie altijd dankbaar zijn.
Zo ben ik, mijn vriendinnen van een nacht.

Lennaert Nijh, Boudewijn de Groot
Ballade voor de vriendinnen van een nacht. Picknick. 1967

open manier om te gaan, worden spanningen en conflicten die hieruit zouden voortvloeien vermeden. Voor het Antwerpse netwerk is het duidelijk dat de vrije liefde in praktijk werd gebracht.

De vermenging met het prostitutiemilieu leidde ertoe dat de Antwerpse provo’s zich ook

⁶⁵ G. Van Meir, “IKWAARDEERJE”, *Eindelijk*, I, 1966, 2, pp 11-12.

⁶⁶ “*De enorme explosie van het aantal studenten zorgt ervoor dat de universiteitsbesturen geen controle meer kunnen uitoefenen op het zedelijk leven van hun studenten.*”

Hooghe & Jooris (Red.), op. cit. p 51.

⁶⁷ s.a., “Lach - Provoecer”, *Eindelijk*, I, 1967, 5 (januari 1967), p 31.

⁶⁸ s.a., “SEKS”, *Eindelijk*, I, 1966, 4 (november 1966), p 29.

begonnen te prostitueren. “Onze normen en waarden verlegden wij ook natuurlijk. Wij waren erg gekant tegen de normen en waarden van die periode.” Prostitutie speelde alleen in Antwerpen een rol, “want toen de Nederlandse provo’s, Roel van Duijn, naar Antwerpen kwamen, die vonden dat shocking.”⁶⁹ Afgaand op Vassart en Racine mag deze prostitutie echter niet overschat worden. Wel werd ook hier zeker met relaties geëxperimenteerd, had men verschillende opeenvolgende partners “wij wisselden dan lieven uit”, en werd de liefde bedreven om het plezier. “Seks was – ik zou niet zeggen een ruilmiddel – maar toch iets dat je deelde, iets dat je elkaar gaf.” Het feit dat de Antwerpse provo’s geen eigen huizen ter beschikking hadden, en men dus “sliep waar een bed vrij was, bij iemand die dan nog wou dat je ernaast kwam slapen” werkte dit wellicht in de hand.⁷⁰

Deze seksualiteit en herziening van menselijke relaties vond natuurlijk zijn weerslag in de provo-publicaties. Expliciet erotische gedichten werden in Eindelijk en Revo gepubliceerd – hetgeen steeds aanleiding gaf tot censuur. Reeds eerder was Herman J. Claeys aangeklaagd naar aanleiding van een stuk, “De Penisgroet”, waarin hij ervoor pleitte de handdruk te vervangen door elkaars penis (of borsten) te betasten. Dit bood veel meer nuances, van een slappe tik tot een potje masturberen met een orgasme tot gevolg. Hoe ludiek ook, de bekommernis om seksuele bevrijding en sterkere intermenselijke relaties blijkt ook hier.

In het Brusselse provo-netwerk bestond bovendien al zeer vroeg de “Brussels Free Press”, waarbinnen underground-publicaties circuleerden⁷¹. De latere nadruk die door Herman J. Claeys via zijn Free Press Bookshop werd gelegd op de verspreiding van pornografie en erotisch drukwerk, laat ons meer dan toe te veronderstellen dat deze ook reeds bij de provo’s rondgingen. Als we bovendien weten dat Provocatie nr 4 onder de hoofding “Brussels Free Sex” ging, kunnen we stellen dat de Brusselse provo-groep op het vlak van seksuele vernieuwing het meest gedocumenteerd en explicietst actief was⁷². Het lidmaatschap van Herman J. Claeys van de Nederlandse Vereniging voor Seksuele Hervorming was hier wellicht niet vreemd aan.

De thematiek van liefde en (gebroken) relaties is in muziek natuurlijk al eeuwenoud. Toch verdient de typische muziek van de jaren zestig extra aandacht. In de songteksten van Dylan is het niet meer de in de steek gelaten minnaar die een klaagzang aanheft maar de partner die bewust een einde aan de relatie heeft gemaakt. “*You just kinda wasted my precious time*” of “*There’s a restless hungry feeling that won’t mean no one no good / An’ everything I’m a-sayin’ you can say it just as good / You’re right from your side I’m right from mine / We’re both just one too many mornings an’ a thousand miles behind*” zijn typerende verzen voor deze verandering⁷³.

Frank Zappa ging van zijn eerste plaat af een eind verder in het bekritisieren van relaties. Het is een aaneenrijgen van cynische uitspraken over partners en

---

⁶⁹ Joris Verschueren, Interview met Koen Calliauw.

⁷⁰ Ibid.

⁷¹ [H.J. Claeys] (VU), Pamflet: Free Press vzw. Even voorstellen ... begin 1975. AMSAB-Gent, Archief H.J. Claeys, doos: 3, 7.

⁷² [H. J. Claeys] (VU), Pamflet: Provocatie nr 4, s.d. AMSAB-Gent, Archief H.J. Claeys, doos: 1, 5.

⁷³ B. Dylan, "Don't think twice, it's all right", op: The Freewheelin' Bob Dylan (LP), 1963. en B. Dylan, "One too many mornings", op: The times they are a-changin' (LP), 1964.

scheldpartijen op ex-partners, om te concluderen met “*I ain't got no heart to give away*”.⁷⁴

Het door de Gentse provo's in Eindelijk nr 4 opgenomen “Beneden alle Peil” (“*Prinsheerlijk lig je in een anders bed / en maakt hem met jouw lichaam dwaas en dronken / wat in geen enkel opzicht jou belet / achter zijn rug om weer naar mij te lonken / bedriegen ligt nou eenmaal in jouw stijl / je hebt me in't geheim aan mij geschonken / maar het is toch wel beneden alle peil.*”) van Boudewijn de Groot lijkt aanvankelijk uit te gaan van een eerder traditionele opvatting over relaties, maar is niet meer dan een pleidooi voor grotere intermenselijke oprechtheid, zoals we dat ook in andere van zijn nummers terugvinden⁷⁵.

Als vierde en laatste voorbeeld, waarin de directere omgang met seks naar voor komt, is het nummer “*et's spend the night together*” dat de Rolling Stones in 1967 als single uitbrachten.

In de muziek konden provo's dus duidelijk inspiratie vinden voor een vernieuwende visie op relaties (de voorbeelden hierboven zijn slechts een greep uit het aanbod). Met hun bekommernissen om een veranderende menselijke omgang stonden zij dus duidelijk niet alleen maar pasten zij in een tijdsgeest, die enkele jaren later zou uitmonden in onder andere de commune-beweging, Dolle Mina en de homobeweging.

Counting the cars on the New Jersey turnpike

Hoewel beat meer als een cultureel gegeven in de VS moet worden gezien, met eigen auteurs, muzikanten, goeroes, ... kan een kleine uitweiding over de beat-generation aan het eind van dit hoofdstuk niet ontbreken. Bijzonder veel elementen van de levensstijl Van provo's zijn hier immers op ge-inspireerd, zelfs in die mate dat men hen als onderdeel van de beat-generation moet zien.

Het beatnik-zijn van de provo's uitte zich bovenal in hun mobiliteit. Waar in de VS “*naar het Westen trekken*” als summum gold, moesten de provo's natuurlijk met minder tevreden zijn. De manier van reizen was wel geheel gelijklopend met die van de Amerikaanse beatniks. Liften als geprefereerde vervoerswijze liet hen immers toe “de mensen en het land” te leren kennen, net zoals de trein.

Bij vele provo's kunnen we dan ook een grote “mentale mobiliteit” vaststellen: een trip naar Amsterdam schrikte hen niet af, en leek hen ook geen enorme onderneming. Het was integendeel een mogelijkheid om een of ander avontuur te beleven. Het einddoel was natuurlijk al even “Magies” als San Francisco, verzamelplaats van Freaks.

Eens aangekomen liet men de plaats waar men zou slapen evenzeer van het toeval afhangen. Men ging op zoek naar gelijkgezinden (die uiterlijk nogal herkenbaar waren), en vond via hen uiteindelijk wel een dak. Omgekeerd

We stood in the windy city,
The gypsy boy and I.
We slept on the breeze in the midnight
With the rain droppin' tears in our eyes.
And who's going to be the one
To say it was no good what we done?
I dare a man to say I'm too young,
For I'm going to try for the sun.
We huddled in a derelict building
And when he thought I was asleep
He laid his poor coat round my shoulder,
And shivered there beside me in a heap.
And who's going to be the one
To say it was no good what we done?
I dare a man to say I'm too young,
For I'm going to try for the sun.
Donovan. To try for the sun.
Fairviale. 1965

⁷⁴ F. Zappa, “Ain't got no heart, Go cry on somebody else's shoulder, Any way the wind blows, ...” op: Freak out! (LP), 1966.

⁷⁵ B. de Groot & L. Nijgh, “Beneden alle peil”, op: Voor de overlevenden (LP), 1966.

bestond er een grote bereidwilligheid om passanten-freaks te herbergen, getuige het “doorgangshuis” dat de Guinardstraat 4 was.

Wanneer zij niet *on the road* waren bleven de (vooral de Antwerpse) provo's hun beatnik-zijn trouw: de dag verdoen met praten, cafébezoek en hedonistisch genieten van de zon, en bij gebrek aan zon dan maar van het leven. Ook de experimenten met drugs passen in de geest van de beat-auteurs, die zichzelf, voortgedreven door speed of pijnstillers, dwongen in enkele slapeloze etmalen een boek te schrijven.

Het anti-materialisme van de beatniks (*“I don't have no sportscar and I don't even care to have one / I can walk anytime around the block.”*⁷⁶) typeerde ook de provo's: *“Wij leerden eigenlijk een alternatieve economie kennen, een wereld zonder geld.”*⁷⁷ Uit deze ingesteldheid, het verfoeien van wat de burgerlijke maatschappij belangrijk achtte, vloeide voor een deel ook de provo-dresscode voort: gerafelde jeans, ongeknipt haar, een woeste baard – kortom, een onverzorgd uiterlijk *“om de burgerij te tonen hoe ruimdenkend ik wel was”*⁷⁸ Het ging er vooral om open te staan voor nieuwe ervaringen en indrukken, hetgeen bij de beat-auteurs resulteerde in een grote culturele interesse. Ook bij provo's vinden we deze intellectuele en culturele gretigheid terug – opnieuw een reden waarom provo niet tot een louter politieke beweging mag worden herleid.

Het zou dus een misvatting zijn te denken dat provo als een hippie-beweging beschouwd kan worden. De kiemen voor de flower-power lagen natuurlijk voor een deel vervat in de beat-cultuur, maar deze laatste was uiteindelijk veel minder *lief*, en veel meer maatschappijkritisch.

Besluit

Het prachtig uitgevoerde pamflet dat oproept voor de “Love-In Bilzen 67” lijkt mij bijzonder goed de sfeer van provo weer te geven. Het pamflet opent met een kritiek op Johnson, Van den Boeynants en Suenens, en eindigt met een gedicht. Het is geïllustreerd met vrolijke tekeningetjes van dansende mensen, elfjes, bloemetjes, ergens een boze flik, ... *“Het zijn wij die de wereld zullen maken en vermaken (in de 2 betekenissen) BINNEN-KORT” “al die ouwerwetse klieren gaan naar de pieren.*

the times they are a-changin', really man, it's true man, you know, something is HAPPENING...?...

spelenderwijs ontdekken we het bedrog van de ouwe moraal, het holle van de zo-genaamde BELANGRIJKE dingen IN HET LEVEN.

*wat werkelijk belangrijk is weten we zelf nog niet al te best, we zoeken en soms denken we dat we het gevonden hebben – veel geklungel – maar één (1) ding is zeker: we VINDEN het wel”*⁷⁹

---

⁷⁶ B. Dylan, “Bob Dylan's Blues”, op: The Freewheelin' Bob Dylan (LP), 1963.

⁷⁷ Joris Verschueren, Interview met Koen Calliauw.

⁷⁸ B. de Groot & L. Nijgh, “Vrijgezel”, op: Boudewijn de Groot (LP), 1965.

⁷⁹ [Guido van Meir] (VU), Pamflet: “Love-in Bilzen '67. Een boodschap van de Wonderboy Expierement Groep.” Archief UGENT, Studentearchief, Archief T.S.G. 't Zal wel gaan, doos: 68-90, “ongedateerd”.

Voor alles is dit het manifest van een groep die collectief op zoek gaat naar een nieuwe identiteit en zingeving in een “nieuwe” wereld. De oude gewaden zijn bij deze Provo's al afgelegd maar er zijn nog nefaste kanten van de buitenwereld weg te schaven. Wat de creativiteit in de weg staat, macht, afstomping en bekrompenheid, wordt beschouwd als een belemmering op de persoonlijke zoektocht en daarom als een onrecht.

De politieke thema's die hieruit voortvloeiden vonden voor een deel hun verwoording in van Duijns voostellen, hoewel diens anarchisme duidelijk tekortschoot om ze alle te articuleren. De zoekende Provo's boorden een veelheid aan bronnen aan waaruit ze een eigen ideologie en identiteit samenstelden. Het anarchistisch etiket dat een aantal woordvoerders op Provo poogden te kleven, volstaat niet om deze ideologie te vatten. De vaagheid van de ideologie plaatst Provo duidelijk in het kamp van de nieuwe sociale bewegingen, het wereldbeeld van de leden valt inderdaad nog het best samen te vatten onder de noemer links-libertair.

Het feit dat Provo voor velen de eerste politieke ervaring was is hier niet vreemd aan. Dit versterkt bovendien het beeld van Provo als een *nieuwe* beweging. De afwezigheid van een eerdere politieke scholing en het gevoel dat de oude ideologische bewegingen hadden afgedaan, was een extra stimulans om op zoek te gaan naar nieuwe denkkaders.

Voor deze kaders putten zij vooral uit de opkomende jongerencultuur, met muziek als belangrijkste inspiratiebron. Dit plaatst Provo in de consumptie-ideologie van de jaren zestig waartegen zij zich zo expliciet verzette. De eigen positie als nieuw groeiend marktsegment werd nergens in vraag gesteld.

De toegenomen welvaart werd door Provo's aangewend voor het samenstellen van een nieuwe identiteit. De consumptie-ideologie werd doorgetrokken naar een immaterieel niveau en werd aldus gesubverteerd tot een kritiek op het kapitalistisch systeem.

De Provo-beweging was een transnationale ruimte waarin inspiratiebronnen voor identiteitsvorming (muziek, tijdschriften, enz.) circuleerden en geconsumeerd werden. De creativiteit die aan deze consumptie werd toegevoegd in urenlange gesprekken, moet begrepen worden als het zelf creëren van nieuwe *inner spaces* die door de collectieve creatie met elkaar verbonden waren. Provo bevestigde het gevoel bij haar leden dat de wereld te veranderen was doorheen het opbouwen van nieuwe leesrasters. Dit versterkte het netwerk en zodoende ook de ruimte voor verdere identiteitsopbouw.

We kunnen veronderstellen dat de vriendschapsbanden in het netwerk hierdoor alleen hechter werden, en het officiële einde van de Provo-beweging overleefden. De stevigheid van het netwerk maakte het ongetwijfeld tot een ruimte waar nieuwere bewegingen beroep op konden doen.

Evolutie van het netwerk

Inleiding

Wat gebeurde er met de Vlaamse provo-beweging na de opheffing van provo op 15 mei 1967 in het Amsterdamse Vondelpark? Ook aan de Vlaamse provo-periode kwam een einde. Sieg Van De Cruys gaf in februari 1967 de brui aan de uitgave van *Eindelijk* (nr 6, 't Laatste). Het tijdschrift kwam nog eenmaal uit in April (nr 7, *It swings again*), maar verdween nadien definitief.

In Antwerpen hervatte Koen Calliauw zijn studies aan het RITS, "*in een poging om hogerop te komen, om wat structuur in mijn leven te brengen.*" Een deel van de provo's organiseerde zich niet verder in sociale bewegingen, hetgeen eigenlijk niet mag verbazen. De beweging werd immers voor een groot deel gedragen door jeugdige branie. Het ging over jongeren die een eigen leefwereld aan het verkennen en afbakenen waren, vanuit het gevoel dat de wereld hen toebehoorde, dat de toekomst aan de jeugd was en dat de ouden baan moesten ruimen (zie hoofdstuk ideologie en identiteit). Deze ideeën werden natuurlijk gevoed door de vrijheid die velen ervoeren aan de universiteit of in provomiddens, en horen volgens sommige psychologen bij de late adolescentie. Na een stormachtige experimenterende periode evolueert men naar het burgerlijke leven¹.

In dit hoofdstuk zal ik mij toespitsen op een aantal mensen die na de Provo-beweging actief bleven. We zullen zien dat Provo's opgenomen geraken in nieuwe netwerken. Het is niet de bedoeling alle bewegingen waarin Provo's later nog actief werden te bespreken. Een onderzoek van deze netwerken – zeker het alternatieve persnetwerk – is ongetwijfeld bijzonder interessant, maar valt buiten het bereik van deze thesis. Dit zou immers vereisen dat het centrum van dit onderzoek verlegd wordt van Provo naar ... vele bewegingen. Wel wil ik onderzoeken of de Provo-netwerken bleven voortbestaan doorheen andere bewegingen, net zoals Provo zelf voortbouwde op eerdere netwerken. Dit moet een antwoord op de vraag of Provo zelf ruimtes creëerde voor nieuwe sociale bewegingen mogelijk maken.

Ideologische explicitering

De ideologische strekking van de bewegingen waar provo's naar overgingen, bleef links, hetzij anarchistisch, hetzij communistisch. Voor hen die in Gent bleven en zich nog betrokken voelden bij het studentengebeuren, biedt vooral de "maartbeweging" in 1969 een prachtige blik op het herschikken van de netwerken². De verschillende linkse studentenbewegingen vormden een coalitie, waarin vriendschappen die uit de "provo-tijd" stamden nog steeds een rol speelden.

---

¹ Johnston, Laraña & Gusfield, art. cit., p 281.

² s.a., De Gentse studenten en de repressie van politie en professoren, Sint-Niklaas, Luk De Maere, (1969), 112p.

In de maartbeweging speelde vooral de Gentse afdeling van de Studenten-Vakbeweging, de Gentse Studentenbeweging (SVB/GSB) een grote rol. Reeds in de nadagen van Provo was Guido Van Meir actief geworden in deze beweging met duidelijk maoïstische inslag³. Desondanks was in deze beweging evenzeer ruimte voor andere linkse strekkingen. In de schoot van deze beweging werd bijvoorbeeld in samenwerking met SJW (Socialistische Jonge Wacht, trotskistisch) in de persoon van Guido Totté onder andere een steuncomité voor “Mijnwerkersmacht” opgericht, een marxistische “zelforganisatie” van Limburgse mijnwerkers. Ook marxistisch-leninistische figuren zoals Renaat Willockx, die het adres van boekhandel “de Militant” deelde en Wilfried van Hove, die enkele huizen verder woonde⁴. Samen met Chantal de Smet, een latere Dolle Mina, en Armand Sermon, waren zij al eerder vernet in een universitair Vietnam-comité, dat sterk militeerde voor de “anti-imperialistische strijd”⁵.

Sermon en ook Mong Rosseel waren veeleer anarchistisch geïnspireerd. Voor Armand Sermon, die reeds bij Provo zijn vertrouwen in de socialistische beweging had verloren (cfr. infra), resulteerde dit in het uitgeven van het anarchistische tijdschrift Den Uil, waarvan de eerste nummers gewijd waren aan de maartbeweging. Hun anarchisme belette hen echter niet samen te werken met de maoïstische SVB/GSB. Was hun anarchisme de voortzetting van de provotarische ideologie, dan kon men in hun acties de voortzetting van provotarische vriendschappen zien. Samen met Guido Van Meir en Vesa Liukku (broer van provo Erkki Liukku) animeerde Mong Rosseel de bezetters van het grote auditorium op de Blandijnberg⁶.

Een constante in de ideeën van deze verschillende sub-netwerken is het hameren op de noodzakelijke samenwerking met “de arbeiders”. Een revolutie kan slechts door het proletariaat in gang gezet worden, via “zelforganisatie”, naast de bestaande vakbonden en om. De “arbeiders-studenten”-idee werd in praktijk gebracht door pamfletten te verdelen aan fabrieken, maar ook, zoals we in de volgende paragraaf zullen zien, door daadwerkelijk ruimtes voor zelforganisatie te creëren.

Ook Koen Calliauw voelde de nood arbeiders direkter te bereiken⁷. Hiertoe stapte hij in 1968 over naar de Jong-Kommunisten, waar hij al gauw voorzitter werd⁸. Zeer snel echter kwam hij in conflict met het Centraal Comité van de

---

³ Joris Verschueren, Interview met Guido Van Meir.

Joris Verschueren, Interview met Mong Rosseel.

Joris Verschueren, Interview met Sieg Van de Cruys.

⁴ R. Willockx (VU), Pamflet: Derdewereldbeweging, begin 1968. Archief UGENT, Studentenarchief, doos: Pamfletten, 1246.

⁵ E. Corijn, H. Deraeve & C. de Smet (VU), Pamflet: Viëtnam basiskomitee, begin 1968. Archief UGENT, Studentenarchief, doos: Pamfletten, 1213.

⁶ Bonte, Op. cit., pp 6-8.

⁷ “Nu ben ik – en trouwens heel wat mensen uit die periode – tot de ontdekking gekomen dat wij er vrij sektaire methodes op nahielden. Dat wij bovendien slechts weinige mensen bereikten, die onze ideeën meteen weer vergaten na het einde van de happening. Daarom ben ik gaan zoeken naar methodes en tactieken die mij in staat zouden stellen meer mensen te bereiken. Zo ben ik bij de KP beland.”

Knipsel: Interview met Koen Calliauw, vertegenwoordiger KP-Jongeren. AMSAB-centrum Antwerpen, Archief Jan Van der Borgt, doos: 2, 15.

“Toen heb ik ingezien dat die anti-imperialistische strijd zoals in Vietnam niet kon gevoerd worden via zo een los aan elkaar hangende beweging als provo.” Joris Verschueren, Interview met Koen Calliauw.

⁸ discussienota Jong-KP. AMSAB-centrum Antwerpen, Archief Jaak Withages, doos: 16, 177.

partij, een conflict dat vooral voortvloeide uit zijn anti-autoritaire houding⁹. Ook in de lokale Antwerpse groep kwam hij in conflict met de meerderheid, vertegenwoordigd door o. a. Ludo Loose, die kort daarna uit de KP stapte¹⁰.

In de periode tussen zijn lidmaatschap van de KP en Provo, zette Koen Calliauw via VAGA (Vrije Actie-Groep Antwerpen) een tijdlang de provotarische traditie voort. Meer dan provo valt deze groep als een stedelijke sociale beweging te typeren. Zij voerde immers actie voor het verkeersvrij maken van enkele pleintjes [!] en voor meer groen in de Antwerpse binnenstad. Oorspronkelijk was deze beweging in hoofdzaak artistiek, gedragen door Hugo Heyrman en Panamarenko. De eerste actie was dan ook de bezetting in juni '68 van het Koninklijk Museum voor Schone Kunsten onder het motto dat kunst democratisch moest zijn¹¹. De volksvergaderingen die hiermee gepaard gingen, leidde tot een enorme verbreding van de beweging, onder andere naar de provo-groep¹². Algauw werden de acties echter rond het Conscience-plein gevoerd, met op 6 juli een eerste happening waarbij het verkeer geblokkeerd werd middels ijsblokken. Na deze actie voor verkeersvrije pleinen, kwam op 3 augustus de happening Vagaratsji, waarbij de eis voor meer groen kracht bijgezet werd door het Conscienceplein onder gras te bedelven. Tussenin werden natuurlijk meer acties gevoerd, maar hierbij was de artistieke betrokkenheid beperkter¹³.

Het succes van deze groep was echter tijdelijk. De happeners voelden zich te beperkt door de politieke doelstellingen, Calliauw stapte zoals we gezien hebben af van de happening als actiemiddel. Uit dit netwerk groeide in de aanloop naar de gemeenteraadsverkiezingen van oktober 1970 echter de "Werkgroep gemeentebelijd", met als een van de voortrekkers ... Sieg Van De Cruys, die inmiddels vanuit Gent naar Antwerpen was teruggekeerd. Een tweede centrale persoon in deze werkgroep was Ludo Loose, die na zijn aanvaringen met Koen Calliauw uit de KP was gestapt¹⁴.

De Werkgroep Gemeentebelijd was opgericht als discussieforum voor jongeren, en gaf in een ludieke stijl die aan Provo herinnert onder andere de Gazet van A'pen uit. Hoewel het samenwerkingsverband bijzonder los gestructureerd was, en voor sommigen de grens tussen het ludieke en politieke al te zeer vervaagde, organiseerde de groep mee de "Contestatie-expo A-Sociaal Antwerpen", als reactie tegen de bedrijfsexpansie, en met opnieuw

---

⁹ Brief aan leden KP-Jongeren, voor 24 V 1969. AMSAB-centrum Antwerpen, Archief Jaak Withages, doos: 16, 177.

¹⁰ Brief Chris Rom, Ludo Loose aan CC KP, IX. AMSAB-centrum Antwerpen, Archief Jaak Withages, doos: 16, 177.

¹¹ Enkele weken eerder was in het Brusselse PSK hetzelfde gebeurd. Het is onzeker of de Brusselse provo-groep aan deze actie deelnam. Hooghe & Jooris (Red.), op. cit. pp 178-179.

¹² Joris Verschuere, Interview met Koen Calliauw.

¹³ Zie ook: Buyck, art. cit., pp 195-198, hoewel hij VAGA ten onrechte reduceert tot een artistiek project.

¹⁴ "In Antwerpen heb ik wel nog deelgenomen aan de verkiezingen met kabouters-kerieuzeneuzen-mosterdpotten. Dat was min of meer geïnspireerd op Holland, maar dat was ervoor ook al bezig, met een dissidente KP-gast die hun star gedoe niet meer zag zitten, hadden wij de werkgroep gemeentebelijd, met de bedoeling de verkiezingen voor te bereiden. Dan waren er ook gasten met natuur-acties bezig, het Noordkasteel enzo. Op een bepaald moment zijn die allemaal een beetje ineengestremgeld, dan hebben we met die groep deelgenomen aan de verkiezingen." Joris Verschuere, Interview met Sieg Van de Cruys.

eisen voor een leefbaarder binnenstad¹⁵. Een eerdere actie was gericht tegen het “dagjes-ecologisme” van een gemeentelijk georganiseerde boom-plantactie. Op deze actie werd een pamflet uitgedeeld waarmee “Ieder Plant Zijn Boom” in het belachelijke werd getrokken.

Opmerkelijk is dat de illustratie op dit pamflet van de hand van Erkki Liukku was, en dat het bovendien gedrukt was bij Gakko (Gents Akademisch Kollektief), een drukkerij waar de Gentse provo's reeds beroep op deden¹⁶. Sieg Van De Cruys deed vanuit Antwerpen duidelijk nog beroep op het Gentse Provo-netwerk.

De activiteiten van de Werkgroep Gemeentebeleid resulteerden uiteindelijk in de verkiezingslijst “Kerjeuzeneuzen Mosterdpotten”, waarop luidens Ludo Loose in een interview met De Standaard “*kabouters, dolle mina's en contestanten van allerlei pluimage*” voorkwamen¹⁷. De link met Dolle Mina, die ook een eigen lijst naar voor schoven, verliep onder andere via Sieg Van De Cruys, die inmiddels met Roos Proesmans samenwoonde – wat via Dolle Mina Chantal de Smet onmiddellijk terug een link naar het Gentse netwerk opleverde.

De ideologie van deze beweging lag veel duidelijker in de lijn van provo. Het ludieke en speelse aspect, de voorkeur voor symbolische acties getuigen hiervan. Het feit dat de strakke bewegingsopbouw van zowel SVB en KP werd afgewezen, alsook de beperktere marxistische explicitering, plaatst dit netwerk veel sterker in de ruimtes die door provo waren geopend voor nieuwe sociale bewegingen. Dit blijkt misschien wel het duidelijkst uit het samensmelten van ecologische en feministische groepen met mensen die zichzelf “Kabouters” noemden, zo verwijzend naar de opvolger voor Provo die door Roel van Duijn was opgericht.

Wat deze beweging echter wel gemeen had met de andere uitvloeisels van provo, is de grotere gerichtheid op de buitenwereld (die niet onmiddellijk tot arbeiders werd gereduceerd). “*De Kabouters kanten zich tegen de drop-out-mentaliteit van Provo, het is de bedoeling dat de oude maatschappij geleidelijk in de nieuwe maatschappij opgaat.*”, vinden we in een knipsel van Jan Van Der Borgt, duidelijk een sympathisant van de beweging¹⁸.

In Brussel, waar de Provo-groep veel duidelijker voortzetting was van een eerder bestaand netwerk, is het einde van Provo eveneens minder dramatisch. Activiteiten zoals Release, die naast Provo waren ontstaan, worden gewoonweg verdergezet zonder provo. Ook blijft Herman J. Claeys happenings organiseren, en wordt het Free Press Network, dat tijdens Provo versterkt was, voortgezet (cfr. infra)¹⁹.

---

¹⁵ “*We kwamen regelmatig samen in het Gouden Huis, aan het MSK, maar dat was telkens een chaotische bijeenkomst, waar iedereen die wilde een departement kon oprichten. Dat was natuurlijk manipuleerbaar. Ook omdat er een aantal gesmoord hadden, die niet meer het verschil konden zien tussen wat gespeeld was, en wat niet meer voor te lachen was.*” Joris Verschueren, Interview met Ibid, Brochure Asociaal Antwerpen. AMSAB-centrum Antwerpen, Archief Jan Van der Borgt, doos: 2, 17.

¹⁶ S. Van de Cruys (VU), Pamflet: Boom-plantactie, 21 III 1970. AMSAB-centrum Antwerpen, Archief Jan Van Der Borgt, doos: 2, 17.

¹⁷ Knipsel: Artikel Kerjeuzeneuzen-Mosterdpotten, De Standaard 17 IX 1970. AMSAB-centrum Antwerpen, Archief Jan Van Der Borgt, doos: 2, 15.

¹⁸ Knipsel: Kabouters, Humo, 28 IV 1970. AMSAB-centrum Antwerpen, Archief Jan Van Der Borgt, doos: 2, 16.

¹⁹ Joris Verschueren, Interview met H. J. Claeys

Eigen ruimtes

In Gent en Antwerpen wordt het einde van provo in gang gezet of uiteindelijk versneld door het uiteenvallen van de dense ruimtelijke netwerken. Door het wegvallen van de dagelijkse ontmoetingen, wordt ook de grond onder het provo-netwerk weggehaald. De participanten verhuizen naar een eigen stek, maar anderzijds blijft er een tijdlang nog continuïteit in de bezochte publieke ruimtes. De cafés blijven belangrijke ontmoetingsplaatsen tot vanaf 1967 individuele provos eigen cafés of buurthuizen openen. Zij voorzien met andere woorden zelf hun discussieruimtes.

Gent

't Keetje blijft belangrijk, maar nu komen hier andere verenigingen samen. In 1967 of 1968, de nadagen van provo dus, opende aan het andere einde van de Sint-Pietersnieuwstraat immers een nieuw café, 't Clubke. Dit werd zowat de vaste stek van de StudentenVakBeweging, waarin Guido Van Meir zich sterk engageerde. Een deel van de bezoekers van 't Keetje verlegden hun stamcafé naar hier, en zo ook een deel van de Gentse politieke activiteiten. *“Op een bepaald moment is daar wel verandering in gekomen, bijna een sociologische splitsing zelfs, met de opening van café Club, op de Blandijnberg, enfin, op 't hoekske. Daar was het publiek iets minder gevarieerd dan in 't Keetje, en SJW is toen meer in 't Keetje blijven zitten, terwijl wij met de SVB meer in de Club zaten.”*²⁰

Het café werd een verdeelcentrum voor het anarchistische tijdschrift “Den Uil” van Armand Sermon. Bovendien gingen in maart 1969 (de Gentse mei '68) verschillende opeenvolgende betogingen uit van dit café in de richting van het rectoraat van de RUG. Bij een van die betogingen werd de cafébaas zelfs opgepakt²¹.

Veelzeggend voor de rol van dit café in de voortzetting van het provo-netwerk is het feit dat Sieg Van De Cruys er een tijdje als barman werkte, ondanks zijn afkeer van de maoïstische inspiratie van de SVB. *“'t Clubke was in de nadagen van provo. Toen waren de maoïsten al begonnen met hun prachtig vernietigend of zoals ze't zelf noemden opbouwend werk. Toen was die sfeer zowat ten einde.”*

Anderzijds wordt het netwerk op dit moment duidelijk uitgebreid naar de kliek rond café Trefpunt. Iets na de provo-periode werd ook dit café een verdeelcentrum voor Free Press, waardoor er zeker contacten met de alternatieve “sien” in Gent moeten ontstaan zijn²². Zo kwam onder andere Walter de Buck optreden in de Club, en woonde Sieg Van De Cruys een tijdlang bij Roland van Campenhout in het Pand²³.

Een tweede bewijs voor het aanhalen van de banden is het feit dat de mensen van Buurthuis Kontakt (dat in het najaar zou openen), ex-provo's dus, op de

---

²⁰ Joris Verschueren, Interview met Guido Van Meir.

²¹ Den Uil, nr 12, juli 1968. VU: Armand Sermon. AMSAB-Gent, Archief Armand Sermon, doos: 2, 6.

“Gilbert van de Club zit al een maand in de gevangenis. Ter ere van de studenten. [...]” L. Mariotte (VU), Pamflet: maartbeweging, 16/4/1969. Archief UGENT, Studentenarchief, doos: pamfletten, 33 en 34.

²² Den Uil, nr 12, juli 1968. VU: Armand Sermon. AMSAB-Gent, Archief Armand Sermon, doos 2, 6.

²³ Joris Verschueren, Interview met Sieg Van de Cruys.

eerste Gentse Feesten in 1970 bier taptten²⁴. Vanaf dan komen er ook contacten met Herman Claeys uit Brussel, die Walter de Buck meermaals liet optreden in de Dolle Mol.

Het Trefpunt wordt naast een Free Press bookshop net zoals de Mok in Antwerpen een verdeelcentrum voor anti-censuur-affiches van Herman J. Claeys' Krea-beweging²⁵.

Het huis in de Guinardstraat werd terug een huis van 't Zal²⁶. Van hieruit werd opnieuw 't Zallerke uitgegeven, na het intermezzo van Eindelijk. Maar, opvallend detail: de verantwoordelijke uitgever van dit blad blijkt begin 1968 Armand Sermon te zijn²⁷. Erkki Liukku blijkt op dat moment eveneens actief voor 't Zal wel gaan, als illustrator van pamfletten²⁸.

Ook de Van Hulthemstraat werd verlaten. Vanaf juli 1968 verhuisde Armand Sermon naar Drongen, nadat hij een tijdlang opnieuw in de Guinardstraat had gewoond, als een van de verantwoordelijken van 't Zal²⁹. Vanuit de Sneppebrugstraat gaf hij de laatste nummers van Den Uil uit, en werden door hem of een huisgenoot pamfletten verspreid die verband hielden met de maartbeweging³⁰.

Eind 1969 vinden we Armand Sermon, Chantal de Smet en Mong Rosseel terug in de Sleepstraat, waar zij samen met nog enkele vrienden een huis betrekken met de bedoeling er een buurthuis van te maken³¹. De keuze voor deze buurt was niet geheel toevallig: *"De Sleepstraat was toen nog een sterke arbeidersbuurt. Het had natuurlijk ook om het even welke andere arbeidersbuurt kunnen zijn."*³² Ook Guido Van Meir was op dat moment uit de studentenbuurt vertrokken, en woonde vlakbij in Nieuwland. Dit maakte hem tot een van de regelmatigste bezoekers van het (toekomstige) Buurthuis³³. Hij kende Mong immers vrij goed, door hun samenwerking in Roodpoot en de Politieke Beatgroep ten tijde van de maartbeweging. De bedoeling was expliciet *"arbeiders samen te brengen om ze over hun gemeenschappelijke problemen te laten discussiëren", teneinde "de mensen – en in de eerste plaats de arbeiders – meer maatschappijkritisch te leren denken, en meer, hen te leren vertrouwd te geraken met aktiemodellen, die hen in staat kunnen stellen, hun problemen beter te gaan zien en zelf op te lossen."*³⁴

Het buurthuis kende een tijdelijke bloei, maar door het succes van de pas opgerichte Vieze Gasten werd het na verloop van tijd verwaarloosd en twee

---

²⁴ M. Rosseel, "Arbeiders-Studenten..." in: Fabien Audooren (Red.), op. cit., Gent, Sintjoris, 1994, p 143.

²⁵ Krea-tijdingen, Mei 1968. AMSAB-Gent, Archief H.J. Claeys, doos: 3, 7.

²⁶ Joris Verschuere, Interview met Sieg Van de Cruys.

²⁷ 't Zallerke 12/02/1968. Archief UGENT, Archief T.S.G 't Zal, doos: 68-90, 1967-1968.

²⁸ A. Sermon (VU), Pamflet: Leuven Vlaams, illustratie gesigneerd E '68., februari 1968.

Archief UGENT, Archief T.S.G. 't Zal, doos: 67-90, 1967-1968.

²⁹ Kopie van telegram van Fakkeltheater aan Manu Robbroeckx, Guinardstraat 4 Gent, 15-12-

67. Ondertekend "voor 't Zal: Wolff Eddy en Sermon Armand", zelfde adres. Archief

UGENT, Archief T.S.G 't Zal, doos: 68-90, 1967-1968.

³⁰ L. de Maere (VU), Pamflet: arrestatie barman Club, 16/4/1969. Archief UGENT,

Studentenarchief, doos: pamfletten, 35.

³¹ Bonte, Op. cit., p 6.

C. Rubens (VU), Pamflet: voorstelling buurthuis Kontakt, 1970. Archief UGENT, pamfletten, PAM1206.

³² Joris Verschuere, Interview met Mong Rosseel.

³³ Joris Verschuere, Interview met Guido Van Meir.

³⁴ Rubens (VU), Pamflet: voorstelling buurthuis Kontakt,

jaar later, eind 1972, stopt de werking. Eerder in 1972 was Armand Sermon al naar Kortrijk verhuisd. Daar zette hij zijn anarchistische basisactiviteiten verder in onder andere Release, arbeiderscommités en opnieuw een kroeg, "1984"³⁵.

Antwerpen

De overgang van Koen Calliauw naar de KP luidde een nieuwe, meer gestructureerde periode in zijn leven in. De terugtrekking uit Provo vindt zijn ruimtelijke weerslag in de verhuis van de buurt rond het Conscienceplein naar de St-Michielskaai een eindje daarvandaan³⁶. Samen met Lilian Brabans, zijn vriendin, opende hij er eind 1967 een café, De Duizend Appeltjes.

Aanvankelijk werd het café ook bezocht door de Provo-groep – zijn uitgebreide persoonlijke netwerk was de reden waarom Calliauw het vertrouwen van een brouwer kreeg – maar vrij snel werd het een jeugdhuis voor jonge KP'ers³⁷. Deze evolutie is op een grappige manier zichtbaar in de werving die voor dit café werd gemaakt. De opening werd aangekondigd op een pamflet dat in prachtige provo-stijl was ge-illustreerd (elfjes, bloemetjes, ...); enkele jaren later vinden we in "Eenheid. Blad der Jongkommunisten" de advertentie: "Neem contact op met de Jongkommunisten. Te Antwerpen, elke dinsdag, vrijdag, zaterdag en zondag te bereiken in hun klub "De 1000 Appeltjes"³⁸. De communistische ideologie van dit café maakte dat het al snel verdween uit de alternatieve Antwerpse "sien". Zo werd het niet meer opgenomen in een alternatieve kroegengids die uitgebreid de Antwerpse cafés besprak³⁹.

In elk geval staat vast dat ook aan het Antwerpse provo-netwerk een ruimte ontsproot die specifiek de bedoeling had mensen mensen gezellig samen te brengen met politieke doelen.

Brussel

In Brussel bleek het netwerk een stuk stabiel, en honkvaster, wellicht omdat het reeds eigen ruimtes had. Gegroeid uit "Brussels Free Press" kreeg het in de zomer van 1970 een nieuwe pleisterplaats in De Dolle Mol – ja, het legendarische Brusselse café was een afstammeling van Provo, maar dat had u eigenlijk kunnen raden⁴⁰. De privé-club werd in een kelder aan de Kaasmarkt, vlakbij de Free Press Bookshop in de Spoormakersstraat geopend. Het idee om de Free Press Bookshop te verbinden aan een ruimte voor culturele

---

³⁵ "free press centrum voor anargho-kommunisten fungeert tevens als buurthuis met eigen krant" sjoz, piet, riet, e.a., Kroegenboek, (Antwerpen), Kubus, (1971), p 11.

De verwijzing naar Orwells boek is duidelijk. In het volgende hoofdstuk zal ik dieper ingaan op de beïnvloeding die van deze auteur uitging.

³⁶ Grappig genoeg komen Sieg Van De Cruys en Roos Proesmans op dit moment net wel in deze buurt wonen, waardoor het secretariaat van Dolle Mina hier een tijdje gevestigd was. E. Witte, "Het sociale en politieke klimaat", in: Nauwelaerts, Houbrechts & Weverbergh (Red.), op. cit., p 54.

³⁷ "Ik ben dan eerst naar de Duizend Appeltjes getrokken, dat is geopend door Ferre Grignard en heel die boel, en dan ben ik met die Duizend Appeltjes naar de KP ge-evolveerd. En van dan af is dat cafe, ook toen ik er niet meer bij betrokken was, voor de rest van de geschiedenis een linkse jeugdclub geweest."

Joris Verschuere, Interview met Koen Calliauw.

³⁸ s.a., "Neem contact", Eenheid. blad der Jongkommunisten, I, 1972, 2, september-oktober.

³⁹ sjoz, piet, riet, e.a., op. cit., 19 p.

⁴⁰ Affiche voor-opening Dolle Mol, 24 juli vanaf 16 u. AMSAB-Gent, Archief H.J. Claeys, doos: 13, 1.

manifestaties bestond al sinds de opening, maar vond nu eindelijk zijn uitwerking⁴¹. Het werd een besloten club, met lidmaatschapskaarten, en waar de bezoeker bij het binnenkomen te lezen kreeg: “*U bevindt zich in een vriendenkring.*”⁴²

Zeer snel, in 1972 moest de club reeds zijn deuren sluiten, en werd er onderdak gevonden in de Spoomakersstraat 52, op enkele huizen van de Free Press Bookshop, dus. De gesloten kring werd opener; hoewel het statuut van privé-club behouden bleef, werd het “*Subkultureel Sentrum*” nu voorgesteld als een café⁴³.

Hoe nauw de grens tussen Free Press Bookshop, Dolle Mol en subversieve bewegingen was blijkt ook uit de activiteiten van de groep. Zoals eerder bij provo is er duidelijk een combinatie van cultuur en politiek. De club beschouwde zichzelf “*als exponent van de buiten-parlementaire oppositie.*”⁴⁴ De bedoeling was ook hier in eerste plaats te informeren over alternatieve stromingen, via “underground”-pers, maar ook via debatavonden, tentoonstellingen, optredens en dergelijke⁴⁵.

De Dolle Mol bleek ondanks de vele strubbelingen – die buiten het perspectief van deze thesis vallen – het duurzaamste initiatief dat voortspoot uit de pogingen om eigen ruimtes voor de alternatieve netwerken te scheppen. Tot eind oktober 2002 overleefde de kroeg, en bovenal, bleef het een pleisterplaats voor linkse Nederlandstaligen in Brussel en underground-figuren – ondergetekende had het geluk er nog te kunnen binnenstappen⁴⁶.

Free Press

We hebben gezien hoe Provo, Revo, Anar, Eindelijk en de andere Provo-tijdschriften een grote verspreiding kenden doorheen het Provo-netwerk. Na 1967 schijnt de verspreiding van alternatieve tijdschriften pas echt een hoge vlucht te hebben genomen. Uit het archief van Herman J. Claeys, de eigenaar van de Brusselse Free Press Bookshop blijkt duidelijk hoe de verspreiding van deze blaadjes bleef verlopen via het Provo-netwerk. Zeer veel van Herman J. Claeys’ briefwisseling verloopt met Amsterdammers of Rotterdammers die hij al kende via Provo⁴⁷. Zoals we hebben gezien leverde dit voordelen op voor de uitbreiding van het publiek, en drukte dit de kosten.

---

⁴¹ “*Behalve avant-garde boekhandel moet deze zaak een cultureel, vooral literair contact-centrum worden.*” Klad Literair Journaal, Jeroen Brouwers (1966). AMSAB-Gent, Archief H.J. Claeys, doos: 13, 1.

⁴² Bericht aan de gasten. AMSAB-Gent, Archief H.J. Claeys, doos: 14, 5.

⁴³ “*De Dolle Mol, een hartelijk kafeetje in het hartje van Brussel, zonder pretentie maar met een gamma kwaliteitsdranken. En goedkoop. Je bent er welkom in een ontspannen, nonkonformistische sfeer. Met overdag een gevarieerde biologisch verantwoorde kleine keuken, en tussen 12 en 14 u zelfs enkele makrobiotische schotels. Een lees- en praatkroeg met goeie, maar niet opdringerige muziek. Een lektuurrek in de gelagzaal, geregeld alternatieve informatiebeurzen boven, waar je ook kan vergaderen. Open om 11u in de week, om 3 u in het weekeinde. Tot ziens in De Dolle Mol, tussen Grote Markt en het St-Jansplein. Spoomakersstr. 52.*” Ontwerptekst Dolle Mol. AMSAB-Gent, Archief H.J. Claeys, doos: 13, 1.

⁴⁴ Brief H.J. Claeys aan sympathisanten Dolle Mol, 15 XI 1971. AMSAB-Gent, Archief H.J. Claeys, doos: 13, 1.

⁴⁵ Brief H.J. Claeys aan leden en sympathisanten Dolle Mol, juli 1972. AMSAB-Gent, Archief H.J. Claeys, doos: 13, 1.

⁴⁶ Raspoet, art. cit.,

⁴⁷ Briefwisseling Free Press Bookshop. AMSAB-Gent, AMSAB-Gent, Archief H.J. Claeys, doos: 7, 3.

Het netwerk was gezien de boom aan *underground*-publicaties een stuk uitgebreider dan dat van Provo, maar tegelijk gestructureerder. Winkels, cafés en dergelijke worden permanente verspreidingsposten voor tijdschriften. Het innemen van vastere ruimtes vloeit ongetwijfeld voort uit de nood aan gematerialiseerde knooppunten, maar had tot gevolg dat het netwerk hiërarchischer werd. Hierdoor werd briefwisseling een regelmatig gebruikt communicatiemiddel. Het netwerk kreeg hierdoor beduidend meer reikwijdte dan het Provo-netwerk. Wie achter de verspreiding van “vuile boekjes” een internationale samenzwering wou zien, werd op zijn wenken bediend. De netwerken verenigden de Underground-scène uit de VS, Groot-Brittannië, Scandinavië en de lage landen. Duitsland en de Romaanstalige gebieden schijnen minder voor te komen in de verspreiding van alternatieve pers. Bovendien waren er verschillende pogingen de verschillende verdeelcentra te verenigen. Dit leidde uiteindelijk slechts tot een onoverzichtelijk kluwen van namen waaronder verschillende figuren zich verenigden. Naast elkaar bestonden onder andere Underground Press Syndicate, Real Free Press (een netwerk tot in San Francisco), Cosmic Circuit en Palantir – de laatste naam is een slimme verwijzing naar de Ban van de Ring. “De naam betekende dat wat ver kan zien.”⁴⁸

De realisatie van het netwerk verliep binnen België en Nederland, ondanks het grotere aandeel van briefwisseling in internationale contacten, op dezelfde wijze als bij Provo: individuele mobiliteit vormde de basis. Men kon uit winkels die als verdeelcentra fungeerden tijdschriften meenemen, men kon zelf in allerhande winkels tijdschriftjes droppen voor verkoop. De verkoop verliep in overeenstemming met de grote openheid van het netwerk en in overeenstemming met de afkeer voor utilitair economisch denken. Het systeem waarbij tijdschriften pas na de verkoop aan de respectieve leverancier werden betaald, liet een zo groot mogelijk aanbod met een minimale kapitaalsinbreng toe.

De onoverzichtelijkheid van het netwerk leidde natuurlijk tot permanente betalingsproblemen, hetgeen duidelijk wordt uit de geschiedenis van de Brusselse Free Press Bookshop. De winkel werd in november 1970 tijdelijk gesloten, in 1971 heropend (met Daniële Madrid als verantwoordelijke) en in augustus 1972 opnieuw gesloten na 5 maand lang in likwidatie te zijn geweest⁴⁹. Maar, net zoals de Dolle mol een kat met negen levens was, ging in december 1972 op hetzelfde adres een “nieuwe” Free Press Bookshop, op naam van Herman J. Claeys’ echtgenote van start⁵⁰. In 1975 ging de winkel over in handen van de in 1974 gestichte vzw Free Press die zijn lokaal had in ...De Dolle Mol, enkele huizen verder⁵¹.

De Free Press Bookshop in Brussel was op dat moment lang niet meer de enige boekhandel die dit soort publicaties verspreide. Zoals we hierboven hebben gezien, werden Trefpunt en Buurthuis Kontakt in Gent

---

⁴⁸ J.R.R. Tolkien, *In de Ban van de Ring*, Wijnegem, Het Spectrum, (1956) 1986, p 465.

⁴⁹ Brief H.J. Claeys aan Ric Blok, 16 II 1971. AMSAB-Gent, Archief H.J. Claeys, doos: 7, 3, 70.

⁵⁰ Brief vriendenkring FPB, XII 1972. AMSAB-Gent, Archief H.J. Claeys, doos: 7, 3, 108.

Standaardbrief R. Van den Hole i.v.m. heropening FPB, XII 1972. Id., Archief H.J. Claeys, doos: 7, 3, 102.

⁵¹ [H.J. Claeys] (VU), Pamflet: Free Press vzw. Even voorstellen ... begin 1975. AMSAB-Gent, Archief H.J. Claeys, doos: 3, 7.

verspreidingscentra, onder andere voor Armand Sermons “Den Uil”. In Antwerpen, waar reeds sinds 1966 Olaf Stoop – die ontevreden was met de gang van zaken in Provo-Amsterdam – de verspreiding van alternatieve tijdschriften op zich nam, zien we een ware bloei aan alternatieve boekenverkopers⁵². Sieg Van De Cruys verkocht er in 1968 – zonder vast verkoopsadres – in de cafés rond het Conscienceplein zijn “Vlijtige Vlieg Publicaties (de ondergrondse stenciluitgeverij)”, waaronder Guido Van Meirs Volksgerilja⁵³. Tegelijkertijd wierp Eddie Vaes zich er op als de verdeler van Real Free Press België⁵⁴.

Beide initiatieven lijken in 1969 afgelopen, maar enige tijd later vinden we hen samen met Jef Sprankenis terug in de Groene Waterman – ja, ook die is dus een afstammeling van Provo – die zich vestigde in de Wolstraat⁵⁵. Algauw viel het trio echter uiteen, schijnbaar omdat de wijze waarop Sprankenis de winkel *runde* niet in overeenstemming te brengen was met de overtuiging van de anderen⁵⁶.

Het verdelingsnetwerk vond nog een laatste meldenswaardige stek in Armand Sermons 1984⁵⁷.

Besluit

De evolutie van de Vlaamse Provo's na het uiteenvallen van de beweging is veelzeggend voor de aard van de Provobeweging.

Door verschillende leden werd de ruimtecreatie van Provo te ontoereikend geacht. Ofwel haakten ze af, wat erop wijst dat zij elders hun identiteit verder zouden ontplooiën, ofwel kozen ze voor andere actiemiddelen. Dit ging bijna steeds gepaard met de actieve creatie van materiële ruimtes, met het beschikbaar stellen van lokalen voor politieke machtsverwerving. Ook in Brussel, waar Provo niet dramatisch uiteenviel en de happening wel een bevredigend actiemiddel werd gevonden, groeide de nood aan een *eigen* ruimte van waaruit verdere bewustwording kon worden bewerkstelligd.

Ten tweede blijkt dat de ideologische ruimte van Provo niet monolithisch mag worden voorgesteld. Enerzijds groeiden immers expliciet anarchistische en marxistische bewegingen uit het netwerk, anderzijds evolueerden sommigen meer in de richting van thema-bewegingen met een lossere ideologie. Hieruit kunnen we besluiten dat Provo wel degelijk de aanzet was voor een bepaald soort actievoeren vanuit een links-libertaire wereldvisie. Dit versterkt alleen maar de typering van Provo als nieuwe sociale beweging.

De continuïteit van de netwerken bevestigt het belang van interpersoonlijke banden bij mobilisaties en in gehele protestgolven. Het Free Press-netwerk

---

⁵² Joris Verschuere, Interview met Sieg Van de Cruys.

⁵³ Ibid.

⁵⁴ E. Vaes (VU), Pamflet: BAPS, (1968). AMSAB-Gent, Archief H.J.Claeys, doos: 7, 3, 29.

⁵⁴ Vaes (VU), Pamflet: BAPS, (1968). AMSAB-Gent, Archief H.J.Claeys, doos: 7, 3, 29.

⁵⁵ “Mocht u nog in het bezit zijn van underground tijdschriften of brochures die u door de Real Free Press Antwerpen werden geleverd, dan ben ik bereid deze af te kopen tegen een korting door u te bepalen. Ditzelfde geldt voor uitgaven van De Vlijtige Vlieg [...] – dhr S. van de Cruys.” Brief H.J. Claeys aan Boekhandel A. Manteau, 13 IX 1969. AMSAB-Gent, Archief H.J. Claeys, doos: 7, 3, 11.

Joris Verschuere, Interview met Sieg Van de Cruys.

⁵⁶ Brief Eddie Vaes aan H.J. Claeys, ongedateerd. AMSAB-Gent, Archief H.J. Claeys, doos: 7, 3, 276-278.

⁵⁷ sjoz, piet, riet, e.a., op cit., p 11.

past immers in een protestgolf die de *Öffentlichkeit* poogde uit te breiden. Het doorleven van de lokale netwerken toont bovendien aan dat Provo meer was dan een abstracte politieke beweging, maar een ruimte waarbinnen sterke vriendschapsbanden werden gesmeed – een observatie die ongetwijfeld naar de meeste bewegingen kan worden uitgebreid, maar weinig in onderzoek betrokken wordt. In het geval van Provo waren deze vriendschapsbanden zodanig sterk dat zij ideologische tegenstellingen overstegen.

Besluit

Inleiding

Nu deze scriptie tot een einde komt, lijkt het aangewezen u de oorspronkelijke bedoeling van het werk in herinnering te brengen. Als werkhypothese is aangenomen dat Provo als nieuwe sociale beweging te beschouwen valt, en dus dat de beweging in een bepaalde protestgolf past. Ik zou Provo als de uitkomst van zowel structurele factoren als van individuele motivaties duiden. De beschrijving van de structurele factoren zou gebeuren vanuit wereld-systeem-analyse, als micro-benadering scheen een netwerkanalyse het meest geschikt.

Nu de theoretische uitgangspunten en instrumenten van deze thesis zijn verfijnd en de resultaten van het onderzoek naar Provo zijn voorgesteld, is het moment gekomen om na te gaan of Provo werkelijk als nieuwe sociale beweging kan worden beschouwd. In praktijk wordt hier de vraag beantwoord of Provo in mijn eigen definitie van nieuwe sociale bewegingen past, wat meteen een toetsing van deze definitie als analysekader betekent.

Verder moet worden besloten in hoeverre wereld-systeem-analyse als theoretisch instrument voor onderzoeken als het deze kan gelden en of de netwerk-benadering voldoende licht wierp op micro-factoren. Daarom zal ik eerst de theoretische constructie waarbinnen micro- en macro- benaderingen vanuit ruimtelijk perspectief werden verbonden in herinnering brengen. Deze betekende immers een zulkdanige aanpassing van wereld-systeem-analyse, maar ook van de netwerkbenadering van nieuwe sociale bewegingen zoals zij door o.a. Melucci is voorgesteld, dat het uiteindelijk veeleer deze constructie is die wordt geëvalueerd dan de oorspronkelijke 'theorieën'.

Het theoretisch probleem wereld-systeem-analyse

Ontologie

Wereld-systeem-analyse stelt een aantal problemen voor een onderzoek waarin micro-aspecten zoals ideologie en persoonlijke intenties betrokken worden. De oplossing voor deze problemen ligt echter grotendeels besloten in de analyse zelf. Meermaals is dan ook herhaald dat wereld-systeem-analyse niet als theorie moet worden beschouwd, maar als een oneindige en dus reflexieve kritiek.

De bestaansgrond van wereld-systeem-analyse ligt in de assumptie dat de werkelijkheid gestructureerd is en dat deze structuren kenbaar zijn. In deze postmoderne tijden achtte ik het noodzakelijk deze beweringen te onderbouwen. De stellingen dat de werkelijkheid niets meer zou zijn dan taal of dat talige reconstructies de enige kenbare vormen van de werkelijkheid zijn konden aan de hand van Roy Bhaskars kritisch realisme als "*epistemic fallacy*" van tafel worden geveegd – gelukkig maar. Zoniet was immers de zin van dit werk al bij aanvang verdwenen. Wetenschap veronderstelt een kenbare werkelijkheid, geëngageerde wetenschap veronderstelt een beïnvloedbare en dus gestructureerde werkelijkheid.

Wanneer we echter de Wallersteiniaanse visie op structuren naast die van andere hedendaagse theoretici legden, bleek een nieuw probleem de kop op te steken. Uit mijn onderzoek naar de verhouding tussen handelen en structuur in Wallersteins onuitgesproken ontologie bleek dat in een orthodoxe lezing van wereld-systeem-analyse uiteindelijk geen ruimte bestaat voor agency.

Structuren hebben een eigen dynamiek die zich ontwikkelt op het niveau van het wereld-systeem, en feiten worden door deze context bepaald. Er wordt geen onderscheid gemaakt tussen systemische fenomenen en contingente gebeurtenissen, wat wereld-systeem-analyse tot een problematische structuralistische benadering van historische feiten doet verworden. Als volgens het Fernand Braudel Center elk feit een deel van de context voor toekomstige feiten creëert, moet dit worden begrepen als een ketting van predestinatie die zich afrolt tussen begin en einde van het wereld-systeem.

Slechts in deze liminale fases is volgens Wallerstein immers ruimte voor systeembeïnvloedend handelen. In tussentijd kunnen sociale bewegingen slechts op een niet-systemisch niveau het aanschijn van het systeem bijschaven. Immanuel Wallersteins eigen onderzoek naar de rol van ideologie in het wereld-systeem en zijn grote aandacht voor sociale bewegingen kan dan ook niet anders dan als paradoxaal voorgesteld worden.

De vergelijking met Arrighi toonde aan dat binnen wereld-systeem-analyse wel degelijk de mogelijkheid bestaat om systeem-beïnvloedende agency te onderscheiden, zolang men structuren maar niet al te rigide en/of volledig als systeem-eigen opvat. Structuren moeten, zoals in recente sociale theorie wordt betoogd, begrepen worden als geaggregeerde resultaten van handelen met eigen kenmerken. Slechts door de ontologische tegenstelling tussen holisme en individualisme op te heffen, wordt het mogelijk handelings- en systeemperspectief te verbinden – een tweede voorwaarde voor het slagen van deze thesis.

De oplossing voor het probleem lag zoals gezegd ten dele in wereld-systeem-analyse zelf. Vooreerst kon ik de paradox in Wallersteins denken aangrijpen om te pleiten voor de integratie van een adequatere ontologische voorstelling van structuren. Vertrekkende van de geschaalde ruimte-opvatting binnen wereld-systeem-analyse en het voorstel van kritisch realist Colin Hay om ook handelen en structuur als geschaalde fenomenen te benaderen, werd het daarenboven mogelijk potentieel structuur-beïnvloedende macht te lokaliseren.

Macht en sociale bewegingen als geschaalde fenomenen

Lokalisering van macht op verschillende schalen hangt nauw samen met de ruimtelijkheid van macht. Ruimtes zijn opgenomen in meer of minder machtige schalen. Dit is geen vast gegeven, maar een situatie die doorheen handelen te wijzigen valt. Machtsverwerving vanuit bepaalde ruimtes staat gelijk aan het relokalisering van die ruimtes op nieuwe schalen. Uit deze inzichten moesten we wel besluiten dat sociale bewegingen macht verwerven door ruimtes te organiseren (in netwerken, in het geval van nieuwe sociale bewegingen) en zodoende schaalsprongen bewerkstelligen.

Het grote voordeel van deze ruimtelijke benadering is dat zij toelaat ideologie en materiële voorwaarden te integreren in de vraag naar het wijzigen van structuren. In een actor-loze wereld-systeem-analyse was dit volstrekt onmogelijk, door het concept *inner spaces* in te voeren kunnen we aandacht

besteden aan ideologieën als machtsinstrumenten – met dank aan Gramsci. Vanuit deze *inner spaces* worden immers processen in de buitenwereld begrepen en geduid. Op basis hiervan wordt overgegaan tot actie, wordt de mogelijkheden tot actie en de adequaatheid van actiemiddelen afgewogen.

Het bestaan van een gelijkende ideologie in verschillende *inner spaces* is een voorwaarde om deze ruimtes te verbinden, het verbinden van deze ruimtes is een voorwaarde voor machtsverwerving door machtelozen, machtsverwerving is een voorwaarde om structuren te wijzigen.

De vorming van *inner spaces* met eenzelfde wereldbeeld, is echter onderworpen aan de voorwaarde dat vooraf reeds collectiviteiten bestaan waarin interactie mogelijk is. Machtsverwerving, het smeden van collectiviteiten die eerder niet als dusdanig bestonden, wordt daardoor gebonden aan een dubbele voorwaarde: (1) het vooraf bestaan van interactie in netwerken waardoor collectieve identiteiten worden gevormd, en (2) het bestaan van intellectuele ruimtes die de mogelijkheid bieden collectieve identiteiten te vormen die onttrokken zijn aan machtige schalen. Anders gezegd: er moet een materiële basis zijn onder de vorm van netwerken, en het moet in die netwerken mogelijk zijn een bepaalde ideologie te ontwikkelen.

Deze benadering laat toe sociale bewegingen anders te typeren, en hun realisaties anders te appreciëren. Hoe groter de reikwijdte van het nieuwgevormde netwerk, hoe meer het zich kan onttrekken aan de macht die uitgaat van andere schalen. Sociale bewegingen vergroten dus de ruimte voor “vrije” *inner spaces*, en kunnen daarom niet alleen op hun onmiddellijke politieke verwezenlijkingen onder de vorm van wetgeving worden beoordeeld.

20^e eeuw

De merites van wereld-systeem-analyse op analytisch vlak blijven wat ze zijn. De analyse wordt niet aangetast door de andere visie op structuren en macht, wanneer zij historische tendenzen in het wereld-systeem analyseert. Of men de *prime mover* van deze tendenzen nu in de aard der tendenzen zelf, of in het menselijke handelen legt, de observaties van hun evolutie blijven gelijk.

Dit bleek eens zo duidelijk wanneer we de visie op de twintigste eeuw van Wallerstein en Arrighi, die meer plaats laat voor agency, vergeleken. Voor beiden is de periode tussen 1967-8 en 1973 een keerpunt in het wereld-systeem, dat het begin van een ander georganiseerd wereld-systeem markeert. De Belgische context, waar vanaf de jaren zestig tayloristisch georganiseerde *TNCs* voor een ongekende welvaartsstijging zorgden, bevestigde hun schets van de voornaamste kenmerken van het wereld-systeem in de twintigste eeuw. In diezelfde periode werd ook hier een fordistische accumulatiemodel, gedragen door een consumenistische ideologie geïntroduceerd.

Besluit

Uit het theoretisch onderzoek kunnen we over wereld-systeem-analyse dus besluiten dat het model zoals het door Immanuel Wallerstein wordt begrepen, omwille van de onvolmaaktheden niet als uitgangspunt kan gebruikt worden voor een onderzoek dat handelings- en systeemperspectief wenst te verbinden. De ontologische stroefheid van Wallerstein maakt, als je ze doordenkt,

onderzoek naar sociale bewegingen als actoren die het systeem trachten te beïnvloeden onmogelijk.

We hebben echter gezien dat deze stoeve opvatting met betrekking tot handelen en structuur probleemloos kan vervangen worden door een adequatere en meer soepele benadering.

Deze soepeler benadering kan op haar beurt vanuit wereld-systeem-analyse verfijnd worden. We kunnen de macht om structuren te beïnvloeden immers als een geschaald fenomeen beschouwen. Deze op wereld-systeem-analyse geïnspireerde benadering van macht heeft uiteindelijk geleid tot de nieuwe definitie van nieuwe sociale bewegingen, die in dit onderzoek werd geoperationaliseerd. De door wereld-systeem-analyse geschetste tendenzen in het wereld-systeem kunnen door deze nieuwe definitie in het onderzoek betrokken worden.

Als analyse op structureel niveau is wereld-systeem-analyse in het theoretisch gedeelte dus driemaal versterkt. Ten eerste is de assumptie dat structuren bestaan filosofisch onderbouwd, ten tweede is een paradox die voortvloeide uit Wallersteins voorstelling van structuren opgeheven waardoor onderzoek naar micro-fenomenen mogelijk wordt en ten derde zijn de stellingen omtrent de twintigste eeuw bevestigd gezien in de Belgische context.

De vraag of wereld-systeem-analyse doorheen het onderzoek naar Provo ook versterkt wordt als verklarend paradigma, kan pas verder worden beantwoord.

Vlaamse Provo's als nieuwe sociale beweging ...

Definitie

Door de ruimtelijke benadering die hierboven is samengevat in verbinding te brengen met een combinatie van definiërende kenmerken die worden geboden in diverse wetenschappelijke stromingen, ben ik tot een nieuwe definitie van nieuwe sociale bewegingen gekomen. Ik herhaal kort de vijf pijlers waarop deze definitie berust.

1: Nieuwe sociale bewegingen zijn ontstaan in of na de jaren zestig van de twintigste eeuw. Dit ontstaansmoment is niet toevallig, maar het gevolg van wereld-systemische veranderingen.

De voornaamste systemische verandering is het afbrokkelen van de staat als centrale machtsschaal. Hierom oriënteren nieuwe sociale bewegingen zich op andere machtsschalen, die zij eventueel zelf creëren. "Oude" sociale bewegingen waren aan de (staats-)macht gekomen, en konden een groot aantal relevante eisen niet verwezenlijken. De desillusie in de oude bewegingen kan als directe aanleiding voor het ontstaan van de nieuwe bewegingen gelden.

2: Nieuwe sociale bewegingen in de kern steunen vooral op de middenklasse. Dit kenmerk vloeit voort uit een herschikking van "the world's ordinary people" in deze zone van het wereld-systeem als gevolg van de door het fordisme gegenereerde welvaart.

3: Nieuwe sociale bewegingen hebben een links-libertaire ideologie. Deze bouwt voort op marxistische en anarchistische ideologieën. Er is uitgesproken aandacht voor identiteit en zelfontplooiing, en huiver tegenover hiërarchische organisaties.

4: Nieuwe sociale bewegingen nemen bij voorkeur een netwerkstructuur aan. Dit vloeit voort uit hun links-libertaire ideologie.

5: Nieuwe sociale bewegingen hebben een strategie die eventueel nog gericht is op de staat als realisator van doelen maar richten zich evenzeer op economische actoren. Hun nieuwheid vloeit echter vooral voort uit het feit dat bewegingsopbouw volgens netwerkstructuren een doel op zich wordt. De creatie van ruimtes voor identiteitsbeleving en voor het verruimen van het politieke bedrijf, moet begrepen worden als het organiseren van macht op een nieuwe schaal, een schaal van waaruit men structuren tracht te beïnvloeden.

Provo

Deze definitie diende getoetst te worden aan de realiteit van Provo. Het theoretisch kader leidde ertoe dat het onderzoek gecentraliseerd werd rondom de ruimtelijkheid van Provo in Vlaanderen. Uit het onderzoek kunnen we besluiten dat Provo inderdaad grotendeels beantwoordt aan deze definitie.

Boudweg stellen dat Provo ontstaan is in de jaren zestig, is herhalen wat iedereen al weet – althans, iedereen die iets onthouden heeft van de documentaire over Provo die inmiddels tweemaal is uitgezonden op onze zender voor meerwaardezoekers.

Uit de analyse is bovendien gebleken dat Provo niet direct voortbouwde op eerdere politieke bewegingen. Hoogstens kan men via een enkele interpersoonlijke relatie wijzen op continuïteit met artistieke bewegingen uit de late vijftiger jaren. Het samensmelten van de verschillende netwerken creëerde dus een geheel nieuwe beweging, die in verschillende opzichten typisch was voor de jaren zestig. De netwerken waaruit Provo putte waren op zich evenzeer typisch voor deze periode.

De ledenbasis van de beweging getuigt van de grote welvaartsstijging die België, en meer in het bijzonder Vlaanderen, in dit decennium doormaakte. We zien een viertal afbakenbare groepen. Vooreerst zijn er de Antwerpse en Brusselse maatschappijkritische literaire kringen – die samen een vrij parallel netwerk vormden. Daarnaast is er de groep Antwerpse muzikanten, die aangevuld met Roland van Campenhout in Gent, gelinkt was aan de alternatieve kunstenaarsscène aldaar. Het bestaan van deze netwerken was afhankelijk van de markt die voor hun producten bestond, of van de bestaansmiddelen waarop zij konden rekenen om te overleven zonder inkomsten. Beide groeien in de Belgische welvaartsstaat van de jaren zestig. Voor de groep muzikanten is dit het meest uitgesproken. Hun manier van optreden, in rock- en jazz-cafés of -clubs, was volledig afhankelijk van de groei van een publiek voor hun muziek. De groei van het publiek voor deze Angelsaksisch geïnspireerde muziek is mede een uitvloeisel van de culturele hegemonie van de VS in deze periode. Ook bij de derde groep, de Antwerpse

kunstenaars-happeners, is duidelijk dat zij slechts kunnen gedijen in periodes van grote welvaart, zeker als we daarenboven weten dat verschillende van de leden van deze groepen kunstonderwijs hadden genoten.

De vierde groep, jongeren met als subgroepen studenten en beatniks is wellicht de grootste exponent van de welvaartsstijging. Voor de eerste maal kon een zo grote groep jongeren genieten van relatieve financiële autonomie die hen toeliet een “eigen” levensstijl op te bouwen. Het grote succes van rock, folk en pop hangt dan ook nauw samen met de groei van deze jeugdcultuur. Daarenboven waren de verschillende Provo-netwerken gebaseerd in cafés, wat opnieuw een aanwijzing is voor de relatieve welstand van de leden van Provo. Duidelijk wordt in elk geval dat Provo niet in eerste plaats recruteerde bij de typische, welstellende middenklasse. We zien dat in Provo een sterke intellectuele tendens heerst, maar anderzijds dat de leden van Provo niet rijk kunnen genoemd worden, integendeel. In Antwerpen was deze armoede bij de bohème-kern van Provo bijzonder uitgesproken, maar ook bij de Brusselse groep zien we onbemiddelde ‘beatniks’. De Gentse groep, die vooral berustte op studenten, kan er al evenmin van verdacht worden in weelde te hebben geleefd.

Deze vaststelling ontkracht nogmaals het verband dat door verschillende auteurs wordt gelegd tussen het opkomen van een welstellende middenklasse en het ontstaan van een specifiek soort “post-materiële” bewegingen. Bij uitbreiding ondergraaft het visies waarbij bewegingen als de directe uiting van klassebelangen worden gezien.

Mijn suggestie om deze bij latere sociale bewegingen vastgestelde affiniteit slechts als een uitdrukking van de wijzigende bevolkingssamenstelling te interpreteren wordt dus bevestigd bij Provo. Dit veronderstelde kenmerk van nieuwe sociale bewegingen kan worden geschrapt, en ingesloten worden bij “reactie op systemische veranderingen.” De suggestie dat de links-libertaire ideologie van Provo te verklaren valt vanuit de heersende, consumenistische ideologie van het wereld-systeem lijkt beter stand te houden.

Uit het onderzoek naar de ideologie van Provo is gebleken dat zij in eerste plaats veel interne inconsistenties in zich droeg – een van de kenmerken van nieuwe sociale bewegingen.

Door verschillende woordvoerders werd Provo een anarchistische beweging genoemd. Dit werd niet tegengesproken door andere Provo’s, maar dit anarchisme blijkt vooral een ‘zacht’, eerder ongeëxpliciteerd anarchisme te zijn geweest. De ideologische explicitering komt er voor de Vlaamse Provo’s pas na het uiteenvallen van de beweging, voorheen lijkt vooral de nadruk die in het anarchisme op individuele ontplooiing wordt gelegd aantrekkelijk te zijn geweest. Het Provo-individualisme uitte zich inderdaad in afkeer van de staat, het leger, de kerk en andere hiërarchische structuren.

Ook de kapitalistische economie werd door Provo’s afgewezen omwille van haar afstompelijkheid, en het gebrek aan solidariteit dat eruit voortvloeide. Deze “linkse” poot van de ideologie werd onderbouwd met een haast wetmatige analyse van de evolutie van de mensheid in de richting van de homo ludens.

Het idee dat een nieuwe tijd was aangebroken, mede door de automatisering, was onder de Provo's beduidend wijder verbreid dan Roel van Duijns anarchisme. Het lijkt er sterk op dat een groot aantal Provo's zich liet meeslepen met het vooruitgangsoptimisme van hun tijd, een vooruitgangsoptimisme dat enkele jaren later door de hen opvolgende bewegingen de kop zou worden ingedrukt. We kunnen de nadruk op de homo ludens echter niet louter reduceren tot een afkooksel van andere theorieën over automatisering en de zeeën aan vrije tijd die de mensheid te wachten stonden. Hij spruit ongetwijfeld ook voort uit het feit dat Provo's zichzelf, vanuit hun ideologie, aan het "uitvinden" waren, met vooral vrolijkheid en zelfontplooiing voor ogen – en zij creëerden de homo ludens naar hun eigen beeld.

De gecombineerde afwijzing van de staat en het kapitalisme leidde tot het verwerpen van de klassieke anti-systeembewegingen. Het failliet van het socialisme werd afgekondigd. Zoals Wallerstein suggereerde, hebben wij kunnen vaststellen dat de staatsmachtgerichte strategie van deze bewegingen niet werd overgenomen. Het netwerk van Provo werd inderdaad op een andere schaal georganiseerd, met andere doelen. Wanneer door Provo toch klassieke politieke machtsverwerving werd nagestreefd, was dit op stedelijk niveau, het enige niveau dat Provo's in overeenstemming konden brengen met hun ideologie. Deze pogingen bleven zeer beperkt en bovendien omstreden.

In het onderzoek naar de Provo-identiteit is gebleken dat bij de Provo's een duidelijk besef van reflexiviteit heerste. Het "*experimenteren met onszelf*" gebeurde in een sfeer waarbij gretig cultuurgoederen werden geconsumeerd, en waarin jongeren bovendien de mogelijkheid hadden dit te doen. Dit verleent kracht aan de idee dat het individuele materiële aankleden van het zelf een verlengstuk kreeg in het aanpassen van identiteiten, waarbij de individuele keuzevrijheid centraal bleef staan.

De consumptie van bepaalde cultuurgoederen plaatst Provo middenin de opkomende jongerencultuur van de jaren zestig. Ook het nauwe aansluiten bij de parallelle netwerken, waar lang niet alle Provo's in betrokken waren, maar waarmee toch banden bestonden geeft aan hoe sterk Provo ingebed was in voor dit tijdperk typerende (want grensverleggende) cultuurvormen. De muziek van Bob Dylan, de Beatles, Donovan en alle anderen was van levensbelang voor de vorming van de Provo-"*mind*". Drugs werden, onder invloed van beat-auteurs, gewaardeerd als bewustzijnsverruimende middelen. De groeiende jongerencultuur, de mogelijkheden om "samen jong te zijn", moeten hierom als opengekomen ruimtes voor de definitie van de collectieve identiteit van Provo worden beschouwd. De activiteiten van de parallelle netwerken moeten daarbij als kans-grijpende verruimingen van de opportuniteiten worden gewaardeerd.

Bovenal echter was het Provo-netwerk zelf een grondstof voor identiteitscreatie, wat meteen ook de vorming van een collectieve Provo-identiteit in de hand werkte. Inderdaad heerste in deze netwerken, mede door hun egalitarisme, een sterk gevoel dat de opbouw van de beweging een vorm van zelfontplooiing was. De aantoonbare vriendschapsbanden in de lokale netwerken zijn in belang toegenomen door dit gevoel van medezeggenschap. Dit moet ons doen besluiten dat Provo meer was dan een politieke beweging,

maar ook een vriendenkring. Combineren wij deze vaststelling met het feit dat de ideologie van Provo niet gericht was op het veroveren van de staatsmacht, en met de (weliswaar zeer beperkte) alternatieve economische vormen die in het netwerk gedijden, dan kunnen we besluiten dat Provo evenzeer als een netwerk voor zelfverwezenlijking moet worden getypeerd.

Het Provo-netwerk was inderdaad een transnationale ideologische en materiële ruimte, waarin informatie en personen circuleerden. Ideologisch was deze ruimte tegelijk eengemaakt en gediversifieerd. Bij alle Provo-groepen zien we fundamentele kenmerken van de Provo-ideologie, zoals de homo ludens, het anti-consumentisme en anti-conformisme terugkeren. De lokale Vlaamse groepen gaven echter een verschillende invulling aan de Provo-ideologie. Hierbij valt de creativiteit van de Gentse Provo-studenten op naast het – aldus van Duijn – te ongeïnspireerd overnemen van het Amsterdamse model in Antwerpen en Brussel. Dit valt wellicht mee te verklaren door de minder strakke banden die er tussen Gent en Amsterdam waren.

De vorming van een transnationaal Provo-netwerk is mogelijk gemaakt door de groeiende mobiliteit in de jaren zestig. We moeten besluiten dat de mobiliteit van de leden van een netwerk bepalend is voor de mate waarin het uitgebreid kan worden. Hoe mobieler de leden, hoe groter de kans dat het tot een transnationaal netwerk wordt. De mogelijkheden om deze netwerken te smeden zijn doorheen de twintigste eeuw alleen maar gegroeid, een kans die ook door hedendaagse bewegingen actief wordt benut.

Hoewel we ook de organische manier waarop de verschillende lokale groepen en het grensoverschrijdende netwerk ontstonden als verklarende factor in rekening kunnen brengen, moeten we besluiten dat Provo's zich in eerste plaats omwille van hun libertaire ideologie in niet-hiërarchische netwerken organiseerden. In de SVB, nochtans een van de bewegingen waarin het Provo-netwerk werd gerecycleerd, was dit soort ideologie afwezig en werd (in marxistisch-leninistische traditie) veel meer nadruk gelegd op de uitbouw van structuren. De andere bewegingen die op Provo voortbouwden of er rechtstreeks uit voortvloeiden en geen maoïstische lijn aannamen bleven echter vlak gestructureerd.

Alberto Melucci's "latency" en "visibility" zijn ook bij Provo vast te stellen, hoewel de opmerking gemaakt moet worden dat de Provo-netwerken bijzonder open waren. De constructie van de collectieve identiteit gebeurde vaak in publieke ruimtes, waardoor de toegang tot deze constructie mogelijk was. Ook is gebleken dat de eigen ruimtes van Provo, huizen en de Free Press Bookshop in Brussel zeer gastvrij waren.

De acties van Provo, de happenings die in alle bestudeerde steden zijn georganiseerd, zijn natuurlijk expliciete uitdrukkingen van het opzoeken van zichtbaarheid. De happening zelf, die stevast plaatsvond in een ruimte die net niet open stond voor dit soort acties, moet begrepen worden als het creëren van een nieuwe ruimte voor zelfexpressie. Het opzoeken van participatie van de omstanders in deze zelf-bevestigende activiteiten is eveneens een poging de ruimte voor bepaalde ideeën te vergroten.

Het succes van dit streven moet echter geminimaliseerd worden, afgaande op de teleurstelling in dit actiemiddel die zowel in de Antwerpse als Gentse kern

werd gevoeld. De happenings boden te weinig mogelijkheid om *inner spaces* te verbinden en zo het netwerk en de machtsschaal van Provo uit te breiden. Het streven de reikwijdte van het netwerk uit te breiden was ongetwijfeld succesvoller via de verspreiding van de tijdschriften. De Gentse kern kon door haar studentenbasis geografisch zeer verscheiden ruimtes bereiken. Via kotstudenten werden zeer diverse netwerken verbonden in één mentale ruimte. Het Provo-netwerk kan wel degelijk beschouwd worden als een ruimte van waaruit systemische verandering werd betracht. Provo's gepropageerde anti-consumentisme was een vorm van anti-kapitalistisch verzet. De nadruk op de consument, i.p.v. op de directe producent is opnieuw typisch voor nieuwe sociale bewegingen. Veeleer dan een rechtstreekse aanval op het kapitalisme, was het anti-consumentisme van Provo dat veelal in retoriek bleef steken vooral een poging om de ideologie waarin het kapitalisme gedijde om te keren. Binnen het netwerk werd wel een niet-kapitalistische sfeer van onderlinge steun gecreëerd.

Besluit

Het belang van Provo lag dus hoofdzakelijk intern, d.w.z. in de opbouw van een netwerk voor identiteitscreatie. Het is niet aantoonbaar gebleken dat de uitbouw van dit transnationale netwerk ook aangegrepen werd als factor om macht op voorheen ontoegankelijke schalen te verwerven. De wil het systeem te wijzigen vond geen uitdrukking in directe confrontaties met "systemisch" machten. Deze machtsverwerving was ondergeschikt aan de interne besognes.

Het "falen" van Provo moet genuanceerd worden als we, zoals meermaals is bepleit, de merites van Provo in het creëren van ruimtes voor nieuwe politiek bij de evaluatie betrekken. Uit de analyse van de evolutie van het netwerk is immers gebleken dat Provo de onmiddellijke voorganger was van andere nieuwe sociale bewegingen. De Vlaamse en Nederlandse Provo's zijn er dus zeker in geslaagd ruimtes te scheppen voor andere vormen van politiek, materieel maar vooral mentaal. Deze ruimtes konden door andere bewegingen duidelijk als hulpbron worden aangeboord.

De integratie van systemische veranderingen in de definitie van nieuwe sociale bewegingen liet toe de ideologie en het bestaan van de specifieke ledenbasis van Provo te verklaren. Ook de netwerkstructuur kon via de ideologie in verband gebracht worden met systemische factoren. Tegelijk kon, door de integratie van inzichten uit new social movements theory en netwerksociologie ook aandacht gegeven worden aan de persoonlijke verlangens waaraan dit netwerk beantwoordde.

De hypothese volgens dewelke Provo een nieuwe sociale beweging was, wordt door de analyse dus bevestigd. Wanneer in de ideologie van Provo nog duidelijke verwijzingen zitten naar klassieke anti-systemische ideologieën, kan dit op twee wijzen geduid worden.

Het versterkt de idee dat de transitie pas enkele jaren later werkelijk op gang kwam. Provo wordt daardoor een overgangsbeweging tussen klassieke en nieuwe sociale bewegingen.

Anderzijds kan er ook op gewezen worden dat uit de Vlaamse Provo-beweging mensen zowel in de richting van een Vlaamse 'New Left', als naar nieuwe sociale bewegingen evolueerden. De SVB die enkele jaren later opging in de partij AMADA (de huidige PVDA), maar ook het anarchistische Buurthuis Kontakt deden beroep op personen uit Provo, of groeiden er duidelijk uit voort. Ook de pogingen van Koen Calliauw om de Kommunistische Partij te verruimen kunnen als nieuwlinks betiteld worden. De groepen die in Antwerpen uit Provo groeiden of aansluiting vonden bij Provo-netwerken, VAGA, Dolle Mina en Kerjeuzeneuze-Mosterdpotten, horen dan weer duidelijk bij 'de' nieuwe sociale bewegingen.

Uit deze beschouwing kunnen we besluiten dat Provo veeleer dan een overgangsbeweging een premature wegbereider voor twee nieuwe strekkingen was. Als het nieuwe sociale bewegings-aspect van de beweging het sterkst doorwoog, bevestigt dit eens te meer de transitie-idee van Immanuel Wallerstein en Giovanni Arrighi. De netwerkstructuur van Provo zou dan ook kunnen begrepen worden als een element in de overgang naar een nieuwe accumulatiecyclus die meer op netwerken berust.

... in een ruimtelijk wereld-systeem-analytisch perspectief

Waar in de vorige alinea de kwaliteit van mijn definitie van nieuwe sociale bewegingen werd gewogen, zal ik hier ingaan op de voordelen van het ruimtelijk kader van waaruit het onderzoek werd gevoerd. Ook de specifieke voordelen van de ruimtelijke netwerkanalyse komen hier aan bod.

De lokale netwerk-gebondenheid van Provo in Vlaanderen was nog niet onderzocht, waardoor nooit eerder tot een typering van de verschillende groepen is gekomen. Provo was niet zo een eenduidig fenomeen als een studie die Provo als een eenheid blijft beschouwen laat uitschijnen – vandaar ook mijn ondertitel. In de verschillende kernen waren steeds verschillende groepen in een andere constellatie vertegenwoordigd.

Het Antwerpse netwerk had als kern duidelijk de als marginaal te betitelen groep bohémiens van het Conscienceplein waardoor Provo er echt een fenomeen van intellectuele straatjongeren werd – zoals het volgens van Duijn had moeten zijn, hoewel hij geschokt was bij het zien van het resultaat. De aanwezigheid van happeners als Panamarenko en Heyrman, maakte dat de groep nog dichter aansloot bij het Amsterdamse voorbeeld doorheen de artistieke happenings.

In Brussel hebben we moeten vaststellen dat de Provo-groep in eerste plaats de voortzetting was van een reeds eerder gevormd netwerk van progressieve, soms anarchistische schrijvers. Het aantrekken van beatniks en studenten van de ULB lijkt de aard van deze groep niet werkelijk te hebben veranderd. Dit kunnen we onder meer besluiten uit de centraliteit van de Free Press Bookshop. Dat deze Free Press Bookshop werd voortgezet en een verlengstuk vond in café de Dolle Mol, geeft de hechtheid van het centrale netwerk aan. Al bij al was Provo dus slechts een van de vormen waaronder deze groep in de openbaarheid kwam – wat hun waarachtigheid als Provo's natuurlijk niet ondergraaft.

De Gentse Provo's, verzameld rond het blad *Eindelijk*, blijken hoofdzakelijk studenten die eerder al verenigd waren in TSG 't Zal wel gaan. De groep bewoog zich vooral in de studentenbuurt. Het centrale café van het netwerk, het Keetje, lag in deze buurt. Hier vond een kruisbestuiving tussen velerlei linkse bewegingen plaats. Vreemd genoeg bestond er via het tweede belangrijke Provo-café, de Shamrock, objectief een link naar het artistieke wereldje in Gent zonder dat hiermee actief banden werden aangeknoopt. De openheid van de groep liet net zoals in de andere steden wel uitbreiding van het netwerk toe. De studentenbasis zorgde voor een grote reikwijdte van het intellectuele netwerk, via de verspreiding van het tijdschrift *Eindelijk*, dat van alle Vlaamse Provo-tijdschriften duidelijk de meest doorwrochte teksten bracht.

Vermits voorheen nooit een dergelijke ruimtelijke analyse van Provo is gemaakt, acht ik het van belang te benadrukken dat de actieradius van de lokale netwerken nooit het stadscentrum overstijgt en veelal zelfs tot ongeveer een vierkante kilometer is beperkt. Ondanks deze ruimtelijke bekrompenheid van de lokale netwerken, zien we dat via individuele mobiliteit grote geografische afstanden intellectueel overbrugd worden. Tussen alle Vlaamse netwerken bestonden duidelijke contacten, en daarenboven waren zij opgenomen in het transnationale Provo-netwerk. De aantrekkingskracht die elk van deze groepen uitoefende op jongeren uit omliggende gebieden, kan eveneens als bewijs van hun geografische "reach" worden beschouwd.

In tegenstelling tot Virginia Mamadoubs bevindingen over de Amsterdamse groep, kan ik ondanks hun lokalisering niet besluiten dat Provo's in Vlaanderen te beschouwen vallen als stedelijke sociale beweging. De groepen die in Antwerpen voortvloeden uit Provo waren dit dan weer duidelijk wel – hetgeen de voorstelling van de Vlaamse Provo's als een premature beweging versterkt.

De grondtoon van de ruimtelijke benadering, namelijk dat bewegingen nood hebben aan intellectuele en materiële ruimtes die we kunnen terugvinden in vooraf bestaande netwerken, wordt door het onderzoek naar de opvolgende bewegingen bekrachtigd.

Provo heeft mee een intellectueel klimaat geschapen waarin volgende, meer of minder speelse contestaties mogelijk waren. Deze contestaties bouwden verder in de ruimtes die door Provo waren geopend.

Het Provo-netwerk kon als materiële ruimte teruggevonden worden in diverse bewegingen en gold als basis voor het Free Press Network. De *inner spaces* die Provo had verbonden, bleven verbonden in een nieuw netwerk, dat zelf nog duidelijker streefde naar het uitbreiden van de intellectuele ruimte voor bewegingen.

Ook de fysieke ruimtes die door Provo waren ingenomen blijven gebruikt worden door bewegingen. In Antwerpen bijvoorbeeld, waar ook na Provo happenings rond het Conscienceplein werden georganiseerd, is dit bijzonder duidelijk. De Free Press Bookshop in Brussel is natuurlijk het duurzaamste voorbeeld. Provo zelf had echter weinig duurzaam aan de creatie en inname van ruimtes gedaan. Dit besef lijkt pas in de nadagen van Provo met de oprichting van de Duizend Appeltjes en Buurthuis Kontakt te zijn gekomen. Opnieuw een bevestiging van het aparte statuut van de Brusselse groep, maar vooral een aanwijzing dat machtsontplooiing samenhangt met beschikbaarheid van ruimtes.

Slot

Het conceptualiseren van bestaande ideologieën, netwerken, omgevende cultuur als beschikbare (en gelokaliseerde) ruimtes, liet toe deze op dezelfde voet als fysieke ruimtes te benaderen. Hierdoor werd het mogelijk hen systematisch in een netwerkbenadering te integreren. De beschikbaarheid van deze ruimtes kon in verband worden gebracht met wereld-systemische factoren. De vorm die Provo daadwerkelijk aannam – of die de Provo's voor deze nieuwe sociale beweging schiepen – kon in verband worden gebracht met de beschikbaarheid van deze ruimtes, maar ook worden verklaard vanuit het handelen van de lokale netwerken. Hiermee is inderdaad voldaan aan de initiële bedoeling micro- en macro-factoren, materiële en ideologische verklaringen voor het ontstaan en de vorm van een bepaalde sociale beweging met elkaar in contact te brengen. Door de integratie van wereld-systeem-analyse kon Provo, ondanks de tijdelijke en ruimtelijke beperktheid van het fenomeen, in de *longue durée* van het systeem worden ingeschreven.

We kunnen Provo, als onderdeel van de jongerencultuur en als overgangsbeweging, beschrijven als specifiek tijdsgebonden fenomeen dat kon ontstaan in een bepaalde structurele context. Maar door de typering als vroege nieuwe sociale beweging moeten we Provo evenzeer in een nieuwsoortige contestatiegolf plaatsen, een contestatiegolf die kan getuigen van de transitie naar een nieuwsoortige samenleving. Samen met Dylan neuzelen we: *“an' the mornin' will be a-breakin'.”*

Bibliografie

Bronnen

Bibliografische werken

- s.a., Amsab - catalogus, <http://www.amsab.be/pal/frame.html>.
- s.a., Annual Review of Anthropology, <http://anthro.annualreviews.org>.
- s.a., Annual Review of Political Sciences, <http://polisci.annualreviews.org>.
- s.a., Annual Review of Sociology, <http://soc.annualreviews.org>.
- s.a., Bibliografie Nederlandse Sociale Wetenschappen, Universiteit Utrecht, <http://laurel.library.uu.nl>.
- s.a., Francis, Silverplatter, <http://www2.lib.rug.ac.be/cgi-bin/webspirs/3.1/webspirs.cgi?sp.nextform=search.htm&sp.dbid.p=FNCS0005,FNCS0006,FNCS00AA,FNCS00AB,FNCS00AC,FNCS00AD>.
- s.a., Historical Abstracts, abc-clio, <http://sb1.abc-clio.com:81>.
- s.a., Sociological abstracts, Silverplatter, <http://www2.lib.rug.ac.be/cgi-bin/webspirs/3.1/webspirs.cgi>.
- s.a., Uit de seminaries voor geschiedenis van de Rijksuniversiteit te Gent. Lijst van doctoraats- en licentiaatsverhandelingen voorgelegd aan de sectie geschiedenis van de Rijksuniversiteit te Gent van 1973 tot 1981 en publicaties daaruit voortgevoerd tot december 1982 (met addenda voor de vroegere jaren), Gent, OSGG, 1982, (Studia Historica Gandensia 254)
- s.a., Licentiaatsverhandelingen in de geschiedenis. Academiejaar 1993-1994, samenvattingen, Gent, OSGG en Studia Historica Gandensia, 1995, (Studia Historica Gandensia, Publikaties van de opleiding geschiedenis van de Universiteit Gent, 281)
- reeks doorgenomen tot: s.a., Licentiaatsverhandelingen in de geschiedenis. Academiejaar 1998-1999, samenvattingen, Gent, OSGG en Studia Historica Gandensia, 2000, (Studia Historica Gandensia, Publikaties van de opleiding geschiedenis van de Universiteit Gent, 288)

Interviews

- Joris Verschuere, Interview met Fabien Audooren te Gent op 15-12-02.
- Joris Verschuere, Interview met Guido Van Meir te lefonisch op 18-12-2002.
- Joris Verschuere, Interview met H. J. Claeys te Gent op 29-3-2003.
- Joris Verschuere, Interview met Koen Calliauw te Antwerpen op 25-02-2003.
- Joris Verschuere, Interview met Mong Rosseel te Gent op 07-01-03.
- Joris Verschuere, Interview met Sieg Van de Cruys te Deurne op 12-03-2003.

Archieven

- AMSAB-centrum Antwerpen, Archief Jan Van Der Borgt, doos 2.
- AMSAB-centrum Antwerpen, Archief Jaak Withages, doos: 16, 177.
- AMSAB-centrum Antwerpen, Los Archief, doos: 6, 80.
- AMSAB-Gent, Archief Koen Calliauw, dozen: 1-2.
- AMSAB-Gent, Archief H.J. Claeys, dozen: 3-14.

AMSAB-Gent, Archief Armand Sermon, doos: 2
Archief UGent, Archief TG 't Zal, doos: '68-'90.
Archief UGent, Archief TSG 't Zal wel gaan, doos: 1965-1966
Archief UGent, Studentenarchief, doos: Pamfletten.
Archief VZW Trefpunt, 1965-1973.

Uitgegeven materiaal

s.a., Panamarenko, www.jahsonic.com/Panamarenko.html.
s.a., Het rode boekje van de vrouw(en), Brugge, J. Sonnevile, 1972, 168 p.
Donnez, Pat, Letterlijke transcriptie interview Titaantjes, 8 IX 2002, Radio 1,
www.rolandvancampenhout.be.tf.
Mulisch, Harry, Bericht aan de rattenkoning, Amsterdam, De Bezige Bij, 1981
(1966)⁹, 203 p.
Orwell, George, 1984, Amsterdam, De Arbeiderspers, (1950) 1998⁴², 404 p.
(Singel Pockets)
sjoz; piet; riet, e.a., Kroegenboek, (Antwerpen), Kubus, (1971), 19 p.
Van Bruggen, Nic, Matrakkensabbat (catalogoog tentoonstelling 23/6 -
11/7/1966), Brugge-Antwerpen, De Galge, 1967, 168 p. (galgeboekje 15)
Van Meir, Guido, De eerste wonderboy peperbak : De volksgerilja,
Antwerpen, Houtekiet, (1969) 1998, 206 p.
Vandendaele, Rudi, Wannes Van de Velde en Roland Van Campenhout.
nomaden op de planken, www.rolandvancampenhout.be.tf.
Vassart, Chr. & Racine, A., Provos et provotariat : un an de recherche
participante en milieu provo, Bruxelles, CEDJ, 1968, 160 p.
Vinkenoog, Simon, Vogelvrij: Bouwstenen 1963-1967, Amsterdam, De bezige
bij, 1967, 279 p.
Waldorp, Jan, De Humo-Files: Ferre Grignard (juli 1966), www.thewildsite.be.

Literatuur

Amin, Samir; Arrighi, Giovanni; Frank, Andre Gunder, e.a. (Red.),
Transforming the revolution: social movements and the world-system, New
York, Monthly Review Press, 1990, 185 p.
Amin, Samir; Arrighi, Giovanni; Frank, Andre Gunder, e.a., "Conclusion: a
friendly debate", in: Amin, Samir; Arrighi, Giovanni; Frank, Andre Gunder,
e.a., Transforming the revolution: social movements and the world-system,
New York, Monthly Review Press, 1990, pp. 181-187.
Amin, Samir; Arrighi, Giovanni; Frank, Andre Gunder, e.a., "Introduction:
common premises", in: Amin, Samir; Arrighi, Giovanni; Frank, Andre
Gunder, e.a., Transforming the revolution: social movements and the
world-system, New York, Monthly Review Press, 1990, pp. 9-12.
Archer, Margaret, Realism and the problem of mediation between structure
and agency.
Arrighi, Giovanni, The long twentieth century: money, power and the origins
of our times, London, Verso, 2000², 400 p.
Audooren, Fabien (Red.), Het vuur aan de lont ... biografie van 25 jaar Gentse
Feesten bij Sint Jacobs, Gent, Sintjoris, 1994, 234 p.

- Beauregard, Robert A., "Theorizing the global-local connection", in: Knox, P.L. & Taylor, Peter, World cities in a world-system, Cambridge, Cambridge University Press, s.d., pp. 232-284.
- Beekman, Kristiane, De provobeweging, Brussel, VUB (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), 1972, s.p.
- Bern, Bobb, "De schatten van de schildwacht", in: Weverbergh, Julien, Antwerpen: De jaren 60, Schoten, Hadewijch en Stad Antwerpen, 1988, pp. 145-173.
- Bonte, Eddy, Het Cirkus van Vuile Mong en de Vieze Gasten, Leuven, Kritak, 1981, 96 p.
- Bourdieu, Pierre, "Pour un savoir engagé", Le Monde Diplomatique, Février 2002 / 3A-C
- Braudel, Fernand, "La Longue Durée" (1958), in: de Ayala, Roselyne & Braudel, Paule, Les Ambitions de l'histoire, s.l., Éditions de Fallois, 1997, pp. pp 191-231.
- Braudel, Fernand, "L'expansion européenne et la longue durée" (conférence, 1975), in: Braudel, Paule & de Ayala, Roselyne, Les ambitions de l'histoire, s.l., Éditions de Fallois, 1997, pp. 468-483.
- Braudel, Fernand, "L'histoire, mesure du monde" (1944, inédit), in: Braudel, Paule & de Ayala, Roselyne, Les ambitions de l'histoire, s.l., Éditions de Fallois, 1997, pp. 23-116.
- Braudel, Fernand, La dynamique du capitalisme, Paris, Les éditions Arthaud, 2000 (1985), 121 p. (Collection Champs)
- Buechler, Steven M., "New Social Movement Theories" (1995), in: Buechler, Steven M. & Cylke, F. Kurt, Social Movements: perspectives and issues, Mountain View, Mayfield Publishing Company, 1997, pp. 295-319.
- Buikhuizen, W., "Provo en provo", in: Frenkel, F.E., Provo. Kanttekeningen bij een deelverschijnsel, Amsterdam, Polak & Van Gennep, 1966, pp. 87-108.
- Buyck, Jean, "De jaren '60 van Zero tot VAGA", in: Weverbergh, Julien, Antwerpen: De jaren 60, Schoten, Hadewijch en Stad Antwerpen, 1988, pp. 181-202.
- Claes, Sarah, Vrede zonder rechtvaardigheid is geen vrede : geschiedenis van de BUVV/vzw Vrede, 1949-1994, Gent, RUG (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), 1996, 129 p. (geschiedenis)
- Coenen, Bart, Provo in Vlaanderen, Brussel, VUB (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), 2001, 140 p. (geschiedenis)
- Cohen, Jean L., "Strategy or identity: new theoretical paradigms and contemporary social movements", Social Research, LII, 1985, Winter 1985 (Social Movements), pp. 664-715.
- Collins, Randall, "Conflict and social change", in: Buechler, Steven M. & Cylke, F. Kurt, Social Movements: perspectives and issues, Mountain View, Mayfield Publishing Company, 1997, pp. 6-35.
- Connell, R.W., "Understanding Men: gender sociology and the new international research on masculinities". Lezing te: Clarck Lecture, Department of Sociology, University of Kansas, 19 IX 2000.
- De Deken, J., "De sociale basis van vredesbewegingen in Vlaanderen", Tijdschrift voor sociologie, IX, 1988, 3, pp. 305-351.
- De Winne, Auguste, Door Arm Vlaanderen, Leuven, Van Halewyck, 2001 (1902), 159 p.

- Deneckere, Gita, "Sociale geschiedenis, het einde van de ideologie en de terugkeer van de bezieling. Een essay met de focus op het onderzoek naar collectieve actie in de jaren 1990" (2000), in: Dumolyn, Jan, Aan de rand van het relativisme. Geschiedenis en engagement, Brussel, Imavo, 2003, pp. 11-42.
- Derlugian, Gergi M., "The social cohesion of the states", in: Hopkins, Terence K. & Wallerstein, Immanuel, The age of Transition. Trajectory of the World-System, 1945-2025, London, Zed Books, 1996, pp. 148-177.
- Dumolyn, Jan, "Het kind en het badwater? Naar een post-positivistische synthese". Lezing te: Taal en Geschiedenis, Brussel, 24 I 2003.
- Dumolyn, Jan, "'Postmoderne' geschiedschrijving, kritisch-realisme en emancipatorische praxis", in: Dumolyn, Jan, Aan de rand van het relativisme. Geschiedenis en engagement, Brussel, IMAVO, 2003, pp. 43-77.
- Estren, Mark James, A history of underground comics, San Francisco, Straight Arrow Books, 1974, 320 p.
- Fanon, Frantz, Les damnés de la terre, Paris, François Maspero, 1968², 233 p. (petite collection maspero, 20)
- Frank, Andre Gunder & Fuentes, Marta, "Civil democracy: social movements in recent world history", in: Amin, Samir; Arrighi, Giovanni; Frank, Andre Gunder, e.a., Transforming the revolution: social movements and the world-system, New York, Monthly Review Press, 1990, pp. 139-180.
- Frémon, Yves, Provo. la tornade blanche : Amsterdam 1965-1967, Bruxelles, Min. de la Culture française, 1982, 160 p. (JEB-Cahiers, 2/82)
- Gamson, William A., "Constructing social protest" (1995), in: Buechler, Steven M. & Cylke, F. Kurt, Social Movements: perspectives and issues, Mountain View, Mayfield Publishing Company, 1997, pp. 228-245.
- Gevaert, Marc, "Rare vruchten van mei '68", in: Audooren, Fabien, Het vuur aan de lont ... biografie van 25 jaar Gentse Feesten bij Sint Jacobs, Gent, Sintjoris, 1994, pp. 133-135.
- Gobyn, Ronny; Vanhaecke, Frank & Gaus, Helmut (Red.), De Fifties in België (Tentoonstellingscatalogus. ASLK-Gallerij, Brussel, 28/10/1988-15/01/1989), Brussel, Dienst Cultuur ASLK, (1988), 328 p.
- Goris, Gie & Vandaele, John, "Immanuel Wallerstein: Je verandert de wereld niet door verkiezingen te winnen", MO*, I, 2003, 3, pp. 25-27.
- Gramsci, Antonio, Grondbeginselen van de politiek. Hegemonie, staat, partij, Nijmegen, SUN, 1980, 100 p. (SUNschrift, 137. Marxisme-reeks)
- Harmsen, Ger, "Brenge de nieuwe 'slaven' de oude slaven de vrijheid?; een socialistische beschouwing over theorie en praktijk van de automatisering" (1965), in: Harmsen, Ger, Marx contra de marxistische ideologen. historisch-wijsgerige beschouwingen, Nijmegen, SUN, 1968, pp. 141-225.
- Hay, Colin, What Place for Ideas in the Structure-Agency Debate? Globalisation as a 'Process Without a Subject', http://www.raggedclaws.com/criticalrealism/archive/cshay_wpisad.html.
- Hellemans, Staf, "Nieuwe sociale bewegingen in de Belgische politiek; een impressie", Res Publica, XXXV, 1993, 2, pp. 197-211.
- Hellemans, Staf & Hooghe, Marc, Van "Mei '68" tot "Hand in Hand": nieuwe sociale bewegingen in België 1965-1995, Leuven, Apeldoorn, Garant, 1995, 173 p.

- Hooghe, Marc, "And Never the Twain Shall Meet? Deel 1: De theorievorming rond oude en nieuwe sociale bewegingen", Brood & Rozen. Tijdschrift voor de Geschiedenis van Sociale Bewegingen, 1998, 4, pp. 7-17 (proefdruk).
- Hooghe, Marc, "Oud en nieuw op het middenveld. Sociologische en historische perspectieven op nieuwe sociale bewegingen". Lezing te: ODIS-workshop, Historische en sociologische benaderingen van Nieuwe Sociale Bewegingen, Brussel, 22 XI 2002.
- Hooghe, Marc & Jooris, Ann (Red.), Golden Sixties. België in de jaren zestig 1958-1973, Brussel/Gent-Amsterdam, ASLK/Ludion, 1999, 207 p.
- Hopkins, Terence K. & Wallerstein, Immanuel, "The World-System: Is there a crisis?" in: Hopkins, Terence K. & Wallerstein, Immanuel, The age of Transition. Trajectory of the World-System, 1945-2025, London, Zed Books, 1996, pp. 1-10.
- Hopkins, Terence K. & Wallerstein, Immanuel (Red.), The age of transition: trajectory of the world-system, 1945-2025, London, Zed Books, 1998, 248 p.
- Houbrechts, Willem, "Enkele stellingen omtrent de jaren zestig", in: Nauwelaerts, Mandy; Houbrechts, Willem & Weverbergh, Julien, Antwerpen de jaren 60, Schoten, Hadewijch en Stad Antwerpen, 1988, pp. 17-35.
- Houbrechts, Willem, "Muziek met en zonder boodschap", in: Nauwelaerts, Mandy; Houbrechts, Willem & Weverbergh, Julien, Antwerpen de jaren 60, Schoten, Hadewijch en Stad Antwerpen, 1988, pp. 77-96.
- Ikeda, Satoshi, "World production", in: Hopkins, Terence K. & Wallerstein, Immanuel, The age of Transition. Trajectory of the World-System, 1945-2025, London, Zed Books, 1996, pp. 38-86.
- Johnston, Hank; Laraña, Enrique & Gusfield, Joseph R., "Identities, grievances and new social movements" (1995), in: Buechler, Steven M. & Cylke, F. Kurt, Social Movements: perspectives and issues, Mountain View, Mayfield Publishing Company, 1997, pp. 274-294.
- Klandermans, Bert & Oegema, Dirk, "Potentials, networks, motivations, and barriers: steps towards participation in social movements" (1987), in: Buechler, Steven M. & Cylke, F. Kurt, Social Movements: perspectives and issues, Mountain View, Mayfield Publishing Company, 1997, pp. 342-360.
- Kriesi, Hanspeter; Koopmans, Ruud; Duyvendak, Jan Willem, e.a., New Social Movements in Western Europe: a comparative analysis, London, University College London Press, 1995, 315 p. (Social movements, protest, and contention)
- Kriesi, Hanspeter; Koopmans, Ruud; Duyvendak, Jan Willem, e.a., "New social movements and political opportunities in Western Europe" (1992), in: McAdam, Doug & Snow, David A., Social movements: readings on their emergence, mobilization and dynamics, Los Angeles, Roxbury Publishing Company, 1997, pp. 52-65.
- Lawler, Edward, "Affective attachments to nested groups: the role of rational choice processes", in: Szmataka, Jacek; Skvoretz, John & Berger, Joseph, Status, network and structure. Theory development in group processes, Stanford Ca., Stanford University Press, 1997, pp. 387-403.
- Lee, Richard, "Structures of Knowledge", in: Wallerstein, Immanuel, The age of Transition. Trajectory of the World-System, 1945-2025, London, Zed Books, 1996, pp. 178-206.

- Lorenz, Chris, De constructie van het verleden. Een inleiding in de theorie van de geschiedenis, Amsterdam/Meppel, Boom, 1998⁵, 400 p.
- Mamadoub, Virginie, De stad in eigen hand : provo's, kabouters en krakers als stedelijke sociale beweging, Amsterdam, SUA, 1992, 320 p.
- Marcuse, Herbert, "Zum Begriff der Negation in der Dialektik" (1966), in: Busch, Günther, Herbert Marcuse: Ideen zu einer kritischen Theorie der Gesellschaft, Frankfurt a/M., Suhrkamp, 1970, pp. 185-190.
- Marcuse, Herbert, De een-dimensionale mens. Studies over de ideologie van de hoog-industriële samenleving, Bussum, Paul Brand i.s.m. Werkgroep 2000, (1964) 1978¹¹, 280 p.
- Martin, William G., "Still partners and still dissident after all these years? Wallerstein, world revolutions and the world-systems perspective", Journal of World-Systems Research (Special issue: Festschrift for Immanuel Wallerstein - Part I), VI, 2000, 2 (summer/fall), pp. 234-263.
- Marx, Karl, Het Kapitaal: een beschouwing van de economische politiek, Hilversum, C. De Boer Jr. - Paul Brand, 1967, 604 p.
- Marx, Karl, Manifest der Kommunistischen Partei, Trier, Karl-Marx-Haus, 1998 (1848, *facsimile*), 28 p.
- Marx, Karl & Engels, Friedrich, Het communistisch manifest, Amsterdam, Pegasus, (1848) 1948⁵, 93 p.
- McAdam, Doug, "Institution building in the African-American Community, 1931-1954" (1982), in: McAdam, Doug & Snow, David A., Social movements: readings on their emergence, mobilization and dynamics, Los Angeles, Roxbury Publishing Company, 1997, pp. 110-118.
- McCarthy, John D. & Zald, Mayer N., "Resource mobilization and social movements: a partial theory" (1977), in: Buechler, Steven M. & Cylke, F. Kurt, Social Movements: perspectives and issues, Mountain View, Mayfield Publishing Company, 1997, pp. 149-171.
- Melucci, Alberto, "The symbolic challenge of contemporary movements", Social Research, LII, 1985, Winter 1985 (Social Movements), pp. 789-815.
- Meyer, David S. & Whittier, Nancy, "Social movement spillover" (1994), in: McAdam, Doug & Snow, David A., Social movements: readings on their emergence, mobilization and dynamics, Los Angeles, Roxbury Publishing Company, 1997, pp. 480-494.
- Mueller, Carol M., "Conflict networks and the origins of women's liberation" (1994), in: McAdam, Doug & Snow, David A., Social Movements: readings on their emergence, mobilization and dynamics, Los Angeles, Roxbury Publishing Company, 1997, pp. 158-171.
- Neckers, Jan, "Dagelijks leven", in: Weverbergh, Julien, Antwerpen: De jaren 60, Schoten, Hadewijch en Stad Antwerpen, 1988, pp. 57-76.
- Pas, Niek, Imaazje! De verbeelding van Provo (1965-1967), Amsterdam, Wereldbibliotheek, 2003, 463 p.
- Pelizzon, Sheila & Casparis, John, "World human welfare", in: Hopkins, Terence K. & Wallerstein, Immanuel, The age of Transition. Trajectory of the World-System, 1945-2025, London, Zed Books, 1996, pp. 117-147.
- Pile, Steve, "Introduction. Opposition, political identities and spaces of resistance", in: Pile, Steve & Keith, Michael, Geographies of resistance, London, Routledge, 1997, pp. 1-32.
- Poppe, Guy, "Voorbij de globalisering. Een interview met Immanuel Wallerstein", Noord-Zuid Cahier, 2001, juni, pp. 29-41.

- Puehretmayer, Hans, "Critical realism, Cultural Studies and Althusser on Ideology (preliminary remarks)". Lezing te: IACR Conference "Debating Realism(s)", Roskilde, 17-19 VIII 2001.
- Ramonet, Ignacio, Globalisering en chaos, Antwerpen, Houtekiet, 1999, 160 p.
- Raspoet, Erik, "De Dolle Mol en de fatale spadesteek", De Morgen, 2 XI 2002 / 52A-53C
- Reynebeau, Marc, "De Stadswaag en de rest van de wereld", in: Nauwelaerts, Mandy; Houbrechts, Willem & Weverbergh, Julien, Antwerpen: De jaren 60, Schoten, Hadewijch en Stad Antwerpen, 1988, pp. 7-16.
- Righart, Hans, De eindeloze jaren zestig. Geschiedenis van een generatieconflict., Amsterdam, De arbeiderspers, 1995, 328 p.
- Rombouts, Tony, "Literatuur: contestatie en manifestatie", in: Nauwelaerts, Mandy; Houbrechts, Willem & Weverbergh, Julien, Antwerpen de jaren 60, Schoten, Hadewijch en Stad Antwerpen, 1988, pp. 173-179.
- Rosseel, Mong, "Arbeiders-Studenten..." in: Audooren, Fabien, Het vuur aan de lont ... biografie van 25 jaar Gentse Feesten bij Sint Jacobs, Gent, Sintjoris, 1994, pp. 143-144.
- s.a., An interview with Roy Bashkar,
http://www.raggedclaws.com/criticalrealism/archive/rbhasakar_rbi.html.
- s.a., De Gentse studenten en de repressie van politie en professoren, Sint-Niklaas, Luk De Maere, (1969), 112 p.
- s.a., Report on an intellectual project: the Fernand Braudel Center, 1976-1991, Fernand Braudel Center, <http://fbc.binghamton.edu/fbcintel.htm>.
- Saey, Piet, "De geografie van de wereldgeschiedenis in 20 000 letters", in: Saey, Piet, Reader Wereld-Systeem-Analyse, Gent, 2001, pp. 55-86.
- Saey, Piet, "Schalen". Lezing te: Inleiding tot de wereld-systeem-analyse, Gent, 27-11-2001.
- Saey, Piet, "Sociale identiteit, culturele strijd en wereld-systeemanalyse", in: Studiegroep Taal en Wereldbeeld, Ruimte voor het verhaal van de andere. Over het in- en uitsluitend vermogen van het denken en het discours, Mechelen en Berchem, CIMIC vzw en Uitgeverij EPO, 2002, pp. 69-94.
- Sassoon, Donald, One hundred years of socialism: the West European left in the twentieth century, London, Fontana Press, 1997, XXV-965 p.
- Schensul, Jean J.; LeCompte, Margaret D. & Trotter, Robert T., Mapping social networks, spatial data and hidden populations, Walnut Creek, AltaMira press, 1999, XV, 205 p. (Ethnographers toolkit, 4)
- Snow, David A.; Rochford, E. Burke; Worden, Steven K., e.a., "Frame alignment processes, micromobilization, and movement participation" (1986), in: Buechler, Steven M. & Cylke, F. Kurt, Social Movements: perspectives and issues, Mountain View, Mayfield Publishing Company, 1997, pp. 149-171.
- Snow, David A.; Zurcher, Louis A. & Ekland-Olson, Sheldon, "Social networks and social movements: a microstructural approach to differential recruitment" (1980), in: McAdam, Doug & Snow, David A., Social Movements: readings on their emergence, mobilization, and dynamics, Los Angeles, Roxbury Publishing Company, 1997, pp. 122-132.
- Sztompka, Piotr, The sociology of social change, Oxford, Blackwell, 1994², 348 p.

- Tabak, Faruk, "The world labour force", in: Wallerstein, Immanuel, The age of Transition. Trajectory of the World-System, 1945-2025, London, Zed Books, 1996, pp. 87-116.
- Tarrow, Sidney, Power in Movement. Social Movements, Collective Action and Politics, Cambridge, New York, Melbourne, Cambridge University Press, 1995, 253 p. (Cambridge studies in comparative politics)
- Taylor, Peter, The way the modern world works. World hegemony to world impasse, Chichester, John Wiley and Sons, 1996, 276 p.
- Therborn, Göran, "Time, Space and their Knowledge", Journal of World-Systems Research (Special issue: Festschrift for Immanuel Wallerstein - Part I), VI, 2000, 2 (summer/fall), pp. 266-284.
- Turner, Ralph H. & Killian, Lewis M., "Toward a theory of social movements", in: Cylke, F. Kurt & Buechler, Steven M., Social Movements: perspectives and issues, Mountain View, Mayfield Publishing Company, 1997, pp. 119-134.
- Tuynman, Hans, Full-time provo, Amsterdam, De Bezige Bij, 1966², 142 p.
- Van Campenhout, Roland, "ongelooflijk, en toch waar!" in: Audooren, Fabien, Het vuur aan de lont ... biografie van 25 jaar Gentse Feesten bij Sint Jacobs, Gent, Sintjoris, 1994, pp. 203-207.
- van der Heijden, Hein-Anton, "De milieubeweging in de 20e eeuw". Lezing te: ODIS-workshop, Historische en sociologische benaderingen van Nieuwe Sociale Bewegingen, Brussel, 22 XI 2002.
- van Duijn, Roel & Jaring, Cor, De geschiedenis van de provotarische beweging, 1965-1967, Amsterdam, Meulenhoff Nederland, 1985, 247 p.
- Vanden Eynde, Willem, "De desintegratie van de muziekcultuur", in: Gobyn, Ronny; Vanhaecke, Frank & Gaus, Helmut, De Fifties in België, Brussel, Dienst Cultuur ASLK, (1988), pp. 140-185.
- Vanhaute, Eric, "Immanuel Wallerstein, een bio-bibliografische schets", in: Dumolyn, Jan, Aan de rand van het relativisme. Geschiedenis en engagement, Brussel, Imavo, 2003, pp. 89-103.
- Wallerstein, Immanuel, "Antisystemic movements: history and dilemmas", in: Amin, Samir; Arrighi, Giovanni; Frank, Andre Gunder, e.a., Transforming the revolution: social movements and the world-system, New York, Monthly Review Press, 1990, pp. 13-53.
- Wallerstein, Immanuel, Unthinking social science: the limits of nineteenth-century paradigms, Cambridge, Polity press, 1991,
- Wallerstein, Immanuel, The ANC and South Africa: the past and future of liberation movements in the world-system (Keynote address at annual meeting of the South African Sociological Association, Durban, South Africa, July 7-11, 1996), <http://fbc.binghamton.edu/iwsoafri.htm>.
- Wallerstein, Immanuel, "The global picture, 1945-1990", in: Wallerstein, Immanuel, The age of Transition. Trajectory of the World-System, 1945-2025, London, Zed Books, 1996, pp. 209-225.
- Wallerstein, Immanuel, "The global possibilities, 1990-2025." in: Wallerstein, Immanuel, The age of Transition. Trajectory of the World-System, 1945-2025, London, Zed Books, 1996, pp. 226-243.
- Wallerstein, Immanuel, The rise and future demise of world-systems analysis (Paper delivered at 91st annual meeting of the American Sociological Association, New York, Aug. 16, 1996), <http://fbc.binghamton.edu/iwwsar&.htm>.

- Wallerstein, Immanuel, "De Bandoung à Seattle: 'C'était quoi, le tiers-monde?'" , Le Monde diplomatique, Août 2000 / 18A-19E
- Wallerstein, Immanuel, Le temps, la durée, et le tiers non-exclu : Réflexions sur Braudel et Prigogine, Fernand Braudel Center, <http://fbc.binghamton.edu/iwtpsduree.htm>.
- Wallerstein, Immanuel, "The itinerary of world-system analysis or how to resist becoming a theory". Lezing te: Inhuldiging leerstoel Immanuel Wallerstein, Gent, 11-03-2002.
- Wallerstein, Immanuel, "Intellectuelen in een overgangstijdperk", in: Dumolyn, Jan, Aan de rand van het relativisme. Geschiedenis en engagement, Brussel, IMAVO, 2003, pp. 104-128.
- Warde, Ibrahim, "Surexploitation joyeuse aux Etats-Unis. Cadres et employés communient dans la "religion" du travail", Le Monde diplomatique, Mars 2002 / 27A-E
- Willockx, Renaat (VU), Pamflet: Derdewereldbeweging, begin 1968. Archief RUG, Studentenarchief, doos: Pamfletten, 1246.
- Witte, Els, "Het sociale en politieke klimaat", in: Nauwelaerts, Mandy; Houbrechts, Willem & Weverbergh, Julien, Antwerpen: De jaren 60, Schoten, Hadewijch en Stad Antwerpen, 1988, pp. 37-56.
- Witte, Els, Politieke geschiedenis van België van 1830 tot heden, Brussel, VUBPress, 1997⁶, 478 p.
- Witte, Els, Politiek en democratie. Omtrent de werking van de westerse democratieën in de 19de en 20ste eeuw, Brussel, VUBPress, 2002⁴, 366 p.